

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER

BORNHOLMSKE SAMLINGER

III. RÆKKE — 3. BIND

UDGIVET AF
BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

Forside: Bornholmsk rundkirke i Oluf Høsts streg.

Eftertryk ikke tilladt uden kildeangivelse.

Tryk: Burgundia tryk, Rønne, 1989.

ISBN 87 87042 22 3

ISSN 0084-7976

Udarbejdet med støtte fra:

MINISTERIET FOR KULTURELLE ANLIGGENDER

BORNHOLMS AMTSKOMMUNE

SPAREKASSEN BORNHOLM

Forord

Bornholms historiske Samfund har hermed fornøjelsen at udsende det årlige bind af Samlingerne - III. rk. bd. 3 - til medlemmerne.

Hovedtemaet i bindet er diskussionen om de bornholmske rundkirkers oprindelse og funktion. Tre yngre historikere giver i hver deres artikel et nyt bud på, hvorfor rundkirkerne er opstået, og hvad de har været anvendt til. Det har været redaktionens ønske at præsentere læserne for, hvad historieforskningen i dag mener at kunne sige om disse bygningsværker, som indtager en central placering i Bornholms historie.

Ud over dette tema bringes en række artikler, der tager andre helt forskellige emner op. Artiklen om den bornholmske milits og især officerernes påståede forrædderi i forbindelse med svenskernes landgang i 1645 er et opgør med historikeren Zahrtmanns opfattelse, der har domineret synet på denne affære helt op til i dag. Beretningen om kvindemordet i Listed 1688 er en elementær spændende historie, der samtidigt belyser synet på hekseri og trolddom her på øen for 300 år siden og retsvæsenets optræden i den

slags sager. Artiklerne om Borrelyngen og teglværket i Sorthat giver hver på deres måde en skildring af de naturgivne betingelser, som bornholmerne har levet under, og mulighederne for at udnytte dem. Bindet slutes af med en lille artikel om familiestridigheder omkring ledige pladser på kirkegården i Nexø.

Redaktionen vil gerne her i forordet rette en hjertelig tak til de enkelte bidragydere, fordi de beredvilligt og vederlagsfrit har givet en bredere kreds af historisk interesserede mulighed for at stifte bekendtskab med deres studier i Bornholms historie.

En særlig tak skal også rettes til Ministeriet for Kulturelle Anliggender, Bornholms Amtskommune og Sparekassen Bornholm for den store økonomiske støtte, som har muliggjort udsendelsen af det foreliggende bind.

Rønne, den 25. oktober 1989.

Per Thule Hansen
red. af Bornholmske Samlinger

Indhold

Redaktøren

Forord 5

Jes Wienberg

Bornholms kirker i den ældre middelalder 9

Marit Anglert

Hvem forsvarede hvad? 35

Mette Wivel

Bornholms runde kirker og tempelridderne 49

H.E. Skaarup

Affæren ved Nexø den 9. juni 1645 65

Vald M. Mikkelsen

Borrelyngen 83

Bent Bergsøe

Kvindemordet i Listed 1688 103

Ole Hyldtoft

Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne 113

Olaf Hansen

»Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø 127

Niels Foght Hansen

Bornholms lokalhistoriske arkiv 1987-89 137

Niels Foght Hansen

Litteratur om Bornholm 1987-1989 139

Olaf Hansen

Bornholms historiske Samfund 151

Love for Bornholms historiske Samfund 155

Forfatternes adresser 156

Indmeldelser 157

Bornholms kirker i den ældre middelalder

Af Jes Wienberg

Indledning

Bornholms romanske landkirker (fig. 1) spiller en central rolle i studiet af den ældre middelalders arkitektur og samfund. Det er især kirkernes befæstning og anvendelse som tilflugtssted eller pakhus, der har vakt interesse som materielle vidnesbyrd om udviklingen ved Østersøen, i en tid og et område hvor de skriftlige kilder er få eller tavse.

Øens »kirkeborge«, »forsvarskirker« eller »pakhuskirker« er således skiftende blevet en illustration til modsætningen mellem ærkebiskop Eskil og kongemagten, truslen fra sørøvere og hedenske vendere og til en tidlig bondchandel.

En skitse af Bornholm og dens kirkebyggeri i den ældre middelalder danner her udgangspunkt for en kritisk vurdering af de romanske kirkers datering og en nytolkning af de omstridte kirker som »magasinkirker« for ærkesædets feudale indtægter - befæstet både mod Østersøens hængende hedninger og mod øens oprørske bønder.

Bornholm mellem konge og ærkebiskop

Bornholm blev kristnet i slutningen af 1000-årene og må ved samme tid være blevet en del af det danske rige.

Øen skulle i Knud den Helliges tid (1080-86) have haft 12 eller måske endog 20 kongegårde¹. Hele Bornholm må have været krongods (»kongeleve«) frem til 1149, da Svend Grathe ifølge Saxo overlod store dele af øen til ærkesædet i Lund, nemlig de 3 af øens 4 herreder - Hasle, Hænnings og Michlings herreder². Ved samme tid blev Lilleborg opført som en kongelig rigsborg i øens centrale del, hvor den antagelig afløste den nærliggende Gamleborg, en tilflugtsborg med oprindelse i 800-årene³.

Ærkesædet havde allerede del i indtægterne fra Bornholm i 1123, da ærkebiskop Asser kunne give 3 mark af »øskatten« til ind-

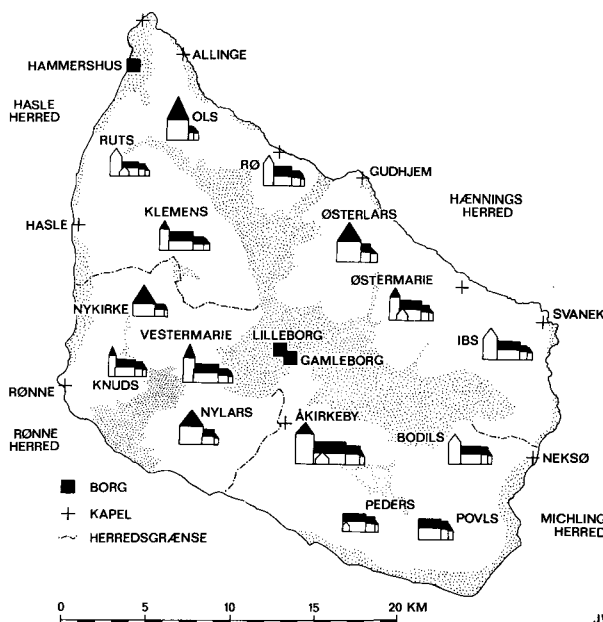

Fig. 1. Bornholm i middelalderen.

vielsen af krypten i Lunds domkirke. Gaver af øskatten omtales også i 1145 og 1160'erne⁴.

Valdemar den Store skulle efter bruddet med ærkebiskop Eskil i 1161 have aftunget kirken ejendomme, som tidligere konger havde givet, men det vides ikke, hvilke det drejede sig om. I de første årtier af 1200-årene stadfæstede Valdemar Sejr ærkesædets besiddelse af de 3 herreder - »som det havde haft ukæret indtil da«. Formuleringen antyder her, at Bornholm *ikke* havde været omfattet af det nævnte indgreb⁵.

Så længe kongemagten behøvede kirkens ideologiske støtte, og så længe kirken var afhængig af kongemagtens værn, kunne de to magter herske over Bornholm uden indbyrdes modsætninger, men da der udbrød strid ved midten af 1200-årene mellem kongen og den ambitiøse ærkebiskop Jakob Erlandsen, blev øen direkte inddraget. Ærkebispens broder Anders Erlandsen og fyrst Jaromar

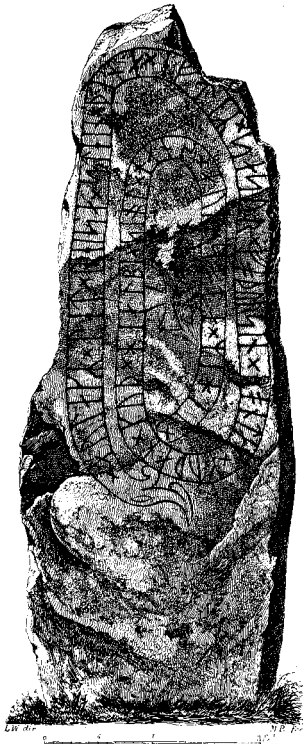

Fig. 2. Marevad-stenen fra Klemensker sogn med indskriften »Ølak lod rejse denne sten efter sin fader Sasser, en velbyrdig bonde. Gud og sankt Mikkel hjælpe hans sjæl«. Stenen er nu opstillet ved Hasle kirke. Tegning af Magnus Petersen i Wimmer 1904-05.

af Rygen ødelagde således i 1259 kongens borg, antagelig Lilleborg, og lod omtrent 200 af hans mænd dræbe⁶. De ældste dele af borgen Hammershus anses for opførte her i midten af 1200-årene på initiativ af Jakob Erlandsen eller dennes broder som et støttepunkt mod kongemagten⁷.

I striden mellem Erik Menved og ærkebiskop Jens Grand blev Bornholm atter indblandet. Kongen satte i 1295 som betingelse for at frigive den fængslede ærkebiskop, at denne opgav Hammershus med alle dens indtægter, men ved forliget i 1303 måtte kongen afgive Rønne herred som erstatning, og borgen forblev i ærkesædets besiddelse. Rønne herred var imidlertid pantsat, og først i 1327 kunne ærkebispens sætte sig i be-

siddelse af hele øen efter køb af Rønne herred og købstad for 1000 mark penge⁸.

Kristning og kirkebyggeri

Adam af Bremen beretter om Dalby-bispen Eginos († 1072) omvendelse af befolkningen på øen »Holm«, der må være identisk med Bornholm: »De skal alle være blevet rørt til tårer over hans prædiken og have vist deres anger så stærkt, at de straks knuste deres afgudsbilleder og kappedes om at modtage dåben. Derpå kastede de deres skatte og alt, hvad de ejede, for fødderne af biskoppen og bad ham tage imod det. Han afviste det og bød dem i stedet bygge kirker for pengene, bespise dem, der led nød, og løskøbe krigsfanger, som der er mange af i de egne«⁹.

Denne »fromme« skildring dækker over en magtpolitisk udvikling, hvor den danske kongemagt kan have fremmet missionen som led i annekteringen af den hidtil selvstændige ø.

Kors og kristne påkaldelser (fig. 2) på et flertal af øens 40 kendte runesten fra c. 1050-1100 vidner også om den nye tro i en tid, hvor man havde ophørt med at rejse runesten i resten af Danmark. Runestenerne er sat af selvbevidste vikinger og storbønder, der kan have vundet hæder og rigdom ved tjeneste eller plyndringer i udlandet, og hvor enkelte havde positioner i hirden som »thegn« eller »dreng«. De hjembragte kristendommen fra deres rejser og kan have medvirket ved øens indlemmelse i det danske rige¹⁰.

Kristningen blev gennemført i årtierne efter Eginos mission, hvor brugen af de gamle gravpladser ophørte¹¹. Øen må da have fået et ældste sæt af kirker og være blevet ind delt i sogne. Kirkerne blev opført inde i landet centralt i bebyggelsen, hvor de mange kongsgårde kan tænkes at have bestemt placeringen. Og sognene blev mod dansk sædvane opkaldt efter kirkernes værnehelgener, der næsten alle genfindes i stiftsbyen Lund. Østerlars er således viet til domkirkens værnehelgen St. Laurentius¹². De nye bebyggelsesnavne må afspejle en radikal ændring i

øens sociale struktur med kristendommens ankomst.

De ældste kirker af træ kendes endnu ikke, men de tydelige byggestop mellem opførelsen af koret og skibet i både Å kirke og Peders kirke antyder deres eksistens. Trækirkerne blev i 11-1200-årene afløst af 15 romanske stenkirker, hvor de fleste endnu er bevarede¹³.

De romanske stenkirker

Byggematerialet i de 15 romanske stenkirker var overvejende rå og kløvet kamp med detaljer i silurkalk undtagen ved Peders og Povls kirker, der helt var opført i silurkalken.

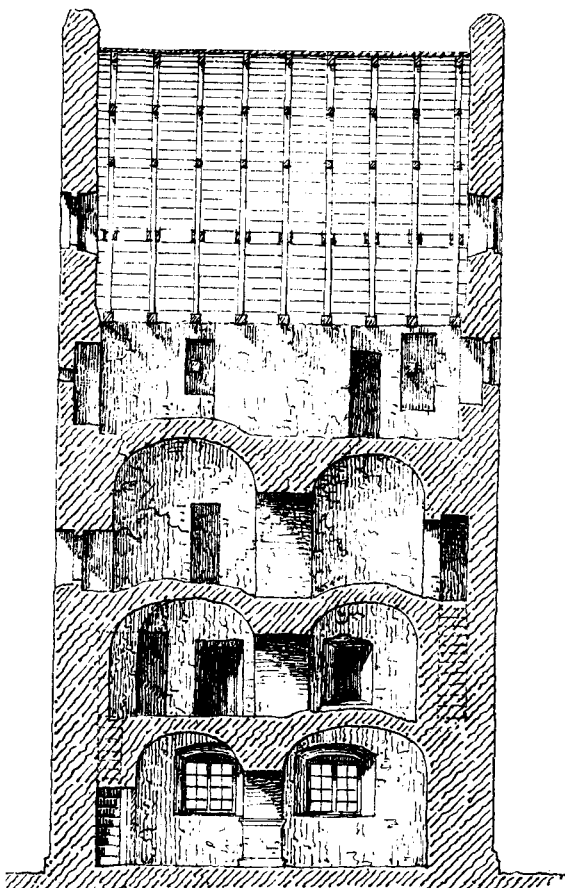

Fig. 4. Ibs kirkes vesttårn i tværsnit set fra øst. Skala ca. 1:200. Tegning i Holm 1878.

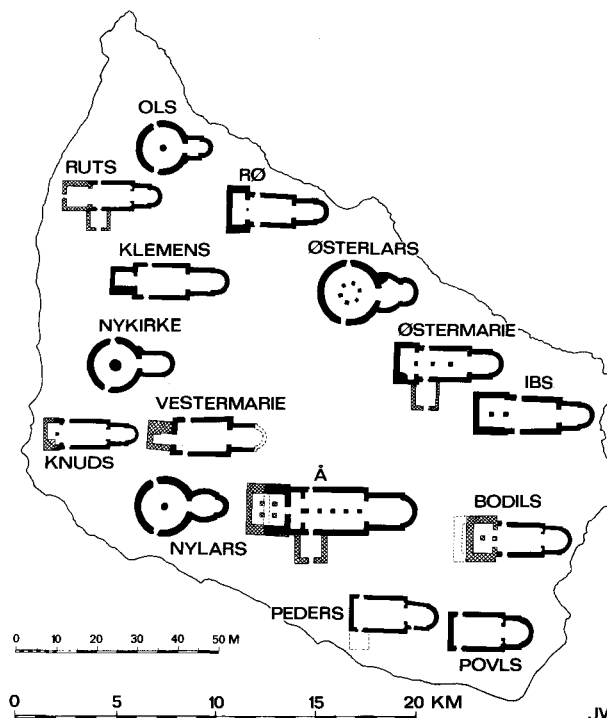

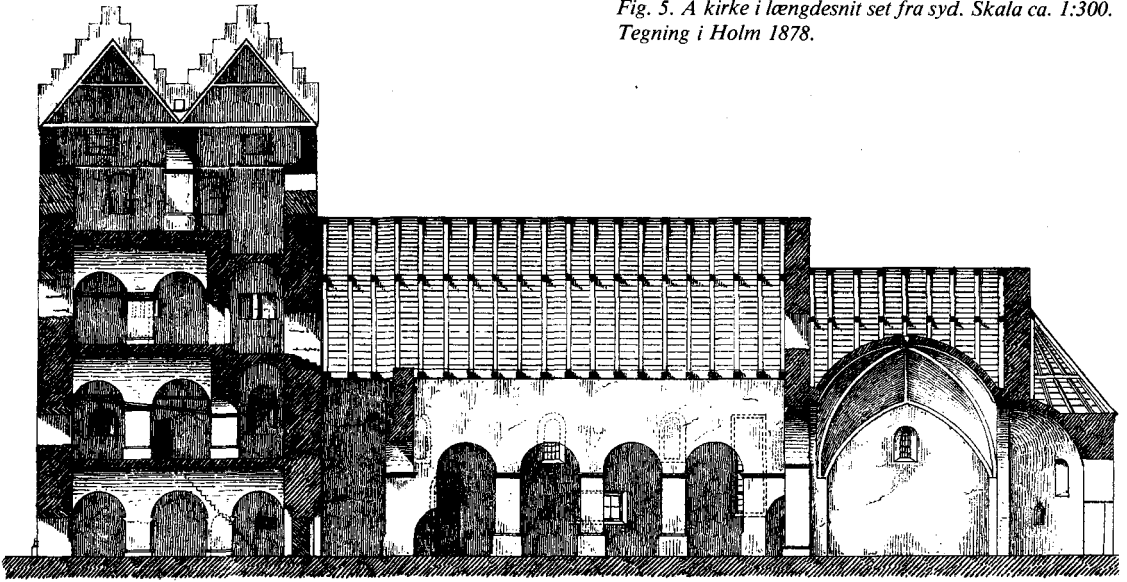
Fig. 3. Bornholm med grundplaner af de romanske landkirker. Romanske tilføjelser er skraverede. Tegnet efter Danmarks Kirker VII.

11 af kirkerne fik en traditionel »romansk« grundplan med apside, rektangulært kor og skib, mens 4 af kirkerne blev centralkirker med apside, afrundet eller kvadratisk kor og rundt skib (fig. 3).

Romanske vesttårne blev opført ved hele 9 af langhuskirkerne. Tårnene fik 3 eller 4 stokværk, hvoraf de 2 eller 3 blev hvælvet. Det velbevarede tårn ved Ibs kirke (fig. 4) er et illustrativt eksempel med sine 4 etager, der er hvælvet med undtagelse af det øverste. Tårnet er bredere end skibet og næsten kvadratisk i grundplan. To arkader åbner tårnrummet mod skibet, og smalle trapper forbinder de enkelte stokværk. Både det andet og tredje stokværk har en døråbning til det fri, mens det fjerde stokværk har haft 9 luger.

Tilsvarende døråbninger fandtes ved Bodils kirke, hvor fundamentrester afslører, at

Fig. 5. Å kirke i længdesnit set fra syd. Skala ca. 1:300.
Tegning i Holm 1878.

vesttårnet var planlagt betydeligt større, og ved Å kirkes mægtige tårn (fig. 5), der fremkom ved en udvidelse af et bredt vesttårn. Tidligere kan kirken have haft et rundt tårn, som det kendes ved flere skånske kirker. Skibet var delt på langs af en arkade, der antagelig har skullet bære tøndehvælv som i Østermarie kirke. En tværmur i skibets vestende indgik i øens eneste herskabstribune. Å kirke udmærkede sig også ved at være øens største kirke og ved sin fornemme gotlandske døbefont signeret »Mester Sighraf«¹⁴.

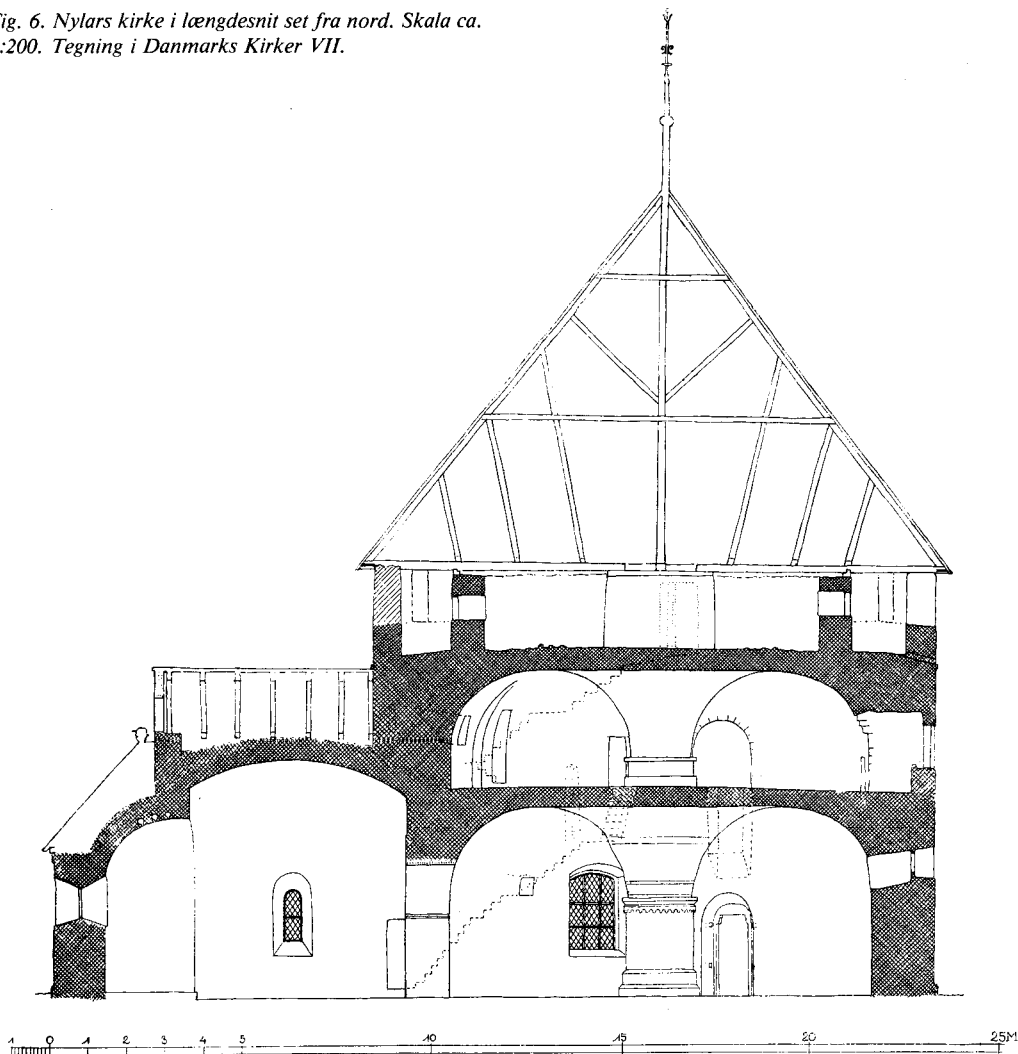
De 4 rundkirker var præget af en funktionel tredeling af rundhuset - det nederste stokværk var indrettet som kirkerum, det andet stokværk er blevet tolket som et tilflughtsrum eller magasin, og det tredje og øverste stokværk var indrettet til forsvar.

Nylars kirke (fig. 6) kan her fremstå som eksempel, da den er opført i én støbning og tillige er velbevaret. To døre gav adgang til rundhuset, hvoraf den søndre kunne stænges med bomme. Kirkerummet er dækket af et ringformet tøndehvælv på en rund midtpille. En trappe i murlivet, der kunne spærres i selve løbet med en dørføj og stænge-

bom, leder fra koret op til rundhusets mellemstokværk. Det lave rum dækkes af et hvælv som i skibet. Oprindeligt havde rummet 3 smalle lyssprækker, en dør eller luge til det fri over nordportalen og en unik skakt, der førte gennem gulvet til kirkerummet nær sydportalen. Skakten var enten et »skoldehul« eller for ophejsning af varer. Det tredje stokværk vidner klart om kirkens befæstning med sin åbne skyttegang udadtil begrænset af et kreneleret brystværn.

Tredelingen af rundhuset og åbningen i det andet stokværk genfindes i de øvrige rundkirker med mindre variationer. I Østerlars er hvælvet i mellemstokværket og hele det øverste stokværk en romansk tilføjelse. Midtpillen er erstattet af en hul murcylinder, der kan have båret et lille tårn over rundhuset, og kirken havde oprindeligt en forsvarsetage over koret. I Ols fandtes oprindeligt et skille af træ mellem det andet og tredje stokværk. Det tredje stokværk har her 9 store luger, mens et forsvundet hængegalleri og brystværn udgjorde kirkens befæstning. Nykirkes andet stokværk blev derimod aldrig overhvælvet eller påbygget, mens rund-

Fig. 6. Nylars kirke i længdesnit set fra nord. Skala ca. 1:200. Tegning i Danmarks Kirker VII.

huset kan have været kronet af et brystværn.

De karakteristiske kegleformede tagkonstruktioner er antagelig tilføjet allerede i middelalderen, efter at befæstningen var blevet overflødig, men det nøjere tidspunkt kendes ikke.

Romanske våbenhuse kendes fra Å kirke, Ruts, Østermarie og Peders kirke, men er nu kun bevaret ved førstnævnte kirke. Og ved 11 af kirkerne fandtes fritstående murede klokketårne, hvor de nedrevne tårne ved Å

og Østermarie kirke er blevet anset for romanske.

Få ændringer blev foretaget i den yngre middelalder, hvor kapeller blev opført langs kysten, og Hammershus blev udbygget til en af Nordens største fæstninger. Enkelte kirker fik indbygget hvælv, våbenhuse blev tilføjet, og Peders kirke fik sit vesttårn. De 15 romanske landkirker stod således temmelig uforandrede frem til 1800-årenes sidste halvdel, da Vestermarie, Klemens og Rø kirker blev helt og Østermarie delvist nedrevet,

mens de øvrige kirker blev udsat for hårde restaureringer, om- og tilbygninger. Kirkerne er imidlertid velkendte fra ældre beskrivelser og opmålinger¹⁵.

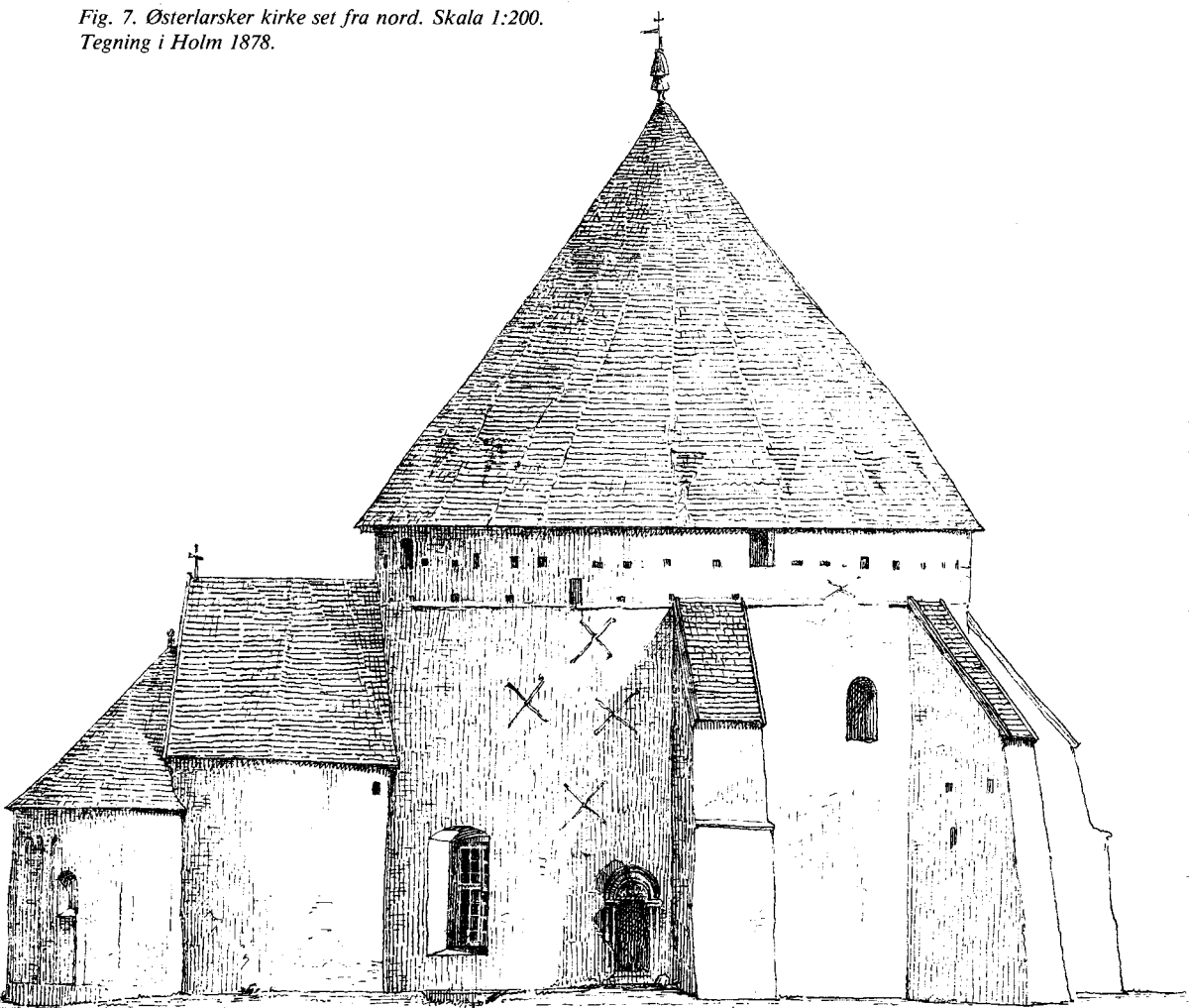
Stenkirkernes datering

Dateringen er et fundamentalt problem, når det bornholmske kirkebyggeri skal placeres i en historisk og samfundsmæssig udvikling. Flertallet af de romanske stenkirker må tilhøre tiden c. 1150-1250, men det er en meget bred ramme med tanke på de voldsomme forandringer ved Østersøen i dette tidsrum.

Forsøgene til en mere nøjagtig datering af især de befæstede rundkirker har været mange og omdiskuterede. Dateringen har imidlertid ofte bevidst eller ubevidst være underordnet tolkningen af kirkerne som kirkeborge vendt mod kongemagten eller som forsvarskirker mod venderne. Kildekritikken er blevet bøjet efter behov!

Rundkirkerne med Østerlars (fig. 7) som et nøglemonument er blevet dateret enten til tiden omkring 1200 eller til tiden omkring og lige efter 1150. Den sene datering er blevet fremholdt af arkitekten Mathias Bidstrup i

Fig. 7. Østerlarsker kirke set fra nord. Skala 1:200. Tegning i Holm 1878.

et foredrag i 1911 og af kunsthistorikeren Francis Beckett i oversigtsværket »Danmarks Kunst« fra 1924¹⁶. Den tidlige datering, som nu virker alment accepteret, er blevet fremført af bl.a. arkæologen og arkitekten Carl M. Smidt i artiklen »Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser« fra 1935, af den svenske kunsthistoriker Monica Rydbeck i disputatsen »Skånes stenmästare före 1200« fra 1936 og af arkæologen og arkitekten Carl G. Schultz i håndbogen »Hvem byggede hvad« fra 1952¹⁷.

Tiden fra ærkesædets overtagelse af de 3 herreder i 1149 til ærkebiskop Eskil i 1161 gik i landflygtighed, er blevet set som en ramme for opførelsen af de ældste stenkirker¹⁸. Men ærkesædet havde jo indtægter, øskatten, fra Bornholm både før og umiddelbart efter denne tid, og der er ikke belæg, for at det mistede sine besiddelser efter 1161. Den markante skånske indflydelse i Bornholms kirkebyggeri kan forklares med øens placering i Lunds stift og fælles bygmestre uanset ærkesædets besiddelser og Eskils personlige indsats.

Vendernes hærgninger har også været et argument for en tidlig datering af de befæstede rundkirker. Undertvingelsen af venderne, som kulminerede i den danske erobring af Rygen i 1169 (eller 1168), skulle da angive en øvre tidsgrænse for kirkernes opførelse.

Det spinkle grundlag for en nøjere datering er imidlertid fortsat de mange møntfund og de få dekorative detaljer.

Der er fundet mere end 400 mønter i de bornholmske landkirker. De 46 mønter, som er fra tiden før 1319, fordeles sig med Østerlars 12 stk., Vestermarie 9, Nykirke 6, Nylars 5, Rø 4, Ruts og Povls hver 3, Østermarie 2 samt Knuds og Klemens hver 1.

Ældst er en tysk mønt fra slutningen af 1000-årene fundet i Vestermarie kirke. Herefter følger 2 mønter fra Valdemar den Store (1157-82) fundet i Østerlars, enlige mønter fra Knud Valdemarsen (1182-1202) i Nylars, Nykirke, Vestermarie, Klemens og Povls kirke. 3 mønter fra Valdemar Sejr

(1202-41) er de ældste i Rø, 2 fra Erik Plovpenning (1241-50) de ældste i Østermarie, mens enlige mønter fra Erik Glipping (1259-86) er ældst i Knuds og Ruts kirke¹⁹.

Selv om cirkulationstiden formodentlig har været kort, er det vanskeligt at anvende disse møntfund til en datering af kirkebyggeriet, da de nødvendige stratigrafiske oplysninger tilsyneladende savnes. Mønterne kan være tabt i ældre trækirker lige så vel som i længe eksisterende stenkirker. Og mønternes begrænsede antal og manglende kontinuitet efterlader et indtryk af tilfældighed. Endelig behøver den hyppigere optræden af mønter fra og med Knud Valdemarsen ikke at vise tiden for stenkirkenes opførelse, men kan også skyldes udbredelsen af mønter til den lokale cirkulation ved denne tid²⁰.

Ved nedbrydningen af Østermarie kirke i 1890 blev fundet 2 mønter fra Erik Plovpenning »under Alteret«, men da det er flyttet i nyere tid og måske ombygget, kan her intet sikkert sluttet om alterets eller kirkens datering²¹.

I ét tilfælde er en mønt dog fundet, hvor den burde kunne angive det tidligst mulige tidspunkt for kirkens opførelse, men muligheden er blevet skarpt afvist efter en hyperkritisk vurdering - utvivlsomt under påvirkning af den givne tolkning af kirken som en forsvarskirke mod venderne:

Ved Bidstrups restaurering af Nylars kirke i 1881-82 blev »I Fylden under Alteret« fundet en mønt fra Valdemar Sej. Dette fund kan næppe tolkes anderledes, end at alteret og dermed væsentlige dele af den helstøbte kirke er opført i 1200-årenes første del, i hvert tilfælde efter 1202²².

Den fornemme nordportal i Østerlars (fig. 8) er central i en stilistisk datering, da den kan forbindes med det skånske kirkebyggeri.

Den svenske kunsthistoriker Hugo F. Frö-lén skrev i sin disputats »Nordens befästa rundkyrkor. En konst- og kulturhistorisk undersökning« fra 1910-11, at portalen gav »et så arkaistiskt intryck, att man vore fre-

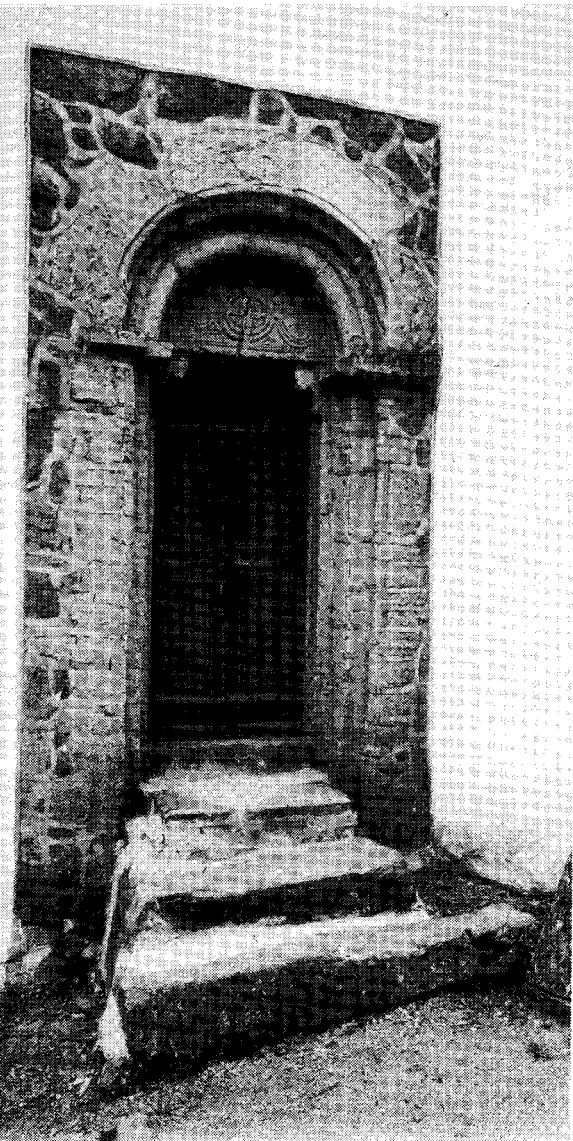

Fig. 8. Nordportalen i Østerlars kirke. Foto: Kristian Hude 1902 i Nationalmuseet.

stad tro, att den fordom bildat sydportal åt en äldre stenkyrka». Omvendt kunne Smidt i 1935 vurdere den som senromansk fra o. 1200, og ikke overbevisende forsøgte han at vise, at den var sekundær, da kirken jo måtte være ældre! Portalen er imidlertid oprindelig²³.

Rydbeck påpågede tympanets lighed med en gruppe skånske arbejder, som hun tilskrev »Carl Stenmester«. Ingen af disse kan dog dateres direkte, og kun portalen i Ö. Herrestad kirke tilhører med sikkerhed mesteren, da den bærer hans signatur. Derimod kunne den usædvanlige afslutning af det ydre bueslag over kragbåndene genfindes på et buestykke fra den nedrevne Tryde kirke i Skåne, hvor det antagelig har udsmykket en arkade mellem tårnet og skibet²⁴. To nu bortkomne pergamentstrimler med indskrifterne »ao Xsti MCLX« (»I Kristi år 1160«) og »reliquiæ XI millia virginum« (»Relikvier af de 11.000 jomfruer«) er fundet i Trydes altergrav, hvor årstallet 1160 er blevet tolket som tidspunktet for kirkens indvielse, men også blot kan angive en senere nedlæggelse af relikvier²⁵.

Nyere udgravninger i tomten af Tryde kirke har imidlertid vist, at det brede vesttårn var en senere tilføjelse²⁶. Da det omtalte buestykke må være tilkommet sammen med tårnet, er den nærmeste parallel til nordportalen i Østerlars næppe længere at finde omkring 1160, men på et senere tidspunkt.

En sen datering af rundkirkerne synes altså at være mest rimelig - med Nylars møntdateret til tiden efter 1202 og nordportalen i Østerlars knyttet til en senere fase i Tryde.

Da kan ærkebiskop Eskil ikke være den, som lod kirkerne opføre, og deres eksistens og udformning kan ikke længere forklares med et behov for støttepunkter mod kongemagten eller med rygboernes hærgninger. Hvordan skal øens tidlige vesttårne og rundhuse med deres hvælvede stokværk og befæstning så forklares?

Magtens arkitektur

De romanske vesttårne i middelalderens Danmark var ikke primært bygget til klokkerne, men bør forklares dels som en symbolsk markering, dels ved andre praktiske funktioner²⁷.

Tårnet var først og fremmest en markering af verdslig magt og herredømme. Her kunne kirkens bygherre eller patron have sit

Fig. 9. Bodils kirke med et bredt vesttårn set fra nordøst. Foto: Mouritz Mackeprang 1911 i Nationalmuseet.

ophøjede sæde og blive begravet - i begge tilfælde adskilt fra resten af sognets beboere. Kirkens arkitektur afspejlede således samfundets sociale inddeling med *laboratores*, landboer og gårdsæder i skibet mellem de lokale repræsentanter for *bellatores* og *oratores*, stormanden og præsten, i henholdsvis tårnet og koret.

Det er ingen tilfældighed, at det karolingiske vestværk netop fik en renæssance i Valdemarernes tid, da kongen og kirken kunne udbygge sin magt i et tæt samarbejde, men der savnes endnu en direkte forklaring af det romanske vesttårn med dets varierende arkitektur og ujævne geografiske udbredelse. Var tårnet en markering af magt og herre-

dømme i en tid, hvor den sociale struktur blev forandret - hvor et nyt aristokrati voksede frem?²⁸

Bornholm var med sine 9 romanske vesttårne den landsdel, der havde forholdsvis flest tårne. Nogle var samtidige med skibet, mens andre var senere tilføjelser, hvilket måske skal forklares med kronologiske forskelle i kirkebyggeriets udvikling. I udformning var de meget lig skånske vesttårne, og der fandtes hele 6 af den brede, tværrektangulære type (fig. 9).

De murede klokketårne viser tydeligt, at øens romanske vesttårne ikke var beregnet for klokker. Ingen af dem rummede imidlertid et herskabsgalleri, men der kan have væ-

ret særlige bænke i tårnrummet, som var åbent mod skibet. Stiftergrave er ikke påviste, og kun tårnet ved Ruts kirke udmærkede sig med en vestportal.

Når herskabsgallerier savnes, kan det skyldes, at ærkesædet var kirkernes bygherre eller patron. Ærkebispens var allerede repræsenteret i koret og behøvede derfor ikke et ophøjet sæde i tårnet²⁹. Herskabstribunen i vestenden af Å kirkes skib var måske for borgherren på Lilleborg, kongens mand på Bornholm.

De 4 rundkirker på Bornholm passer ind i dette billede af et aristokratisk kirkebyggeri. Ved rundkirkernes var tårnet blot anbragt ovenpå skibet, og et flertal af de vstdanske centralkirker kan knyttes til kongemagten eller rigets fremste stormænd. Den eksklusive form kunne erindre om både Karl den Stores paladskapel i Aachen og gravkirken i Jerusalem og var et velvalgt symbol i en tid, da magtekspansionen tog form af korstog mod nærboende hedninger ved Østersøen. Mens flere af de vstdanske centralkirker var indrettet som dobbeltkapel med en øvre herskabsetage, havde dog ingen af de bornholmske rundkirker denne løsning³⁰.

De mange vesttårne og rundkirker turde dog trods fraværet af herskabsgallerier afspejle en ensartet aristokratisk magtstruktur på øen i overensstemmelse med kronens og ærkesædets omfattende besiddelser.

Tilflugt eller magasin

Bornholms vesttårne og rundhuse skulle ikke blot symbolisere magt. De øvre stokværk og befæstningen vidner også om en praktisk anvendelse.

I den ældre forskning, hvor både vesttårne og rundkirker blev anset for befæstede, blev de hvælvede rum tolket som tilflugtssted og oplagringsplads for forråd i tilfælde af angreb: »Naar Sørøvere viste sig, kunde Sognefolkene advares og i Tide skaffe sig selv og deres uerstattelige Ejendele og Levnedsmidler i Sikkerhed bag Rundkirkernes Mure. Kvinder, Børn og Oldinge maatte søge

Tilflugt i andet Stokværk«³¹. Citatet er fra Becketts kunsthistorie og typisk for sin tid.

En senere forskning har ikke fundet noget bevis for, at de bornholmske vesttårne nogensinde skulle have været befæstede. På denne baggrund fremførte Schultz i 1952, at øens store vesttårne kunne have været anvendt som magasin eller pakhus for handels- og skattevarer³². I hæftet »Østerlars kirke« fra 1960 foreslog historikeren Erik Skov derimod, at både de store vesttårne og rundkirkerne skulle have tjent som pakhuse for bornholmske bønder, der havde del i Østersøhandelen³³. Endelig skriver kunsthistorikeren Hugo Johannsen i oversigtsværket »Danmarks arkitektur. Kirkens huse« fra 1981, at romanske tårne kan have haft en defensiv rolle som tilflugtssted og magasin, og at rundkirkernes andet stokværk blev anvendt som tilflugtsrum³⁴.

Det er næppe rimeligt at opretholde én tolkning for vesttårnene og en anden for rundkirkerne. De hvælvede stokværk havde samme udformning uanset kirkens planform og befæstning. Hensigten må også have været den samme.

Kirken kan selvfølgelig have ydet tilflugt og asyl som sognets eneste stenhus og et fredeligt sted, men denne *mulighed* kan ikke forklare deres særlige opbygning.

Det må have været direkte farligt at søge tilflugt i kirkernes vesttårne, som var synlige på lang afstand, når hverken tårnet eller kirken som helhed var egnet til ophold eller forsvar. Ingen af de hvælvede rum var indrettet for kortere eller længere ophold - der var hverken sovebænke, ildsteder, cisterner eller latriner - og der var ingen egentlige forsvarsordninger. Døren til Bodils kirkes tårn kunne stænges indefra med en bom, men en hedensk fjende uden respekt for kirkens fred, som fik adgang til kirkerummet, kunne ved belejring eller angreb med ild og røg forvandle tårnet til en fælde. De indesluttede ville være ude af stand til at yde modstand. Da var det bedre at søge til skoven eller forsøge sig i øens tilflugtsborge. Gamleborg i Almindingen blev netop forstærket i

den ældre middelalder med stenmure. Og rester af en kampestensmur omkring den højtliggende Ruts kirke viser måske også genanvendelse af et ældre anlæg i en urolig tid.

Funktionen som magasin kan forklare udformningen af både de store vesttårne og rundkirkerne. De rummelige stokværk med deres små lysåbninger var velegnede til opbevaring af produkter som korn, flæsk, smør og fisk. Døre og luger til det fri kom til nytte ved indhejsning af varer, som vanskeligt kunne bringes op gennem de smalle trapper. Og de kraftige mure får en fredelig forklaring som støtte for de tunge hvælve, der skulle sikre mod brand.

Å kirke, Ibs og Bodils kirke samt de 4 rundkirker, der alle havde rummelige overetager med døre eller luger til det fri, må således have været »magasinkirker«, hvor kirkebygningen var udformet både for en profan og sakral anvendelse. De 6 andre romanske vesttårne kan måske også have været anvendt som magasin, selv om tårnene var mindre og savnede døre eller luger til det fri, lige som de murede klokketårne. Naturalier i mindre mængde, penge, ædelmetaller og andre kostbarheder fik let plads.

Bondehandel eller feudale indtægter

Hvorfor blev nogle af Bornholms romanske kirker opført som magasinkirker? Skulle kirkerne fungere som pakhuse for lokale handelsbønder eller som opbevaringssteder for kirkens indtægter?

De samme spørgsmål knytter sig til en gruppe romanske magasinkirker på Sjælland: Store Heddinge og Karise kirke med et stokværk over koret, Lille Heddinge kirke med hele to stokværk over skibet, Ørslev kirke, hvor skibet kan have haft en tilsvarende udformning, og måske Frøslev kirke med et stokværk over en senromansk vestforlængelse. Overetagerne ved disse kirker er blevet tolket som tilflugtsrum, lagerrum for handelsvarer, magasin for bøndernes korn eller tiendekornet og i tilfældet Store Heddinge som »skatkammer« for den omrejsende konge³⁵.

Handels- eller skattevarer? Forskellen virker måske ubetydelig, men den kan afspejle fundamentalt adskilte opfattelser af den ældre middelalders samfund. På den ene side et »demokratisk« samfund med frie, selvejende bønder, der kunne deltage i handelen på Østersøen, og på den anden side et »feudalt« samfund med landboer og gårdsæder socialt underordnet kongemagten, kirken og aristokratiet, hvor produktionsoverskuddet blev overført fra bønderne til herrerne³⁶.

Den ældre middelalders Bornholm er undertiden blevet rekonstrueret med jævnstore enkeltgårde og frie selvejerbønder som et spejl billede af en nyere tid. Bag en tilsyneladende kontinuitet kan skjule sig forandringer i både bebyggelsen og den sociale struktur³⁷. Flertallet af de mange selvejerbønder, som skulle have befolket middelalderens Bornholm, må nok afskrives som en myte med oprindelse i bondestandens sociale og politiske fremgang i 1800-årene!

En bornholmsk »bondehandel« er vanskeligt at bevise - og modbevise. Den forudsætter imidlertid et diskutabelt billede af den ældre middelalders samfund med frie selvejerbønder og en livlig handel på Østersøen, hvor de samtidige »belæg« er flertydige: Vidner Adam af Bremen og Slesvig byret om bornholmske bønders handel?

Adam af Bremen beskrev o. 1070 Bornholm (»Holm«) som »Danmarks mest besøgte havn og trofast ankerplads for de skibe, som sætter kursen mod barbarlandene og Grækenland«³⁸. Men var det skibe på handelsfærd eller vikingetog? Der kan jo være en kerne af sandhed i beretningen om den bornholmske høvding Blod-Egil, som på Knud den Helliges tid (1080-86) skulle have hærget i Venden og plyndret et norsk handelsskib i Østersøen - bornholmerne var sørøvere og ikke handelsfolk³⁹.

Slesvig byret fra 1200-årenes første del omtaler bornholmerne som »gæster« på linje med sachserne, frisere og islændinge⁴⁰. På denne tid må det dreje sig om handelsfolk, men var det selvejerbønder eller ærkebispens mænd?

Deltagelse i handel forudsatte en vis frihed, et socialt værn og adgang til samfundets overskud. Hvis Bornholm havde del i en tidlig handel på Østersøen, så var den forbeholdt et fåtal - folk i tjeneste hos kongen og ærkebispens og måske efterkommere til de vikinger og storbønder, som lod rejse øens runesten.

Et vigtigt udgangspunkt ved tolkningen af de bornholmske magasinkirker har været teorien om købmandskirken, *ecclesia mercatorum*, som især er blevet fremført af historikeren Paul Johansen i en række artikler i årene 1955-65⁴¹.

Handelsgilder og rejsende købmænd skulle have opført såkaldte købmandskirker, der kunne fungere både som gudstjenestelokale og pakhushus ved deres midlertidige ophold i Nord- og Østeuropas byer. Et flertal af de påfaldende mange kirker i den ældre middelalders byer skulle da kunne forklares som købmandskirker, der kun blev benyttet i handelssæsonen. Det var da nærliggende at tolke også de bornholmske og sjællandske magasinkirker som landlige paralleller til købmandskirkerne i Østersøområdet - her blot bygget af de lokale handelsbønder som sognekirke og pakhushus.

Teorien om købmandskirken må imidlertid forkastes. Alene Peterskirken i Novgorod kan belægges som en egentlig købmandskirke, og de mange bykirker kan nu forklares ud fra middelalderbyens sociale og økonomiske struktur⁴². En tolkning af de bornholmske magasinkirker som et udtryk for handel må på denne baggrund anses for mindre sandsynlig. Kan det da istedet tænkes, at kirkerne var opbevaringssteder for ærkesædets skatter og afgifter?

Ærkesædet i Lund må have haft betydelige indtægter af Bornholm efter 1149, hvor det blev forlenet med 3 af øens herreder. Som åndelig og verdslig magt modtog ærkesædet både de ordinære kirkelige indkomster og hovedparten af de kongelige indkomster. En væsentlig del af øens agrare overskud tilfaldt således kirken i form af skatter og afgifter.

En kvittering fra 1345 kan give et indtryk af indtægternes omfang og sammensætning. Ærkesædet var da kommet i besiddelse af hele Bornholm, og samfundet var forandret, men oplysningerne bør også delvist kunne afspejle tiden, da magasinkirkerne blev opført.

Ærkesædets indtægter af Bornholm omfattede i 1345 tiender, frugter, bøder, sagesfald, fiskeri, told, næfgæld (personskat - måske samme som »øskatten«), båndgæld (afgift af flydende varer), stadegæld (bodeafgift), midsommergæld (grundafgift af byerne), subsidium (præsternes ekstra afgift til ærkebispens), cathedriticum (præsternes årlige afgift), skibbrud, landbruget drevet fra ladegårde, arbejdspligter, ledingsafløsning og måske sild og nedsaltning af sild - betalt i guld, sølv, skånske penge eller anden møntsort, korn, smør, flæsk, honning, sild, kvæg, får og andet⁴³.

Kirkebygningen var valgt som magasin for disse indtægter - vel især korn, flæsk, smør og sild⁴⁴ - der her i sognets eneste stenhus kunne opbevares køligt, tørt og nogenlunde brandsikkert. De blev omfattet af kirkens fred. Samtidigt var kirkens arkitektur en påmindelse for alle om den kristne lære og den nye middelalderlige samfundsorden - og var dermed et symbol på ærkesædets *ret* til indkomsterne.

De bornholmske magasinkirker må være opført som lokale »skatkamre«, hvor ærkesædet kunne samle og opbevare dets feudale indtægter, inden de blev udskibet for Lund eller omsat i handel. Kirkernes funktion som magasin for ærkesædets skatter og afgifter må dog have været kortvarig. Fra midten af 1200-årene kunne indtægterne istedet samles på Hammershus, hvor det 5 stokværk høje kornmagasin efterhånden blev borgens største bygning⁴⁵.

En tilsvarende tolkning er mulig for de sjællandske magasinkirker, da flere af disse kan knyttes til den verdslige magt. Store Heddinge var således krongods, hvor kirkens udformning tydeligt afslører de fyrstelige ambitioner, og den nærliggende Karise

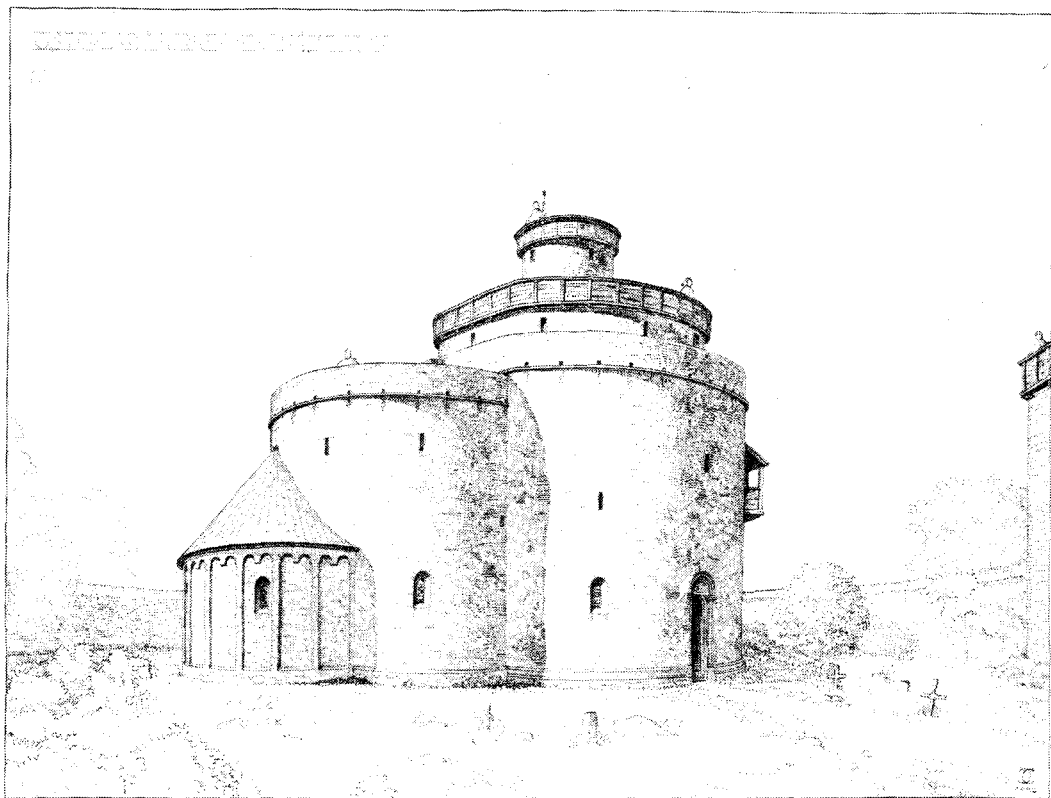

Fig. 10. Rekonstruktion af den befæstede Østerlars kirke. Tegning af Charles Christensen 1940 i Nationalmuseet.

kirke blev opført o. 1260 af en lokal stormand Peder Olufsen⁴⁶. Store Heddinge kan da tænkes at have modtaget de kongelige indtægter af Stevns herred, mens Karise kirke som en arkitektonisk og funktionel efterligning modtog indtægterne af Peder Olufsens mange besiddelser omkring Karise og på Stevns.

Kirkernes befæstning

Et flertal af Bornholms romanske kirker er i tidens løb blevet tolket som »kirkeborge« eller »forsvarskirker« på et spinkelt grundlag. Det er ikke tilstrækkeligt at henvise til de kraftige mure, tøndehvælvene, de smalle trapper, små vinduer og dørenes stængbomme, når dette var almindelige træk i det romanske kirkebyggeri med en fredelig forkla-

ring. Formodninger om forsvundne murtinder kan heller ikke anvendes som bevis.

Alene Østerlars (fig. 10) og Nylars har klare spor af befæstning i det tredje stokværks oprindeligt åbne skyttegang. Ols kirke har haft et hængegalleri af træ og måske også et brystværn over det tredje stokværk, mens Nykirke tilsyneladende aldrig blev befæstet. De øvrige kirker savner, lige som de murede klokketårne, sikre spor af befæstning.

Hvorfor blev rundkirkerne så befæstet? Tre hovedforklaringer fremtræder i den ældre litteratur, hvor tolkningen af kirkerne som borge, tilflugtssteder eller pakhus kombineres med kongemagten som en indre trussel og sørøvere og hedenske vendere som en ydre trussel: 1: De befæstede kirker var

militære støttepunkter for ærkesædet mod kongemagten⁴⁷. 2: Kirkerne var tilflugtssteder for lokalbefolkningen ved angreb af sørøvere og hedenske vendere⁴⁸. 3: Kirkerne blev befæstet for at beskytte bøndernes handelsvarer mod venderne⁴⁹. De to førstnævnte forklaringer optræder undertiden sammen i en variant, hvor kirkerne forklares både som støttepunkter for ærkebiskop Eskil mod kongens Lilleborg og som tilflugtssteder ved vendernes angreb⁵⁰.

Problemet kan her få en lidt anden formulering: Hvorfor blev nogle af Bornholmske magasinkirker befæstet? Skulle ærkesædets feudale indtægter beskyttes mod en fjendtlig kongemagt, mod hærgende sørøvere og vendere - eller måske mod øens egen befolkning?

Ingen samtidige kilder beretter om årsagen til de bornholmske kirkers befæstning. En seddel indlagt i et brev fra 1553 oplyser, at kirkerne »aff arilddtz tidt haffdt skøth till atth affuerge Landtzens fiender met naar noghet paa kommer«⁵¹, men tidsafstanden er for stor, til at dette kan tillægges nogen kildeværdi.

Kirkerne selv med deres placering og udformning kan kun antyde mulige og måske især umulige årsager. De befæstede rundkirker findes således både i ærkesædets og kongens herreder. Det taler imod, at kirkerne skulle være befæstet som ærkesædets støttepunkter mod Lilleborg.

Og rundkirkerne må i sammenligning med tidens borgbyggeri betegnes som svage fæstninger. Funktionen som kirke synes at have været afgørende både for placeringen i terrænet og den arkitektoniske helhed, mens befæstningen var et sekundært træk henvist til det øverste stokværk. Kirkerne lå således lettilgængelige midt i bebyggelsen, i jævnt terræn eller umiddelbart ved siden af et højdedrag, tilsyneladende uden volde og grave. Rundhusenes mure var oprindeligt 11-14 m høje og formodentlig stormfri, men de to indgangsportaler i jordhøjde betød en alvorlig svækkelse af forsvaret. Videre savnede kirkerne indretninger for et kortere eller

længere ophold. De har derfor næppe kunnet modstå en belejring endsige kongens hær - højst kunnet forsvares mod kortvarige angreb og dårligt udrustede styrker.

De befæstede kirker kan kun markere en kort periode i det bornholmske kirkebyggeri. Østerlars blev først befæstet i kirkens anden byggeperiode. Alene Nylars og Ols blev opført fra grunden som fæstningskirker, og hverken Nykirke eller nogen af de andre magasinkirker blev befæstet.

Det er imidlertid yderst vanskeligt at afgrænse befæstningsperioden. De eneste holdpunkter er nordportalen i Østerlars og mønten fra Valdemar Sejrs (1202-41) fundet under alteret i Nylars. Portalen i Østerlars, der tilhører kirkens første byggeperiode, kan stilistisk knyttes til det sekundære vesttårn ved Tryde kirke, hvor kirken måske blev indviet i 1160. Østerlars kan altså være blevet ombygget og befæstet flere årtier efter indvielsen af Tryde kirke - måske så sent at Nylars, der må være opført i begyndelsen af 1200-årene, kan have været forbillede⁵². Som et rimeligt *forslag* kan befæstningerne da med en bred marginal henføres til tiden c. 1175-1225.

Denne tid var kendetegnet ved et tæt samarbejde mellem kongemagten og ærkesædet. Ærkebiskop Absalon (1157-1201) og hans efterfølger i embedet Anders Sunesen (1201-23), der begge tilhørte den mægtige og favoriserede Skjalmslægt, deltog således aktivt i rigets styre og den ekspansive politik i Østersøen. En fjendtlig kongemagt kan altså udelukkes som forklaring til kirkernes befæstning⁵³.

Den fremførte tidsramme c. 1175-1225 bringer befæstningen af de bornholmske magasinkirker på linje med de radikale forandringer på Kalmarkysten og Øland, hvor et stort antal kirker blev ombygget og befæstet i tiden c. 1170-1250. Kirkerne fik her en lidt anden udformning end på Bornholm. Foruden rundkirkerne Hagby og Voxtorp og kirker med vesttårn kendes kirker alene med østtårn, kirker med både øst- og vesttårn - de såkaldte »kløvsadelkirker«, og rek-

tangulære kirker med flere stokværk. Kirkerne kan her også have haft andre profane funktioner, da der er spor efter både beboelse og metalhåndværk inde i kirkerne⁵⁴, men årsagen til befæstningen kan have været den samme - en velbegrundet frygt for hedenske anfald over havet.

Kalmarkysten, Øland og Bornholm havde en farlig beliggenhed i udkanten af de danske og svenske riger nær Østersøens hedenske folkeslag, hvor korstog og plyndringer var en realitet langt ind i 1200-årene. Rygen blev erobret og kristnet i 1169, men venderne i det nærliggende Pommern blev først underlagt Danmark i 1185. Togter udgik til Finland i 1191 og 1202 og til Estland i 1194 og 1197 uden synderligt resultat. 16 estniske skibe fra Øsel hærgede i 1203 ved Lister i Blekinge kun c. 80 km fra Bornholm. Et dansk hævntog fulgte i 1206, men et forsøg på at erobre Øsel i 1222 mislykkedes. Derimod blev den nordlige del af Estland underlagt Danmark i 1219. Efter nederlaget ved Bornhoved i 1227 faldt imidlertid hovedparten af det danske Østersøvælde fra hinanden. Det blev de tyske sværdriddere, som samme år kunne erobre Øsel og i 1230-31 underkuede Kurland. I hele denne periode må det have været fristende for de trængte hedninger at slå tilbage mod de nærmeste danske og svenske kyster⁵⁵.

Ærkebiskop Absalon og efterfølgeren Anders Sunesen spillede en vigtig og personlig rolle i den kortvarige danske ekspansion i Østersøområdet. Det er derfor muligt, at Bornholm havde en fremskudt position som forsyningsbase. Ledingsflåden kan på vejen til Finland, Øsel og Estland have lagt ind til Bornholm for at modtage proviant og betaling af ærkesædets besiddelser og indtægter. Hvis øens magasinkirker på denne måde havde en direkte funktion i kampagnerne mod øst, er det helt forståeligt, at de måtte befæstes mod hedenske angreb⁵⁶.

De bornholmske kirkers befæstning er hidtil blevet forklaret enten ved en modsætning mellem kongemagten og ærkesædet eller ved en ydre trussel fra de hedenske fol-

keslag. Man har da overset muligheden for et modsætningsforhold mellem magthaverne og øens befolkning: Magasinkirkerne kan måske også være blevet befæstet for at beskytte ærkesædets skatter og afgifter mod en fjendtlig lokalbefolkning⁵⁷.

Valdemarernes tid var kendetegnet ved en kraftig udvidelse af kongens, kirkens og aristokratiets økonomiske og politiske magt på bekostning af det store flertal af arbejdende bønder - en feudalisering af samfundet om man vil. Den ambitiøse stormagtspolitik i Østersøen, opførelsen af Dannevirke i tegl, borgbyggeriet, de mange nye klostre, det omfattende kirkebyggeri og fremvæksten af en privilegeret herremandsstand må trods befolkningstilvækst, udvidelse af de dyrkede areal og øget handel have ramt bønderne hårdt i form af større arbejdspligter, skatter og afgifter.

Indgreb i traditionelle rettigheder, forhøjelser af arbejdspligter og afgifter samt ekstraordinære skatter førte gentagne gange i middelalderen til bondeoprør. En langvarig ledning og ny personskat »næfgæld« udløste i 1086 det kendte oprør mod Knud den Hellige. I 1180-82 var der oprør i Halland og Skåne mod ærkebiskop Absalon, hans sjællandske fogeder af Skjalmslægten og lokale stormænd. Bønderne vedtog her på tinge at afskaffe alle skatter, nægtede at betale den forhadte biskopstiende, der var blevet indført i 1171, og erklærede ærkesædet for overflødigt! Skåne kom 1249 i oprør, da Erik Plovpenning ville indføre en ny vogn- eller plovskat. 1255-56 berettes, at »bønderne rasede mod ridderne med køller«, og 1258 var der kamp mellem kongen og bønderne på Sjælland⁵⁸.

De skriftlige kilder omtaler ingen bondeoprør på Bornholm i den ældre middelalder, men der var alle forudsætninger for social uro. Det må således have betydet et alvorligt overgreb mod øens gamle slægter og stormænd, når kongemagten kunne komme i besiddelse af hele øen som krongods med et antal gårde og tilsyneladende lykkedes med

at indføre næfgælden, som jo optræder blandt ærkesædets indtægter i 1345.

Indførelsen af den fulde biskopstiende i 1171 og byrder forbundet med de mange korstog i Østersøen kan have fremkaldt en social protest på Bornholm i lighed med de skånsk-hallandske oprør. Ærkesædet savnede frem til midten af 1200-årene en borg for sin magtudøvelse, men kan i den befæstede kirke, *ecclesia militans*, have fået et foreløbigt støttepunkt for sin kontrol med landbefolkningen. Her kunne de opkrævede skatter og afgifter beskyttes mod oprørske bønder, der ville tage tilbage, hvad de måtte anse for deres retmæssige ejendom. Frygten for bondeoprør kan altså have været en direkte eller medvirkende årsag til befæstningen af de bornholmske magasinkirker. Den ene forklaring udelukker ikke den anden.

Afslutning

Kirkearkæologien har i disse år fået en renæssance som et middel ved studiet af sam-

fundsudviklingen. Interessen er flyttet fra beskrivelsen, den isolerede detalje og stilhistorien, hvor kirken ofte blev et mål i sig selv, til kirken som et spejlbillede af middelalderens samfund - *en ny kirkearkæologi* tager form i kølvandet af 1970'ernes »oprør«.

Kirkerne fremstår som et vigtigt kildemateriale, da de er bevaret i så stort antal og ved deres placering og skiftende udformning afspejler samtidens intentioner og muligheder og dermed den ideologiske, sociale og økonomiske udvikling. Kirker som de bornholmske med tydelige spor af profane funktioner er her et oplagt felt for studier i forholdet mellem samfundsudviklingen og kirkebyggeriet.

Kirkearkitekturen afspejler sin middelalderlige samtid, men forskningen selv - kirkearkæologien - må nødvendigvis blive et spejlbillede af nutiden. Det er da heller ingen tilfældighed, at begreber som magt og sociale konflikter er blevet trukket frem i denne tolkning.

Noter

1. Sögur Danakonunga s. 82 nævner 12 kongsgårde, hvor Flateyjarbok 3 s. 436 nævner tallet 12, men har 20 kongsgårde som det totale antal.
2. Saxonis Gesta Danorum I s. 376. - Som krongods omtales c. 1230 i Kong Valdemars Jordebog I hf. 2 s. 118-119 et enkelt herred, der må være Rønne herred, men også hele øen.
3. La Cour 1972 I s. 26-27, 167-170, Mørkholm 1969.
4. DD 1:2 nr. 56, 88 og 160.
5. Saxonis Gesta Danorum I s. 437. - DD 1:4 nr. 60.
6. Episoden omtales i Erik Glippings klage 1260-61 mod ærkebisp og gentages af pave Urban IV i 1264: Acta Processus Litium s. 56, DD 2:1 nr. 422.
7. Skov 1968.
8. DD 2:4 nr. 186, 2:5 nr. 79, 248 og 2:9 nr. 448.
9. Adam af Bremen s. 30-31.
10. Jacobsen og Moltke 1941-42 Text s. 420-467, 785-786, Moltke 1976 s. 268-281, 321. - Klavs Randsborg har i en dristig undersøgelse knyttet de bornholmske runesten direkte til øens kristning og annektering: Randsborg 1980 s. 43-44.
11. Ved Grødby i Åker sogn blev 1982-84 undersøgt en gravplads, som havde været i anvendelse fra sidste halvdel af 900-årene til slutningen af 1000-årene. Gravene tilhørte en bebyggelse (storgård?) med flere langhuse af Trelleborg-typen, og i nærheden er fundet en runesten (Åker-st. 1) med kristen indskrift: Watt 1983 samt venligt oplyst af Margrethe Watt, Bornholms Museum december 1984. - En lignende gravplads blev undersøgt i 1878 ved Munkegård i Povlsker: Vedel 1886 s. 186-187, 391-392.
12. Knuds kirke var viet til Knud den Hellige, der blev kanoniseret i 1101, Ols kirke til den norske helgenkong Olav. Øster- og Vestermarie var viet til Jomfru Maria, Ruts til ærkeenglen Mikael, Å kirke til Johannes Døberen, Klemens til St. Clemens, Nylars til St. Nicolaus, Bodils til den engelske helgen St. Botulf, Rø til St. Andreas, Ibs til St. Jakob, Peders til St. Peter, Povls til St. Paulus og Nykirke til Allehelgen. - Ericson 1962.
13. Der kan her og i det følgende generelt henvises til beskrivelserne i Danmarks Kirker VII, Bornholm, udgivet 1954-59 ved Otto Norn, Carl G. Schultz og Erik Skov. Bindet mangler desværre en sammenfatning, men har fyldige monografier. Til disse kan føjes ny viden fra restaureringerne i Nykirke 1959-60 og Østermarie 1962 fremlagt i Bendtsen 1964 og Hertz 1964 s. 104-114.
14. Å kirke var Bornholms største og fornemste kirke, hvilket kan hænge sammen med Åkirkebys position som købstad allerede i den ældre middelalder. Åkirkeby kan således være den torveby, som ærkebiskop Jakob Erlandsen i 1256 anklages for at have anlagt på kirkens område: Andrén 1985 s. 188.
15. Her kan især fremhæves Carl G. Brunius' »Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857« udgivet 1860 med fremragende bygningsarkæologiske beskrivelser og folieværket »Bornholms ældgamle Kirkebygninger« udgivet i 1878 af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet ved Hans J. Holm, hvor kirkerne præsenteres i korte beskrivelser og talrige tegninger. Holm selv og hans elever foretog de nødvendige undersøgelser og opmålinger i 1874 før de værste af tidens ødelæggelser.
16. Bidstrup 1912. - Beckett 1924 s. 186: »... da de skaanske Forbilleder ikke er ældre end 12. Aarhundredes anden Halvdel, maa de bornholmske Rundkirker, ud fra deres dekorative Enkeltheder - og andre Midler til deres Datering have ikke -, i det tidligste henføres til Aarhundredets Slutning«.
17. Smidt 1935 s. 64-65, 1940 s. 109-112, Rydbeck 1936 s. 215-221, Hvem byggede hvad s. 301-302, 320, 419-420.
18. Carl M. Smidt daterede således Østerlars til 1150'erne med henvisning til ærkebiskop Eskils virke mellem 1149 og 1161, vndernes hærgninger og borgerkrigen mellem Svend Grathe, Knud Magnussen og Valdemar den Store: Smidt 1935 s. 65.
19. Møntfundene er kort præsenteret i DK VII. Oversigten er her ajourført (januar 1985) efter det topografiske register og fundprotokoller i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet i København.
20. Mønter blev først almindelige i lokal cirkulation i perioden 1150-1250: Poulsen 1979
21. Fundprotokol 572 i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. - DK VII s. 449-450, 485-486 note 8-9.
22. Fundprotokol 479. - Fundet (type Hauberg 16) afvises som grundlag for en datering af alteret og kirken i DK VII s. 244-245.
23. Frölen 1910-11 I s. 118, Smidt 1935 s. 62-65. - DK VII s. 396-398 om at portalen er oprindelig.
24. Rydbeck 1936 s. 200-236, 243-244 og 1943 s. 67-82. - Buestykket er udstillet i Lunds Universitets Historiska Museum uden katalognummer.
25. Brunius 1850 s. 118 med note 31. - Carl M. Smidt tilsluttede sig nu Monica Rydbecks tidlige datering af nordportalen i Østerlars: Smidt 1940 s. 106-112. - Et tilsvarende synspunkt i DK VII s. 398-399.
26. Rapport om udgravningerne i Tryde kirke 1971-73 ved Ralph Edenheim dateret 13. januar 1976 i Lunds Universitets Historiska Museum.
27. En oversigt i Johannsen 1981 s. 49-53 og Stiesdal 1983.
28. De romanske vesttårne kan måske, som Anders Andrén har foreslået, direkte knyttes til den ældre middelalders stormandsgårde og spredningen af overhøjhedsretten: Andrén 1985 s. 90 med note 383.
29. En sådan forklaring er blevet fremført i forbindelse med Bejstrup kirke i Nørrejylland af Morten Aaman Sørensen på »Kyrkoarkæologisk symposium i Kalmar september 1984«.

30. Centralkirkerne og deres oprindelse drøftes i Johannsen 1981 s. 53-61, 105-109.
31. Beckett 1924 s. 185.
32. Hvem byggede hvad s. 136-137, 246.
33. Skov 1960 s. 20.
34. Johannsen 1981 s. 52-53, 56.
35. DK V s. 896-898 (Ørslev), VI s. 54-59 (Store Heddinge), 448 (Frøslev), 456-458 (Lille Heddinge), 474-475 (Karise). - Jensen 1918, Beckett 1924 s. 165-168, Poulsen 1977, Johannsen 1981 s. 53, 58-59.
36. Lindkvist 1979 s. 16-35 alment om feudalismen samt Andrén 1985 s. 66-68 om begrebets anvendelse i studiet af middelalderens Danmark.
37. Alment om enkeltgårdsbebyggelsen i Nielsen 1983. - Den nyere tids gårde har hidtil ikke kunnet følges længere tilbage end til 1500-årene på samme plads: Wienberg 1984.
38. Adam af Bremen s. 36-37.
39. Sögur Danakonunga s. 84, 91-97. - Peter H. Sawyer har således tolket Gotlands mange sølvskatte som et vidnesbyrd om sørøveri og ikke som et udtryk for handel: Sawyer 1982 s. 124-130.
40. Danmarks gamle Købstadslovgivning I, Slesvig I afsnit 29.
41. Udførligt i Johansen 1965.
42. Hugo Yrwing har kildekritisk undersøgt de såkaldte købmandskirker, mens Anders Andrén med udgangspunkt i sognestrukturen i I und har fremført en ny tolkning af de mange bykirker: Yrwing 1980, Andrén 1985 s. 34-43.
43. DD 3:2 nr. 132.
44. Formodentlig dominerede kornet som indtægt, da landbruget først o. 1300 blev omlagt på øen fra kornavl til mere dyrehold, og da sildefiskeriet endnu ikke kan have fået sin store betydning: Mikkelsen 1966 s. 28-39 om landbruget.
45. Skov 1968 s. 33-34.
46. Kong Valdemars Jordebog 1 hf. 2 s. 28. - Peder Olufsen valgte ifølge testamentet fra 1261 gravsted i sin kirke i Karise og skænkede 12 mark penge til dens indvielse: DD 2:1 nr. 332.
47. Wiborg 1835-56 s. 502, 525-526.
48. Brunius 1860 s. 111-112, 155, Bidstrup 1912 s. 15, Beckett 1924 s. 185-187.
49. Skov 1960 s. 2, 20.
50. Frölén 1910-11 I s. 131-132, Smidt 1935 s. 65.
51. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621 s. 198 med note.
52. Diskussion i DK VII s. 407.
53. Almén oversigt i Skyum-Nielsen 1971.
54. Oversigt i Boström 1983 og Andersson 1983. - En ny undersøgelse af fæstningskirkerne på Kalmarkysten og Øland er indledt af Marit Anglert ved Lunds Universitets Historiska Museum.
55. Tuulse 1955 s. 159-164, Skyum-Nielsen 1971.
56. Ivar Andersson har således foreslået, at Halltorps kirke på Kalmarkysten skulle have været anvendt som støttepunkt for korstogsmænd: Andersson 1960 s. 31.
57. Francis Beckett nærmede sig en sådan forklaring i sin tolkning af Karise kirke og de skånske kirketårne: »Dog er det jo ogsaa troligt, at Venderfrygten blot har været et Paaskud for en og anden Herremand til at skabe sig og sine et sikkert Tilflugtssted mod oprørske og ildesindede Bønder.«: Beckett 1924 s. 168, 194.
58. Oversigt i Skyum-Nielsen 1971 og Sørensen 1983 s. 9-23. - Det skånsk-hallandske oprør 1180-1182 behandles udførligt i Holm 1985.

Litteratur

- Acta Processus Litium inter Regem Danorum et Archiepiscopum Lundensem. Udg. af Alfred Krarup og William Norvin. Hauniae 1932.
- Adam af Bremen: Beskrivelse af øerne i Norden. Udg. af Allan A. Lund. Højbjerg 1978.
- Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Udg. af J.R. Hübertz. Kjøbenhavn 1852.
- Anderson, I.: Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt Arkiv 14. Stockholm 1960.
- Andersson, K.: Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. I: Hikuin 9, Højbjerg 1983 s. 189-202.
- Andrén, A.: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr. 13. Lund 1985.
- Beckett, F.: Danmarks Kunst. I. Oldtiden og den ældre Middelalder. København 1924.
- Bendtsen, K.P.: Nykirkes restaurering. I: Bornholmske Samlinger 2:1, Rønne 1964 s. 115-126.
- Bidstrup, M.: Bornholms middelalderlige Kirker. Hovedtræk af et Foredrag, afholdt den 5te Marts 1911 i Foreningen »Bornholm« i København. I: Bornholmske Samlinger 1:7, Rønne 1912 s. 1-21.
- Boström, R.: Ölands medeltida kyrktorn. I: Hikuin 9, Højbjerg 1983 s. 163-188.
- Brunius, C.G.: Skånes konsthistoria för medeltiden. Lund 1850.
- samme: Konstanteckningar under en resa till Bornholm 1857. Lund 1860.
- Danmarks gamle Købstadslovgivning I Sønderjylland Udg. af Erik Kroman og Peter Jørgensen. København 1951.
- Danmarks Kirker (Forkortes DK). Udg. af Nationalmuseet. København 1938ff.
- Diplomatarium Danicum (Forkortes DD). Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff.
- Ericson, J.: De bornholmske sockennamnen. I: Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift 1961-62, Lund 1962 s. 22-32.
- Flateyjarbok. En samling af norske Kongesagaer. 1-3. Christiania 1860-1868.
- Frölén, H.F.: Nordens befästa rundkyrkor. En konst och kulturhistorisk undersökning. I-II. Stockholm 1910-11.
- Hertz, J.: Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962. Gamleborg, Øster-Marie og Maglegårds kapel. I: Bornholmske Samlinger 2:1, Rønne 1964 s. 97-114.
- Holm, H.J.: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. Kjøbenhavn 1878.
- Holm, P.: De skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82. I: Til Kamp for Friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder. Red. J.W. Sørensen & L. Tvede-Jensen. Aalborg 1985 s. 66-86.
- Hvem byggede hvad. Red. Harald Langberg. København 1952.
- Jacobsen, L. og Erik Moltke: Danmarks runeindskrifter. Atlas-Text. København 1941-42.
- Jensen, C.A.: Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye Bidrag til Spørgsmålet om danske Forsvarskirker. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1918, Kjøbenhavn 1918 s. 1-24.
- Johannsen, H.: Kirkens huse. I: Danmarks arkitektur. Kirkens huse. Red. Hakon Lund. København 1981 s. 9-109.
- Johansen, P.: Die Kaufmannskirche. I: Acta Visbyensia. I: Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Visby 1965 s. 85-134.
- Kong Valdemars Jordebog. 1-3. Udg. af Svend Aakjær. København 1926-43.
- La Cour, V.: Danske borganlæg til midten af det tretende århundrede. I-II. København 1972.
- Lindkvist, T.: Landborna i Norden under äldre medeltid. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 110, Uppsala 1979.
- Mikkelsen, V.M.: Bornholms natur, beboere og naturfredning gennem tiderne. I: Bornholmske Samlinger 2:2, Rønne 1966 s. 9-47.
- Moltke, E.: Runerne i Danmark og deres oprindelse. København 1976.
- Mørkholm, O.: De romerske mønter fra Lilleborg, Bornholm. I: Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1969 nr. 5, København 1969 s. 137-140.
- Nielsen, F.O.S.: Nogle bemærkninger vedrørende Bornholms enkeltgårdsbebyggelse. I: Land og by i middelalderen 2. Symposium i Lundeberg 1983 s. 43-48 (Stencil).
- Poulsen, B.: Møntbrug i Danmark 1100-1300. I: Fortid og Nutid XXVIII, Roskilde 1979 s. 281-285.
- Poulsen, N.J.: Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk. I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1977, København 1977 s. 122-132.
- Randsborg, K.: The Viking Age in Denmark. The Formation of a State. London 1980.
- Rydbeck, M.: Skånes stenmästare före 1200. Lund 1936.
- samme: Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. Skrifter udgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXXV. Lund 1943.
- Sawyer, P.H.: Kings and Vikings. Scandinavia and Europe AD 700-1100. London 1982.
- Saxonis Gesta Danorum. I-II. Udg. af J. Olrik og H. Ræder. Hauniae 1931-57.
- Skov E.: Østerlars Kirke. Faglig Læsning Nr. 40. København 1960.
- samme: Hammershus. Nationalmuseets blå bøger. København 1968.
- Skyum-Nielsen, N.: Kvinde og Slave. København 1971.
- Smidt, C.M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935 s. 59-69.
- samme: Østermarie Kirke. Nye Undersøgelser og Gravninger. Kirkens Slægtsforbindelser inden for born-

- holmsk og skaansk Bygningskunst. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1940, København 1940 s. 83-116.
- Søgur Danakonunga. Udg. af Carl af Petersens og Emil Olson. København 1919-25.
- Stiesdal, H.: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. I: Kirkens bygning og brug. Studier til-egnet Elna Møller. Red. Hugo Johannsen. Køben-havn 1983 s. 13-40.
- Sørensen, J.W.: Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejsningernes økonomiske, sociale og politiske baggrund. Odense 1983.
- Tuulse, A.: Hossmo. En försvarskyrka med osttorn. KVHAA Handlingar, Antikvariska Serien 2. Stockholm 1955.
- Vedel, E.: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kjø-benhavn 1886.
- Watt, M.: A Viking Age Settlement at Runegård (Grød-by), Bornholm. An Enterim Report of the Investi-gations 1979-82. I: Journal of Danish Archaeology vol. 2, Odense 1983 s. 137-148.
- Wiborg, K.F.: Om de bornholmske Kirker, især de run-de. I: Kirkehistoriske Samlinger 1:2, Kjöbenhavn 1853-56 s. 501-534.
- Wienberg, J.: På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? I: Fra Bornholms Museum 1983, Rønne 1984 s. 49-58.
- Wimmer, L.F.A.: De danske Runemindesmærker. III. Runestenene i Skåne og på Bornholm. København 1904-05.
- Yrwing, H.: De s. k. köpmanskyrkorna. I: Fornvännen 1980, Stockholm 1980 s. 44-57.
- Genoptryk fra Hikuin 12, 1986.*

Bornholms befæstede kirker

Af Jes Wienberg

Indledning

Bornholm er i et dansk perspektiv anderledes og derfor spændende. Landskabet er en levende håndbog i geografi. Minderne fra oldtiden ligger tæt, og hvert år fravristes den rige muld nye fund. Også middelalderens spor er usædvanlige, men påfaldende for sømte i forskningen. Her findes en spredt bebyggelse af enkeltgårde, købstæder og fiskelejer, to store borge samt sognekirker, som alle kunne behøve nye arkæologiske undersøgelser.

Netop middelalderens kirker, der er markante i øens profil, afviger fra forestillingen om den typiske danske landkirke. Rundkirkerne, de romanske vesttårne, overhængede rum og skyttegange har ægget fantasien hos både læg og lærde. Her bag tilbommede døre, snævre trappeløb og solide mure forsvarede befolkningen sig i Valdemarstiden, når de hedenske vendere hærgede.

Efter at have gravet en sæson i nogle af de bornholmske gårdtomter fik jeg i 1984 lejlighed til at deltage i et symposium i Kalmar om kirkerne ved Østersøen. Det var da fristende at komme med et indlæg om Bornholms særegne arkitektur. Emnet gled snart fra forholdet mellem kirkearkitekturen og bebyggelsen til det uundvigelige spørgsmål om årsagerne til befæstningen. Men hvordan var det muligt at sige noget nyt? Udgangspunktet blev en kritisk undersøgelse af kirkernes datering til 1100-årene, som længe har stået uantastet. Og heraf udviklede sig så et famlende forsøg til nytolkning.

Hensigten er nu, nogle år senere, at kommentere dette indlæg i lyset af andre tilkomne arbejder og erfaringerne fra et bebyggelseshistorisk projekt ved Ystad kun 60 km fra Bornholm. Nye tolkninger kan ikke forventes, men problemer vil blive påpeget lige som forslag til videre arbejde.

Spørgsmål og tolkninger

Hvorfor har øen så mange rundkirker og vesttårne? Hvordan blev de overhængede rum anvendt, og hvorfor er kirkerne befæstede? Uden større tøven er disse spørgsmål ofte blevet besvaret med et behov for beskyttelse af mennesker og handelsvarer mod plyndringer i tiden inden vendernes underkuen med erobringen af Rügen i 1169.

I artiklen »Bornholms kirker i den ældre middelalder« hævdede jeg, at rundkirkerne ikke tilhører midten af 1100-årene, som tidligere antaget. De stilistiske former og enkelte mønster i kirkerne kan ved et kritisk studium pege mod en senere periode. Rundkirkerne og vesttårnene tolkes som et arkitektonisk udtryk for magt. De overhængede rum foreslås anvendt til opmagasinering af ærkesædets indtægter fra øen. Endelig nedtones omfanget af befæstningen til at omfatte alene Østerlars, Nylars og Ols kirke, som både forklares med hærgende hedninger og oprørske bønder på øen selv, der vendte sig mod kongemagten og ærkesædets herredømme¹.

Omtrent samtidigt har Marit Anglert i artiklen »Hvem forsvarede hvad?« hævdet, at de beslægtede kirker på Kalmarkysten og Öland blev befæstet af lokale stormænd mod en ekspansiv svensk kongemagt og afvist tanken om hedenske hærgninger i området².

Perspektivet er stik modsat. Men hvilken tolkning er nærmest virkeligheden? Kan Bornholms rundkirker på samme måde være blevet befæstet mod en indtrængende dansk konge- og kirkemagt? Her kan Bornholm blive et vigtigt kontrolområde ved en omtolkning af alle befæstede kirker ved Østersøen.

Det er en besnærende tanke, at Bornholm skulle have fulgt samme udvikling som Kal-

markysten og Öland. Kan ærkebispens udgifter fra øen og forlening mere have karakter af en tribut uden reelt herredømme? Og markerer anlæggelsen af borgen Hammershus, som en parallel til Borgholm på Öland, den endelig afslutning på øens selvstændighed?

Men flere forhold taler mod denne tolkning, som oplysningerne om de mange kongelige gårde på Bornholm, rundkirkernes lighed med andre centralkirker ved danske kongsgårde eller hovedgårde for slægter nær forbundet med kongemagten. Kirkernes værnehelgener, hvoraf St. Knud og St. Olav er kongelige martyrer, peger definitivt mod stiftsbyen Lund. Østerlars er således viet til St. Laurentius lige som domkirken. Og de bornholmske kirker har så mange ligheder med de skånske stormandskirker, at samme håndværkere må have været virksomme³. Endelig er den ydre hedenske trussel belagt i for mange skriftlige kilder til at kunne afvises.

Hossmo, en husaby på Kalmarkysten med en befæstet kirke, kan allerede før 1178 have tilhørt bispem i Linköping og måske endnu tidligere kongemagten⁴. Og en dansk indflydelse er påvist i det ölandske kirkebyggeri⁵. Min »bornholmske« tolkning bør altså også overvejes for kirkerne ved Kalmar-sund.

Måske kan sammenbruddet af det danske Østersøveld efter slaget ved Bornhöved i 1227, have gjort det nødvendigt for den svækkede centralmagts lokale repræsentanter, stormænd, bryder og præster, at befæste sine positioner. Her i en udsat og perifer del af riget så befolkningen måske pludselig muligheden for en tilbagevenden til situationen før undertvingelsen - uden tyngende skatter og afgifter som øskatten og tienden. Det kunne forklare befæstningens betydning i blot nogle få kaotiske årtier⁶.

Endnu synes ingen af de præsenterede tolkninger dog at tilbyde en overbevisende forklaring af hele den komplekse udvikling ved Østersøen. Målet må være at finde en forklaring af hovedtendenserne og de regio-

nale variationer i udviklingen uden at bortvælge modstridende iagttagelser, hvor samtidigheden mellem forandringerne ved Kalmar-sund og på Bornholm kræver en tolkning, der omfatter begge områder.

Det er ønskeligt med flere undersøgelser, som kan præcisere og forøge det kendte kil-demateriale, så mindre overlades til løse formodninger, der hverken kan styrkes eller afkræftes. Uanset perspektivet er det således afgørende at få bedre dateringer end de hidtidige for at kunne rekonstruere kirkernes politiske og sociale miljø.

Dateringen

Blev de bornholmske kirker befæstet før eller efter Rügens erobring i 1169 - før eller efter slaget ved Bornhöved i 1227? Mere præcise dateringer vil afgrænse de mulige forklaringer, der nu varierer mellem vidt forskellige ydre og indre fjender indenfor en periode på mindst 100 år. Kendte vi blot tidspunktet, da Nylars blev opført med dens krenelerede skyttegang, kunne vi afgøre, om truslen skulle søges blandt venderne, lokale oprørere, en ekspansiv kongemagt eller endog i striden mellem kongen og ærkebispem.

De stilhistoriske dateringer tillader ikke snævre tidsrammer. Ofte kan de middelalderlige kirker blot afgrænses til enten den romanske eller gotiske periode. Og mønter skal være fundne under særlige omstændigheder, helst i sikre lag knyttet til byggefaser, for at kunne anvendes som udgangspunkt. Men med dendrokronologiens måling af årsringe i tagværkernes tømmer har kirkearkæologien fået en fantastisk mulighed for præcise dateringer.

Indenfor rammerne af projektet »Kulturlandskapet under 6000 år«, også kaldt Ystadprojektet, har forskere ved Lunds Universitet haft mulighed for at udtage et stort antal prøver i kirkerne i Ljunits og Herrestads herreder i Skåne, hvilket har betydet flere opsigtsvækkende resultater. De nye dateringer er så blevet kombineret med tidstypiske elementer som bygningsmaterialet, murtykkelsen, soklen, hvælvformerne

og grundplanen for at opbygge en bedre kronologi⁷.

Dendrokronologiske undersøgelser, der er foretaget i kirkerne på Kalmarkysten og på Öland, kan også få betydning for tolkningen af det bornholmske byggeri⁸.

Tilsvarende undersøgelser bør igangsættes på Bornholm. Ombygningerne i Åkirkeby, Østerlars og Ols kirke, samt forekomsten af tilbyggede tårne, viser flere faser i løbet af den romanske periode, som det er vigtigt at afgrænse fra hinanden. Vester Marie og Nykirke, der begge savner sokkel, kan således afvige fra de øvrige i tid, lige som Peders og Pauls kirker bør være sene.

Det vil betyde et stort fremskridt, hvis det romanske kirkebyggeri kunne dateres med dendrokronologi indenfor nogle årtier. Af interesse er da både tidspunktet for opførelsen, befæstningen af kirken og ikke mindst ophøret af denne. Og måske vil de »unggotiske« kalkmalerier i Nylars og Nykirke da vise sig at være udførte kort tid efter kirkernes opførelse.

Tilflugt og magasin

I min artikel har jeg nedtonet kirkerne som tilflugtssted, lige som en lokal bondehandel på Østersøen kommer i skyggen af en »lundensisk« feudalisme som forklaringsmodel. Det kan dog ikke udelukkes, at de bornholmske kirker faktisk har været anvendt både for kortvarige ophold og opbevaring af handelsvarer.

I Östergötland, på Kalmarkysten og Öland er det påvist, at mennesker har boet i kirkerne. I det mægtige Bjälbo kirketårn fandtes således ved »støvsugning« en røgovn, madaffald og mønter under lagene af fuglemøg og kviste. Tårnet synes også en tid at have været anvendt for opbevaring af korn⁹.

En omfattende handel har utvivlsomt eksisteret ved Østersøen, som det fremgår af det tidlige Visby og et flertal andre kystpladser - trods alle plyndringer. Deltagere har været folkene fra alle Østersøens lande¹⁰. Varerne er forlængst fortærede, men

måske kan de bornholmske kirkeløfter endnu, trods alle rengøringer og besøg, afsløre nogle spor.

Muligheden for systematiske undersøgelser af aflejringer på kirkeløfterne bør altså overvejes på Bornholm. Men det må pointeres, at undersøgelserne skal udføres under kvalificeret overvågning, så eventuelle iagttagelser ikke går tabt.

Befæstningen

Det selvklare emne i den omfattende litteratur om de bornholmske kirker har været befæstningen. Foreningen af sakrale og profane funktioner indenfor samme bygning har forbløffet en moderne betragter, der er vant til en klar adskillelse af det hellige fra hverdagen, og at forskellige funktioner tildeles hver sit rum. Det fæstningsagtige har tiltrukket opmærksomhed frem for kirkernes utallige andre aspekter. Magtens arkitektoniske udtryk synes at tiltale følelserne. Her byder fortidens spor uhindret en oplevelse. Vi kan fra kirkegården eller skyttegangen let forestille os selv i rollen som angribere eller angrebne.

Senest har Johan Lange behandlet de bornholmske kirker i »Værn og våben i kirker og klostre«¹¹. En ny og ajourført oversigt over befæstningen ved de nordiske kirker har længe været savnet. Langes bog samler et væld af andres og egne iagttagelser i tekst og talrige billeder, men entusiasmen har desværre taget overhånd. For mange kirkegårds mure, tårne og porthuse er ensidigt blevet tolket som befæstede. For mange bomhuller og åbninger er ukritisk blevet fortifikatoriske træk. Når egentlige kriterier savnes, kan et påtænkt forsvar hævdes næsten overalt i middelalderens arkitektur, hvor det murede hus var en undtagelse.

Det er ikke et fortsat studium af flertydige bygningsdetaljer, som vil udvide vor kundskab om Bornholm i den ældre middelalder. Arkæologiske undersøgelser kan udføres foran Østerlars, Nylars og Ols kirke for definitivt at fastslå, om disse rundkirker har været omgivet af voldgrave lige som Kläcke-

berga kirke udenfor Kalmar¹². Men ellers kan et studium af bebyggelsen i omlandet være mere betydningsfuld for en forståelse af den særegne kirkearkitektur.

Omlandet

Løsningen af problemet med befæstningen findes måske ikke i kirkerne selv, men i deres omgivelser. Hvem opførte og beherskede de bornholmske sognekirker? Var kirkerne bygget af enkelte stormænd eller et kollektiv af bønder; af lokalbefolkningen, af præster eller af tilflyttede kongelige og kirkelige bryder? De mange runesten, rundkirkerne og de romanske vesttårne antyder en gruppe af stormænd.

Vi har endnu kun vage forestillinger om Bornholms sociale struktur i vikingetiden og den ældre middelalder trods alle skattefund, gravpladser, bopladser og runesten¹³. Der synes at være kontinuitet i bebyggelsen, men hvordan var samfundet organiseret? Forekomsten af Trelleborg-huse viser et rigt miljø, men hvorfor savnes grubehusene? De er velkendte i Skåne og opfattes undertiden som trællenes boliger. Og hvad betyder opført af den slaviske keramik ved 1200?

Resultaterne af de mangeårige undersøgelser af både hustomter og begravelser ved Grødby på Bornholms sydlige del må imødeses med spænding. Men desuden bør prøvegravninger foretages i nærheden af kirkerne. Kan der således findes en middelalderlig stormandsgård i nærheden af eksempelvis Østerlars kirke, som det er kendt i Ystadområdet og talrige andre steder?¹⁴ Ledte porthusene ind til storgårdens område, hvor kirken også blev opført? Eller markerer de indgangen til et værnet område for handelen i lighed med købstædernes porte?

Bornholm, Skåne og Østersøen

Kirkearkitekturen er stum i sig selv. Kun ved at blive anbragt i en kontekst vil murene berette. De bornholmske kirker er mærkelige, fordi øen er løsrevet fra sin oprindelige sammenhæng med de skånske landskaber og andre områder ved Østersøen.

Bornholm kan opleves som en fjern del af Danmark. Denne situation opstod imidlertid først med svenskekrigene, hvor vi måtte afstå Skåne, Halland og Blekinge til Sverige. I middelalderen var Bornholm nær knyttet til Skåne og kan ikke forstås uden dette perspektiv.

Med den omhyggelige undersøgelse af Ystadområdet to herreder er der skabt et fortræffeligt udgangspunkt for videre forskning. Netop i studiet af ligheder og forskelle mellem Bornholm og fastlandet kan øens egen identitet defineres.

Lighederne er især synlige i vikingetiden og den ældre middelalder. Påfaldende mange runesten blev rejst i netop disse områder. Ljunits herred tilhørte ærkesædet lige som Bornholm. Og kirkerne viste fælles træk i arkitektoniske detaljer, forekomsten af tidlige hvælv og vesttårne. Men ingen af Ystadområdets kirker blev befæstet. Var de ikke udsatte for samme ydre og indre trusler?

Bebyggelsesmønstret var tilsyneladende forskelligt - i Skåne landsbyer og på Bornholm enkeltgårde. Der kan dog findes lighedspunkter mellem de bornholmske gård-rækker, de påfaldende langstrakte byer på Österlen, hvor øen er nærmest Skåne, og de regulerede rækkebyer på Öland. Er gård-rækkerne måske også regulerede?

Og senere fulgte Ystadområdet og Bornholm helt forskellige udviklingslinjer. Bornholm blev domineret af ærkesædet fra borgen Hammershus og fik aldrig nogen adel, mens Ystadområdet blev præget af et stort antal adelige hovedgårde og købstaden Ystad.

Erfaringerne fra Ystadprojektet viser, at kirkerne ikke bør studeres isoleret fra kulturlandskabets andre elementer som udmarkene, det dyrkede land, gårdene, borgene, byerne, fiskelejerne og vejene. Det er her, og ikke i påvisningen af fjerne arkitektoniske forbilleder, at Bornholms befæstede kirker kan ophøre med at overraske.

Epilog

De romanske kirker og befæstningen har

været det centrale i dette indlæg som i utallige andre. Fascinationen for det ældre og anderledes har let for at overskygge andre problemområder. Som afslutning vil jeg derfor forsøge at fremdrage den gotiske periode og en nyere tid fra et ufortjent mørke.

Det gotiske byggeri er måske ikke det mest påfaldende ved kirkerne, men også fraværet af fornyelser fortæller en historie. Sildefiskeriet blomstrede ved kysterne, kapeller blev opført, men i modsætning til Skåne er det gotiske byggeri yderst begrænset ved de bornholmske sognekirker. Arkitekturen afslører enten manglende motiver eller økonomiske muligheder, som skal knyttes til fra-

været af adelige hovedgårde og herrevældet udøvet fra Hammershus.

Nedrivningerne og de omfattende restaureringer i 1800-årene af middelalderkirkerne forbigås ofte i tavshed eller med fordømmende ord i litteraturen. Men også her kan kirkearkitekturen som materielle kilder vidne om udviklingen. Hvor Bornholm og Skåne siden den ældre middelalder har fulgt forskellige linjer, optræder i forrige århundrede tankevækkende ligheder i fornyelsernes omfang. Det er derfor på tide at tilgive vore tipoldeforældre for deres »dårliche« smag og studere kirkearkitekturen i hele dens tidsdybde.

Noter

1. Wienberg 1986 med yderligere henvisninger - her genoptrykt i Bornholmske Samlinger.
2. Anglert 1984.
3. Af fælles arkitektoniske træk kan nævnes de såkaldte »skabsfødder«, nichesøjlen og de massive stentage.
4. Jvf. Tuulse 1955 s. 111f.
5. Jvf. Boström 1967 s. 163f om Hulterstad og Boström 1988 s. 74 om Resmo.
6. Jvf. funderingerne hos Andersson 1983 s. 199f.
7. Bartholin 1989 og Sundnér 1989 om undersøgelserne i Ystadområdet.
8. De dendrokronologiske undersøgelser af bl.a. rundkirken i Voxtorp ved Kalmar og kløvsadelkirken Resmo på Öland vil blive præsenteret af Karin Andersson og Ragnhild Boström i Hikuin 17, 1990.
9. Jvf. Eriksson 1983 - samt Boström & Nilsson 1971 om støvsugningen som arkæologisk metode.
10. Jvf. oversigten i Blomkvist 1986.
11. Lange 1987.
12. Lundström 1981 s. 133f.
13. Oversigt i Watt 1988.
14. I Ystadområdet er således påvist en sammenhæng mellem forekomsten af runesten, romanske tårne og hovedgårde, jvf. Anglert 1989.

Henvisninger

- Andersson, Karin 1983: Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. Hikuin 9. Højbjerg.
- Anglert, Marit 1984: Vem försvarade vad? - Några reflexioner kring de såkallade försvarskyrkorna. META 1984 nr. 3-4. Lund.
- Anglert, Mats 1989: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Red. H. Andersson &

- M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Bartholin, Thomas 1989: Dendrokronologiske undersøgelser af Ystadområdets kirker. By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Red. H. Andersson & M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Blomkvist, Nils 1986: Världshandelsperioden vid Kalmarsund. Hikuin 12. Højbjerg.
- Böström, Ragnhild 1967: Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? Nordisk medeltid. Konsthistoriske studier tillägnade Armin Tuulse. Acta Universitatis Stockholmiensis 13. Stockholm.
- Böström, Ragnhild 1988: Resmo kyrka. Sveriges Kyrkor, konsthistorisk inventarium 203. Stockholm.
- Böström, Ragnhild & Nilsson, Åke 1971: »Damsugning« av kyrkvindar. Fornvännen 1971. Stockholm.
- Eriksson, Jan 1983: Två arkeologiska kyrkundersökningar i Bjälbo. META 1983 nr. 2. Lund.
- Lange, Johan 1987: Værn og våben i kirker og klostre. København.
- Lundström, Sven 1981: Arkeologiska undersökningar vid Kläckeberga kyrka. Kalmar Län 1981, årg. 66. Kalmar.
- Sundnér, Barbro 1989: Medeltida byggnadsteknik. En kronologisk studie av Ystadområdets kyrkor. By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid. Red. H. Andersson & M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Lund.
- Tuulse, Armin 1955: Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar, Antikvariska Serien 2. Stockholm.
- Watt, Margrethe 1988: Bornholm mellem vikingetid og middelalder. Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988. København.
- Wienberg, Jes 1986: Bornholms kirker i den ældre middelalder. Hikuin 12. Højbjerg.

Oversætterens indledning

Denne artikel er oprindelig bragt i tidsskriftet META 1984 nr. 3-4, medlemsblad for Medeltids-
arkeologiska Föreningen i Lund.

Dette tidsskrift henvender sig til fagfolk. Ved mit arbejde med oversættelsen blev det klart for mig, at en række udprægede fagudtryk og nogle specifikt svenske begreber derfor måtte forklares nærmere

Efter artiklen har jeg sat en række noter, som jeg alene har ansvaret for.

Hvem forsvarede hvad?

Nogle refleksioner over de såkaldte forsvarskirker

Af Marit Anglert

Oversat af C.H. Kibsgaard

Indledning

Ved studiet af middelalderens kirker har man ofte diskuteret, i hvilket omfang kirkebygninger har haft andre funktioner end rent sakrale¹. De kirker, som gennem deres arkitektur tydeligt viser, at de også har haft ikke sakrale funktioner, er de såkaldte forsvarskirker. Når kirkebygningernes rolle i det middelalderlige samfund diskuteres, er disse kirker af central interesse.

Artiklens hensigt er dels at granske definitionen af begrebet »forsvarskirke«, dels ud fra Ölands og Kalmarkystens kirker at præsentere nogle forklaringer på, hvorfor kirkerne er befæstet, og dermed hvilken eller hvilke ikke-sakrale funktioner, de oprindeligt kan have haft.

I Sverige regnes c. 100 kirker - nogle dog med en vis usikkerhed - til gruppen forsvarskirker. For at kunne forstå, hvorfor så mange kirker anses for at tilhøre denne gruppe, indledes artiklen med en forskningsoversigt, som i grove træk viser, hvordan man har set på forsvarskirkerne i Sverige fra århundredeskiftet og fremad.

Forskningsoversigt

Allerede i 1600-tallet noteredes, at visse kirker havde været befæstede (se fx. Boström 1983 s. 166). Men det var dog C.G. Brunius, som mere definitivt henledte opmærksom-

heden på de såkaldte forsvarskirker i Sverige. I sin redegørelse for de bornholmske kirker, som bygger på iagttagelser gjort under en rejse 1857, nævner han, at de fler-etagers rundkirker ved deres arkitektur viser, at de er opført for at tjene to formål; dels som gudstjenesterum og dels for at afværge fjendtlige angreb. Hvad Sverige angår, skulle rundkirkerne i Småland, Västergötland, Östergötland og Uppland have haft samme funktioner som de bornholmske. Det samme skulle også gælde kirkerne i Skåne fra tidlig Middelalder med rundt vesttårn (Brunius 1860, s. 207 ff.).

Omkring århundredeskiftet, i 1900, da nationalromantikken var levende, blussede en debat op om de befæstede kirker i Norden. Den danske oberst Otto Blom mente, med udgangspunkt i et studium af de danske kirker, at den romanske byggestils solide udformning let kunne give indtryk af, at romanske kirker blev bygget med en fortifikatorisk hensigt, men at yderst få faktisk har tjent et sådant formål (Blom 1895 s. 84). De to svenskere, som deltog i debatten, var af en anden mening. Hans Hildebrand gav i sin diskussion om tårnenes forsvarsegenskaber Blom ret i, at de romanske kirketårne ikke var opført i overensstemmelse med befæstningskunstens regler. Dette hindrede imidlertid ikke, at tårnene øgede kirkens for-

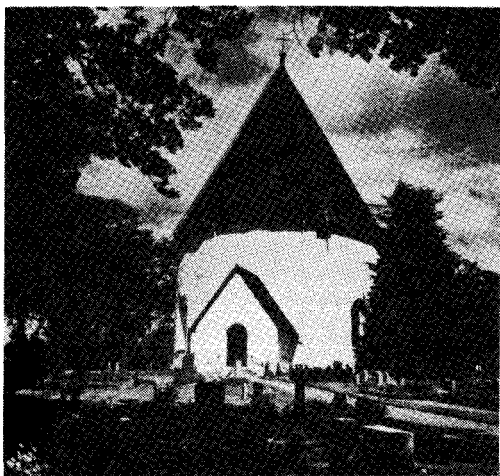

Fig. 1. Hagby kirke set mod våbenhuset. Efter Andersson I, 1967, s. 23. Hagby fästningskyrka. Fornvännen årg. 62.

svarskraft. Hildebrand ræsonnerede videre, at vesttårnet udgjorde en første og langhusloftet en anden forsvarslinie. Østtårnet opførtes på sin side for at tilføre forsvarskæden et tredje led (Hildebrand 1884-98), s. 673). Hildebrand sigter her til Kløvsadelkirkerne². Emil Ekhoﬀ gik et skridt længere end Hildebrand. Han mente, at behovet for at gøre kirkerne til befæstede steder var den første anledning og den virkende årsag til opførelse af tårnene (Ekhoﬀ 1899 s. 79). Endvidere opfattede han bomhullerne som spor, der er blevet tilbage efter skyttegange af træ (aa s. 31). Begge hans ideer blev tidligt tilbagevist. Löﬄer og Mackesprang viste (1902) med al tydelighed, at de gotiske tårne næppe kan være opført i en fortifikatorisk hensigt, og Jensen påpegede (1918), at bomhullerne ikke skulle opfattes som spor af skyttegange, men hørte sammen med byggestilladser (se litteraturlisten). Trods Ekhoﬀs mere eller mindre fantasifulde tanker om skyttegangene o.l., advarede allerede han for risikoen ved at se en skydeglug i enhver mindre lysåbning, og han fremholdt, at de befæstede kirker ikke kunne måle sig med stormændenes borge (aa s. 22). Endvi-

dere søgte han at skelne mellem kirker indrettet for passivt og for aktivt forsvar. Passive forsvarsanlæg havde de kirker, som gennem deres massive beskaffenhed og usædvanlige højde, med smalle, stejle trapper i tårnene og stængebomme i døråbningernes inderside, var forsvaret mod indtrængen i kirken. Dette var, fastslog han, karakteristisk for de fleste kirker. Disse var dog ikke andet end mere eller mindre sikre gemmesteder. I kirker, der var bygget til et aktivt forsvar, havde forsvarerne mulighed for fra murene at slå fjendens stormangreb tilbage og forhindre belejringer (aa s. 21).

I Nordens befæstede rundkirker, som udkom 1911, opstillede Hugo Frölén en typologi over de befæstede rundkirker i Norden ud fra kirkernes planløsninger, hvor rundkirkerne repræsenterede den højest udviklede form:

- 1) Kastel-kirken³
- 2) Den et-tårnede langhuskirke
- 3) Kløvsadel-kirken
- 4) Den rektangulære tårnløse kirke med flere etager
- 5) Langhuskirken med centraltårn
- 6) Den polygonale nordiske centralkirke
- 7) Rundkirken (Frölén I. 1911. s. 32 ff.).

Det må noteres, at Frölén delte Ekhoﬀs mening vedrørende tårnene, d.v.s. at alle kirker med tårn skulle være forsvarskirker. Efter Frölén fandtes der c. 80 befæstede kirker i Danmark og Sydsverige samt på Öland og Gotland.

Forsvarskirkerne blev ikke taget op til ordentlig diskussion før 1955, da Armin Tuulse behandlede emnet i afhandlingen: Hossmo,⁴ en forsvarskirke med østtårn. Han samfattede sine anskuelser i KHL⁵ under opslagsordet »forsvarskirke«.

Ifølge Tuulse blev kirkerne på fastlandets østre del og på Öland i slutningen af 1100-tallet udstyret med forsvarsanordninger for at forhindre østsvikingernes hærgninger. Tuulses forskellige grundtyper, med eksempler i parantes, er:

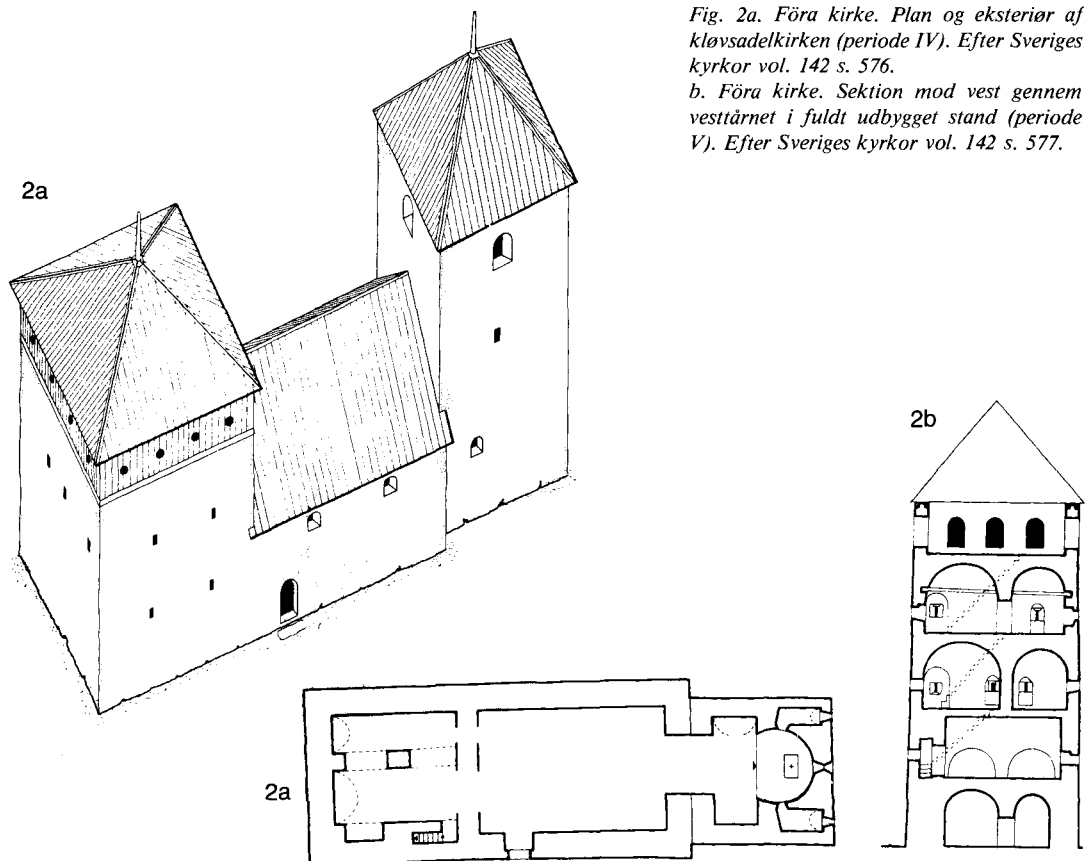

Fig. 2a. Föra kyrke. Plan og eksteriør af kløvsadelkirken (periode IV). Efter Sveriges kyrkor vol. 142 s. 576.

b. Föra kyrke. Sektion mod vest gennem vesttårnet i fuldt udbygget stand (periode V). Efter Sveriges kyrkor vol. 142 s. 577.

1. Rundkirker med overetager (Hagby, se fig. 1 og Vaxtorp på Kalmarkysten og Munsö i Uppland)
2. Kløvsadelkirker (se fig. 2). (De findes frem for alt på Öland og på Kalmarkysten. I Norrland findes tre: Norrala, Skön og Styrnäs kirker. De sidste menes at være opført som forsvar mod hedenske kareler.)
3. Rektangulære kirker med 3 etager (Halltorps, se fig. 3, og Kläckeberga kirker på Kalmarkysten og Källa kirke på Öland, se fig. 4.)
4. Visse romanske tårnkirker. Disse tårnkirker er en række kirker med kraftige vesttårne (Sollentuna og Valentuna kirker i Uppland). Også Østtårnskirkerne regnedes som forsvars-

kirker i 1100-tallets slutning. Oprindeligt havde disse tårne dog en symbolsk betydning (Tuulse 1955, s. 188 f.).

Ligesom Ekhoft mente Tuulse, at den overvejende del af forsvarskirkerne anvendtes som tilflugtssted (passivt forsvar). Det var således kun i begrænset omfang, at forsvarskirkerne anvendtes til at beskytte vigtige områder og veje. I to artikler i Hikuin 1983 diskuteres forsvarskirkerne i SØ-Sverige. Möres (Kalmarkystens) kirker behandles af Karin Andersson og Ölands kirker af Ragnhild Boström.

Andersson tager i sin artikel dateringen af kirkerne, deres planløsninger og patronatsforholdene op. Hun sætter Möres kirker ind i en historisk sammenhæng (se fig. 6). Efter

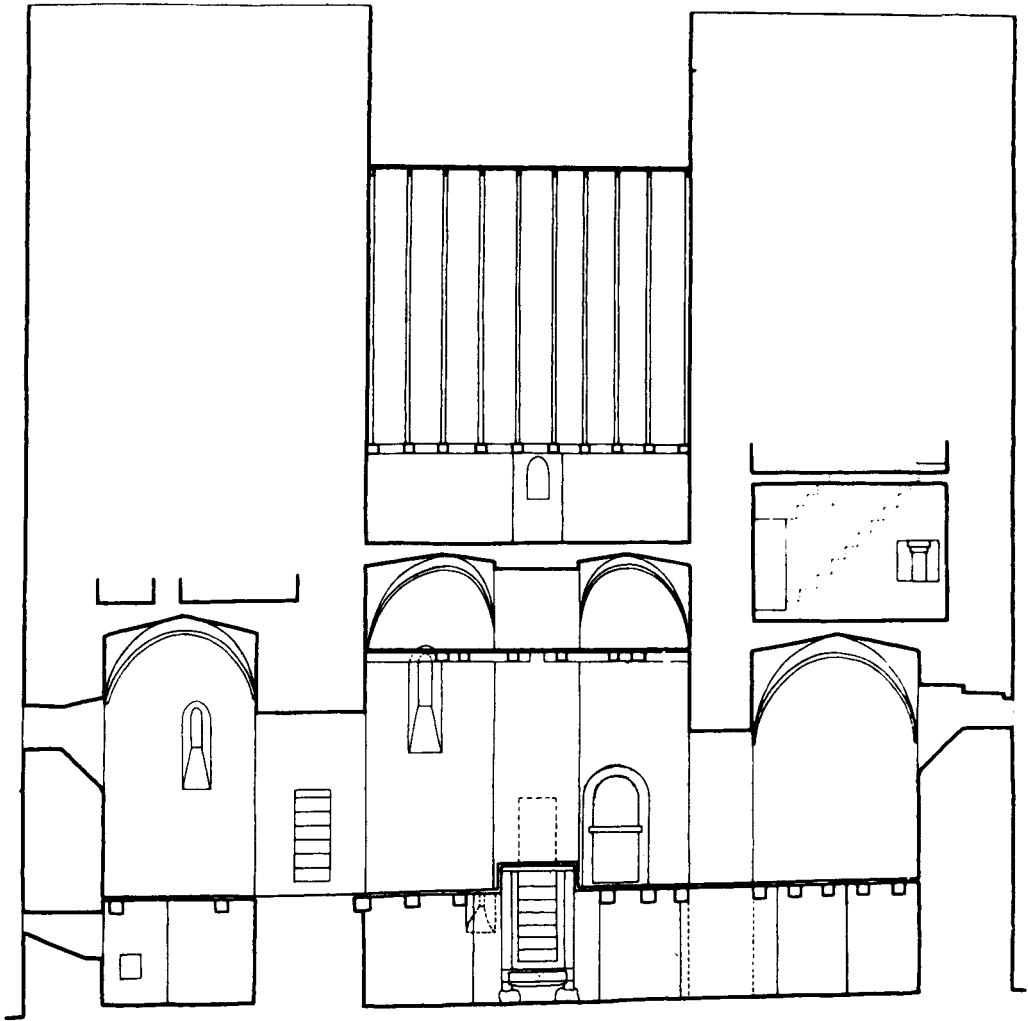

Fig. 3. Halltorps kirke. Rekonstrueret længdesnit, set mod syd (Halltorp II). Efter kyrkorna i Stenäs och Haltorp (se litteraturliste).

Andersson var 1200-tallets første årtier en intensiv kirkebygningsperiode. »En tid, hvor igangsatte byggerier pludseligt blev afbrudt og kirken fuldendt efter helt andre planer samtidig med, at den forsvarsmæssige karakter blev forstærket (Andersson 1983, s. 199). Hun mener, at seks af Möres tolv befæstede kirker ikke var opført før end i 1200-tallet, hvilket er senere, end hvad Tuulse har antaget. Andersson fremsætter forskellige forslag til disse ændringer.

Skyldtes de, at sognets beboere overtog initiativet til kirkebyggeriet fra den enkelte stormand eller skyldtes det centrale direktiver fra konge og kirke? Hun gør opmærksom på det komplicerede tidsafsnit, en faktor, som i højeste grad var af betydning for Kalmarsund-området. Det var en tid, da den svenske centralmagt og kirken begyndte at øge deres magt, en tid da korstogene til det østlige Balticum afløste hinanden, hvor Hansaen voksede sig stærk, og hvor den

danske ekspansive Østersøpolitik var i sin slutfase.⁶ For alle parter må Kalmarsund have været et særdeles interessant område. Andersson betvivler, at de befæstede kirker er opført som forsvar mod venderne. Forsvaret kan i stedet have været rettet imod en anden eller flere andre magter. Hun betvivler dog ikke selve forsvarsfunktionen og deler således Tuulsens opfattelse på det punkt. Ligesom Ingvar Andersson hævder hun, at underetagerne i Halltorp II og i Kläckeberga kan have været anvendt af korstogsmænd, og hun mener også, at kirkerne kan have været anvendt som herberger.

Ragnhild Boström har i mange år indgående studeret kirkerne på Öland, hvilket blandt andet har resulteret i c. 10 kirkebeskrivelser, publiceret i Sveriges Kyrkor. Boström konstaterer, at to tredjedele af Ölands stenkirker oprindeligt var »fredelige« (se fig.

5). De ældste stenkirker opførtes c. 1125. Mellem 1170 og 1240 ombyggedes kirkerne, ofte i flere etaper og anvendtes foruden som gudstjenesterum også som sognefæstninger (se fig. 6). Dateringen af kirkernes ombygning sammenkøbes i flere tilfælde med vendernes hærgninger (Boström 1983 s. 182 ff.). Boström deler Tuulsens ovenfor refererede opfattelse angående forsvarskirkernes ikke-sakrale formål. Længere fremme kommer vi tilbage til kirkerne ved Kalmarsund.

Efter denne gennemgang kan vi lettere forstå, hvorfor så mange kirker er blevet kaldt forsvarskirker på trods af, at deres arkitektur ikke viser fortifikatoriske træk. Før 1945 kunne i princippet alle kirker med romansk tårn⁷ med støtte i forskningen fra århundredeskiftet betragtes som forsvarskirker. I dag regnes rundkirker og rektangulære kirker med flere etager ligesom kløvsadel-

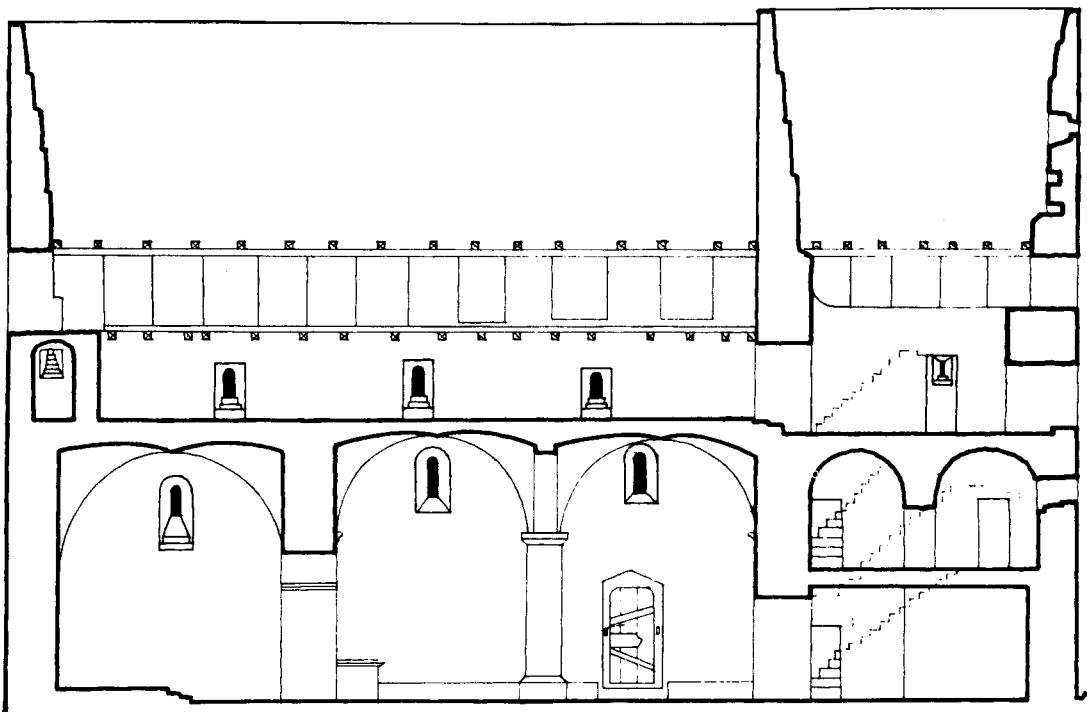

Fig. 4. Källa kirke. Snit af kirken i fuldt udbygget stand. Langhuset og tårnet mod syd. Efter Sveriges kyrkor vol. 128 s. 333.

kirkerne for at være befæstede. Men hvordan skal vi se på østtårnkirker og kirker med romanske vesttårne? I sin afhandling påviser Tuulse vanskeligheden ved at adskille det symbolsk-liturgiske fra det ikke-sakrale i kirkernes arkitektur. Problemet bliver åbenlyst, når vi ser på de romanske vesttårns- og østtårnskirker. Som tidligere nævnt giver Tuulse netop kultisk-liturgiske og symbolske forklaringer på østtårnsbyggeriet. Han mener, at østtårnet kan tolkes som et kæmpeciborium⁸ over alteret. Med udgangspunkt i mellemeuropæisk materiale, som viser, at tårnet var knyttet til sepulcral-kulten⁹ og martyr-kulten, mener han, at det romanske tårnbyggeri kan have haft samme funktion her (Tuulse 1955 s. 188 ff.). Gennem arkæologiske undersøgelser er det kendt, at tidligere grave kan påtræffes i kor og i vesttårn. Man har formodet, at dette er patronatsherrens gravplads. Det andet interessante synspunkt, som Tuulse fremfører, er, at tårnene kan opfattes som magtsymboler. Han konstaterer, at en stor del af østtårnskirkerne synes at have været knyttet til kongemagten og have fungeret som kongsgårds-kirker. Vi må således se disse østtårne som et magtsymbol, som skulle markere kongens beskyttende hånd over kirken (aa s. 189).

Dagens forskning tolker de romanske vesttårne som en magtmanifestation fra tårnenes bygherrer, private stormænd, konger eller biskopper (se fx. Stiesdal 1983)¹⁰. Denne antagelse bestyrkes af forekomsten af herskabsgallerier og grave i tårnene. At vest- og østtårnskirkerne, ligesom alle andre kirker, i ly af kirkefreden kan have tjent som tilflugtssteder, er ubestrideligt. Men vi kan vel næppe af den grund kalde dem alle forsvarskirker.

Med det ovenfor fremførte vil jeg vise, at det er svært at afgøre blot ud fra kirkernes arkitektoniske udformning, hvilke af dem, der skal regnes til gruppen forsvarskirker. Somme tider kan de betegnelser, vi anvender, være misvisende. Derfor skal vi i næste afsnit behandle begrebet/termen »forsvarskirke«.

Begrebet forsvarskirke

Begreberne »forsvarskirke«, »befæstet kirke«, »sognefæstning« og »kirkeborg« er blevet anvendt mere eller mindre i flæng både i Sverige og i Danmark. I Tyskland bruges ordene »Wehrkirche« (forsvarskirke), »Befästige Kirche« (befæstet kirke) og »Kirchenburg« (kirkeborg), medens man i Frankrig taler om »église fortifiée« (befæstet kirke). At bestemme begreber og at definere termer på en tilfredsstillende måde er en svær opgave. Det er ofte betydeligt lettere at modbevise end at formulere en definition.

I KHL definerer Tuulse termen »forsvarskirke« sådan: »en til forsvar tilpasset kirkebygning, som også kan anvendes som fæstning og tilflugtssted i urolige tider«. (KHL opslagsordet »försvarskyrka«.) Den første sætnings hovedord, forsvar, klargør ikke termen, eftersom det er det samme ord, som indgår i selve begrebet. Vi må her huske på, at selve ordet »forsvarskirke« implicerer et forsvar mod nogen eller noget. I videre betydning kan ordet siges selv at pege på en funktion, at give en funktionsbestemmelse. Den anden sætning i Tuulses definition fæster sig ved funktionsbestemmelsen. Ordet »tilflugtssted« kan forvirre. Med tanke på kirkefreden kan i princippet alle kirker i Middelalderen betragtes som tilflugtssteder. Tuulses definition bygger således på en relativt snæver funktionsbestemmelse. Dette medfører, at definitionen som helhed modbevises, hvis de omtalte kirker anvendes på anden måde end som gudstjenesterum og fæstning.

Termen »forsvarskirke« defineres i Ordbok över svenska språket således: »(arkæologisk) befæstet kirke, som tidligere (i Middelalderen) også tjente som tilflugtsrum og som støtte for forsvar mod angribende fjender« (bd. 9, 1928). Ifølge opslagsbogen optrådte termen i Sverige i 1898. Overfladisk set forklares den med henvisning til et synonymt udtryk »befæstet kirke«, men udtrykket angiver ikke, hvorfor kirken var befæstet eller mod hvem kirkens fortifikatoriske element var rettet. I ordbogen følger i paren-

tes en tidsbestemmelse og til sidst en funktionsbestemmelse, som ikke nævneværdigt skiller sig fra Tuulses. I begge tilfælde går funktionsbestemmelsen tilbage til Ekhofts tanker om aktivt og passivt forsvar. I denne sammenhæng bør nævnes, at Hermann Hinz har defineret de ovennævnte tyske termer efter kirkernes arkitektoniske udformning (Hinz 1982 s. 118).

Termerne »sognefæstning« og »kirkeborg« er i visse tilfælde brugt som synonyme til »forsvarskirke«. Eftersom de ikke er defineret, opstiller jeg egne tolkninger.

Termen »sognefæstning« er af og til anvendt i sammenhænge som: kirken anvendtes som sognefæstning i farefyldte tider. Jeg tolker, at der med begrebet sigtes til en fæstning, som har til opgave at beskytte sognets beboere mod ydre fjender. »Kirkeborg« opfatter jeg som en kirke med et gudstjenestrum, hvis arkitektur ligner en borgs. Kirken har således dels en sakral, dels en forsvars- og magtfunktion. Begge termerne giver associationer til en enkeltstående funktion på samme måde som »forsvarskirke«.

I det følgende anvender jeg termen »befæstet kirke«, eftersom denne term ikke implicerer en snæver funktionsbestemmelse. Den præciserer heller ikke, på hvilken måde kirkernes fortifikatoriske arkitektur er udformet.

Både i forskningsoversigten og i det ovenfor anførte har det været et vigtigt udgangspunkt, at sognets menighed selv lod deres kirke befæste mod ydre fjender (hedenske østvikinger). Det må derfor være et selvindlysende spørgsmål, om menighederne byggede kirkerne på eget initiativ.

Hvem byggede kirkerne?

Den koncentration af befæstede kirker, som findes på begge sider af Kalmarsund, opførtes eller byggedes om mellem 1170 og 1240 for at beskytte sognenes beboere mod ydre fjender. Forestillingen om, at sognenes beboere selv byggede deres kirker bygger på ideen om den frie bonde. I KHL defineres termen bonde på følgende måde: »ligeledes

husbonden, overhovedet for en familie inklusive tyende, i almindelighed bosat på en arvet gård og tilhørende en slægt«. (Se KHL, opslagsordet bonde.)

Den frie bonde kobles således sammen med slægten.

I afhandlingen Voldens magt fejrer historikeren Per Nyström forestillingen om den germanske »frie« bonde væk. Slægtssammenholdet er en konstruktion af 1800-tallets historikere. Moderne tysk forskning hævder, at slægten først er opstået i Højmiddelalderen som et konsoliderende instrument for jordbesiddelsen i den feudale overklasse (Nyström 1984 s. 327, se også Sjöholm 1978 s. 235). At bonden i Middelalderen som begreb ikke kan sidestilles med vore dages bonde viser Ældre og Yngre Västgöta-loven. Der omtales, at både biskop og dommer (lagman) skal være bondesøn (KHL opslagsord bonde). Det er alment kendt, at såvel biskopper som dommere altid var stormænd. Middelalderens bonde var med andre ord ikke en hvilken som helst bonde, men storbonde eller stormand.

Nyström siger, at nuanceforskellen mellem landbrugere, som ejede deres jord, og landbrugere, som var fæstere og til og med havde trællestatus, blev af mindre og mindre betydning. »Grænsen gik mellem det væbnede herremandslag og landbrugerne, tributmodtagere og tributydere. Herrevældet over arbejdskraften var alt. Jorden i sig selv havde ingen værdi« (aa s. 331).

Dette stemmer godt overens med den nye tolkning af landskabslovene, som blev nedskrevet omkring 1300. De er ikke nedskrift af gamle love, men blev skrevet af uddannede mennesker i Højmiddelalderen. Hensigten med landskabslovene var gennem deres fiskale¹¹ opbygning at motivere stormandsvældets indgreb og derigennem at bryde ind i de lokale forhold mellem en bygds stormænd og dens landbrugere for på den måde at få en del af fortjenesten (aa s. 327 f.). Her kan nævnes, at Elsa Sjöholm har påvist, at Upplandslovens ægteskabsformel er en næsten ordret oversættelse af en italiensk lov-

tekst, den såkaldte Lombard (Sjöholm 1978 s. 340).

Nyström mener, at Sverige var et feudalt samfund i Middelalderen. »Tributmodtagerne udviklede efterhånden vældige organisationssystemer, fx. systemet med stift og domkapitel (Nyström 1984 s. 326). Vi ved, at svenske biskopper svor troskabsed, fides, til kongen eller stormænd, hvilket er kendt gennem et brev fra 1250 til svenske biskopper, hvori paven forbyder dette (Smedberg 1973 s. 173). Hvordan samfundet har set ud, før kongemagten og kirken voksede sig stærke, kan efter Nyström aflæses i stifternes og kongemagtens kamerale system¹². Det, som her er systematiseret, var fra begyndelsen »en vildtvoksende flora af lokale varianter af fuldt udformede herskertyper« (Nyström 1984 s. 326)

Dette historiesyn står i en skarp kontrast til den opfattelse, som hævder eksistensen af det frie germanske samfund, hvor menigheden selv opførte sine kirker. I Nordens ældste kirker mener Gunnar Smedberg, at de kirker, som opførtes i Missionstiden, udelukkende byggedes af private stormænd. Senere byggede også sognebønderne deres egne kirker. Den sidstnævnte antagelse støtter han på landskabslovenes tekster (Smedberg 1973 s. 184 ff.). Smedberg omtaler, at den grundlæggende forudsætning for, at menigheden kan have opført kirker, er, at den frie bonde har eksisteret. Hvis Nyströms ræsonnement er rigtigt, må Smedbergs teori være modbevist.

Ebbe Nyborg mener, ud fra sammenligninger med dansk og frem for alt engelsk materiale, som behandler kirkernes ejerforhold i romansk tid, at konger, biskopper og private stormænd har opført en mængde sognekirker. Men det står også klart, at i Danmark kunne flere storbønder gå sammen om et kirkebyggeri i de områder, som ikke kontrolleredes af stormænd. Lignende forhold er kendt fra Danelagen og fra Normandiet (Nyborg 1979 s. 57 og 60 f.). Ifølge Nyborg svarer termen »storbonde« til vikingetidens »Thegn« og »Dreng« og til Høj-

middelalderens små herremænd og væbnere i landsbyen (aa s. 61). At sognekirkerne var gode indkomstkilder for dem, der havde patronatsretten, står helt klart. (Patronatsret havde den, som på egen bekostning grundlagde og doterede¹³ en kirke.) Patronatsherrerne disponerede oftest frit over kirkejord og tiende. Også præsteudnævnelser lå oftest i deres hænder (Smedberg 1973 s. 97). Gennem kirkeværgeorganisationen fik sognets beboere indflydelse over sognekirkens byggekasse. Denne organisation voksede frem for alt frem i løbet af 1200-tallet i Danmark (Nyborg 1979 s. 47 f.). Kirkeværger omtales i landskabslovene, hvilket betyder, at de fandtes i Sverige omkring 1300 (Smedberg 1973 s. 187 ff.).

De ejerforhold, som ovenfor er skitseret for Danmarks vedkommende, må også have været gældende for svenske kirker, som er bygget samtidigt eller noget senere. Den slutning, vi kan drage, er, at det næppe er troligt, at sognenes beboere i større omfang har opført kirkerne på eget initiativ. Det var konge, biskop, kloster, stormænd og storbønder, som stod for kirkebyggeriet. Det er næppe heller troligt, at sognets beboere via kirkeværgerne havde stor indflydelse i 1100-tallet og i 1200-tallets begyndelse. Hvad Ölandskirkerne angår, har der sikkert været indrettet herskabsgallerier i flere af de sekundære befæstede tårne fx. Före, Hulterstad, Alböke og Köpings kirker, hvilket viser, at der lå et stormandsinitiativ bag disse tårnbyggerier (Boström 1983 s. 174, 167, 174 resp. 184).

Nogle eksempler på de befæstede kirkers ikke-sakrale funktioner i Europa

Det foregående afsnit har ladet ane, at Sveriges samfundssystem i middelalderen ikke var helt forskelligt fra det øvrige Europas. Derfor kan det være af interesse at studere nærmere, hvilke ikke-sakrale funktioner befæstede kirker har haft i andre områder i svensk middelalder frem til 1200-tallets slutning. Dette på trods af, at kirkerne både med hensyn til størrelse og arkitektur adskil-

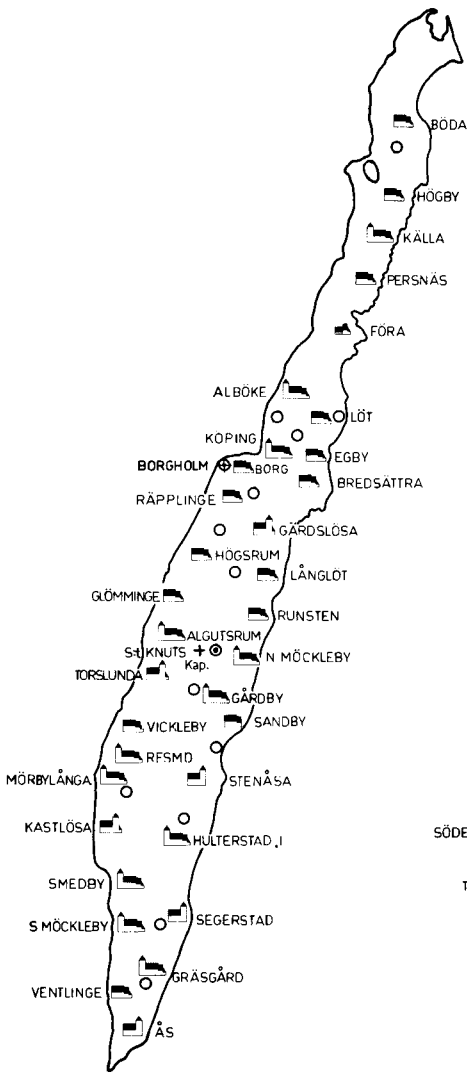

Fig. 5. Ölands kirker mellem ca. 1170 og 1240. Boström 1982. Efter Hikuin 9 s. 164 (se litteraturliste).

Fig. 6. Kirkerne ved Kalmarsund omkring 1250. Andersson och Boström 1982. Efter Hikuin 9, 1982 s. 165 (se litteraturliste).

ler sig fra de svenske. Her følger eksempler fra Siebenbürgen¹⁴ og fra Frankrig.

I Siebenbürgen fandtes der i sen-middelalderen ikke mindre end c. 300 befæstede kirker. De menes at være blevet befæstet i 1400- og 1500-tallet for at forsvare området mod ydre fjender, nemlig tyrkerne. Men al-

lerede 1291 forbød den ungarske konge fæstningsarbejde på kirker. Dette i en tid, der er fyldt med indre uroligheder, da den ungarske adel kæmpede mod kongen. Adelen befæstede kirkerne af to grunde. Dels for at bruge dem i kampen mod kongen og dels for at aftvinge købmænd og andre rej-

sende, der passerede, skat (Oprescu 1961 s. 9). Det sidste formål kan eventuelt sammenkobles med, at der kan have været holdt markeder uden for kirkerne i ly af kirkefreden. Kirkerne brugtes altså mod to forskellige grupper og med forskellig hensigt. I denne sammenhæng kan det noteres, at det ikke var den tyske befolkning, og heller ikke Den tyske Orden¹⁵, som ligeledes på kongens opfordring opholdt sig i området, som anvendte de befæstede kirker. Den tyske Orden måtte i øvrigt ved 1200-tallets begyndelse fortrække på en kongelig anmodning, efter at den var blevet en trussel mod den ungarske kongemagt.

De franske befæstede kirkers forskellige ikke-sakrale funktioner i svensk tidlig middelalder belyses i det skriftlige kildemateriale (Fournier 1973 s. 201 ff., Rey 1925).

Kirkerne og deres kirkegårde udgjorde samlingssteder, som beskyttedes i kraft af kirkefreden. Derfor blev der ofte holdt markeder uden for kirkerne. I ufredstider søgte mennesker med eller uden deres ejendele beskyttelse på kirkegården og frem for alt i kirkerne. Men eftersom der er utallige eksempler på, at kirkefreden blev brudt, var denne plads aldrig helt sikker. Det var feudalherrer og biskopper, der befæstede kirker i Frankrig. De ældste kendte befæstede kirker er fra 900-tallet. Efter det skriftlige kildemateriale var det almindeligt, at feudalherrer bemægtigede sig kirker og byggede dem om til borge til deres egne formål, det vil sige for at få større magt. Kirkens mænd forbød gang på gang dette misbrug i et forsøg på selv at få monopol på at befæste kirker.

I visse områder befæstedes kirkegården i stedet for kirken. På kirkegården beskyttedes både mennesker og deres ejendele. I Alsace befæstedes kirkegårde frem for alt under 1200-tallet i en konflikt mellem biskopper og feudalherrer. Hvis ikke feudalherrers kirke blev indrettet som borg (specielt tårnet) for at tjene hans egne formål, viser det ovenfor skildrede, at mennesker kunne søge ly i kirkerne under forskellige former for fa-

re, først og fremmest under krig. Dette skete sandsynligvis først efter bygherrens samtykke. Her skal vi huske på, at kirkerne i Frankrig næsten udelukkende ejedes af feudalherrer, som økonomisk, i form af skatteindtægter, var afhængige af deres undersåtter. Dette kan være en grund til, at feudalherrerne til tider mod betaling forsøgte at beskytte dem. Men der findes også et eksempel fra omkring 1150, hvor menighedsmedlemmer, som havde deponeret deres ejendele i kirken, måtte betale for denne tjeneste til biskoppen.

Sammenfattende kan det siges, at Fournier fastslår, at kirkerne i Frankrig befæstes i flere forskellige øjemed (aa s. 206). Eksemplet fra Siebenbürgen viser, at de befæstede kirkers funktion forandredes gennem tiderne; fra at have tjent enkelte stormænds hensigter (1200-tallets sidste tid) til at indgå i et nationalt forsvarssystem (1400- og 1500-tal).

Efter dette internationale udblik kan der være anledning til at rette opmærksomheden mod Kalmarkystens og Ölands befæstede kirker.

Hvorfor befæstedes kirkerne på Öland og ved Kalmarkysten?

At de befæstede kirker på Öland og ved Kalmarkysten opførtes for at beskytte befolkningen mod østvikingerne hærgen er i lyset af den senere danske forskning svært at tro. Ved udgravninger i en del danske kystbyer har fundene vist, at venderne først og fremmest var fredelige kolonister og handelsmænd. (Jansen, Nyberg og Riis 1977 s. 18.) Der kan således være anledning til at læse Saxo og andre samtidige historieskrivere med forsigtighed.

Vi ved, at de befæstede kirker udnyttedes på begge sider af Kalmarsund i krigen mellem Sverige og Danmark i begyndelsen af 1500-tallet. På denne tid kan man definitivt tale om nationen Sverige og dermed også om et forsvar mod ydre fjender, i dette tilfælde den danske nation. I slutningen af 1100-tallet og under 1200-tallets første halvdel, da

kirkerne i området blev befæstet, var forholdene anderledes. Det var på det tidspunkt, at den svenske centralmagt opbyggedes.

Figur 6 viser, at de befæstede kirker har forskellige planløsninger. Hvordan skal vi da tolke dette heterogene billede? Ud fra, hvad der tidligere er anført med hensyn til patronatsforholdene, antager jeg, at kirkerne er blevet opført og befæstet af enkelte stormænd. Vi kan dels tænke os, at de enkelte stormænds økonomi afspejlede sig i kirkernes udformning. Men forskellene kan også bero på, at kirkerne oprindeligt har haft forskellige og somme tider måske flere ikke-sakrale funktioner.

Det har tidligere været nævnt, at visse af kirkerne, fx. Halltorp II (se fig. 3), eventuelt kan have haft sammenhæng med korstogene. Det er fuldt ud muligt, at nogle stormænd i området deltog i disse indkomstgivende tog. Af logiske grunde går det næppe at knytte mere end et fåtal af de godt 40 befæstede kirker i området til korstogene.

I Vickelby, Föra og Persnäs tårne er der gjort fund i form af måltidsrester, håndværksaffald etc. Det står således klart, at mennesker har opholdt sig i tårnene (Boström 1982 s. 32 f.). Det er også klart, at Högby og Hossmo kirker blev anvendt som magasin i sen tid. (aa og Tuulse 1955 s. 136). Men vi kan ikke af den grund gå ud fra, at alle kirkerne oprindeligt blev bygget om for netop disse formåls skyld. Som tidligere omtalt kan kirkernes ikke-sakrale funktioner være ændret gennem århundrederne.

Det er tænkeligt, at private stormænd i kampen om magten på et lokalt plan kan have befæstet kirker, så de også kunne tjene som borge. Jeg tænker her nærmest på Föra og Alböke kirker, hvis vesttårne rummede kamre og klosetter (priveter) (se fig. 2). Kirkerne kan også være blevet befæstet for at bekæmpe centralmagts stadig større indtrængen i området. Hvor stærk var da centralmagten i området? På Kalmarkysten fandtes en kongsgård (husaby)¹⁶, og dens efterfølger, kastellet (kastalen) ved Kalmar

opførtes sandsynligvis o. 1200 (Blomkvist 1979 a. s. 174).

Kalmar by voksede sig først stærk i 1200-tallets anden halvdel. (Blomkvist 1979 a. s. 224). Her fandtes således måske frem til midten af 1200-tallet en plads for lokale stormænd. På Öland fandtes hverken kongsgårde eller byer. Vi ved ikke, om det var kongemagten, som oprindeligt lå bag opførelsen af Borgholms kastel (d.v.s. befæstede tårn), som byggedes c. 1200 (Blomkvist 1979 a. s. 195). (De to nævnte kasteller blev senere centre for to slotslen.)

Ölands historie i tidlig middelalder er hyllet i mørke. Øen er ikke med i den fortegnelse over Sveariget's provinser, som etableredes 1120, hvilket viser, at Öland ikke hørte under den svenske krone på den tid (Schück 1953 s. 6).

På trods af, at Öland først dukker op i det skriftlige kildemateriale i 1100-tallets sidste del, mener den yngre forskning, at herredsinddelingen er blevet til før sogneinddelingen, det vil sige før 1100 (se fx. Göransson 1982 s. 109). At sognene og herrederne ikke er kommet til samtidigt, er ubestrideligt, eftersom deres respektive grænser ikke stemmer overens. S. Tunberg har dog ment, at herredsinddelingen er af sen dato (Tunberg 1911 s. 47 f.). Med tanke på den senere forsknings tidlige datering af herredsinddelingen på Öland, er det bemærkelsesværdigt, at kong Magnus Lové (Stadgar)¹⁷ fra 1288 synes at være blevet indført for at gøre op med de forvirrede skatteforhold på øen. Dette kan jo tyde på, at i det mindste dele af et ældre, lokalt skattesystem fandtes bevaret på Öland i slutningen af 1200-tallet. I denne sammenhæng er Ölands landskendte vejbyer (radbyer) interessante, eftersom denne type af reguleret landsby kan ses som et kontrolinstrument for en centralmagt (se fx. Nyström 1984 s. 331). Undersøgelsesresultatet fra Fyn i Danmark har vist, at middelalderens landsbyer ikke har haft deres udspring i forhistorisk tid, men kom til i tidlig middelalder (Grøngaard Jeppesen 1981). Nogle punktundersøgelser i Skåne har givet samme

resultat (Skansjö 1983 s. 112) ff.). Derfor kan det næppe forundre, om også de ölandske landsbyers regulering er af betydeligt senere dato, end man tidligere har troet. De er måske ikke regulerede førend i 1200-tallet eller til og med endnu senere, hvilket ville passe godt med tanke på, at den svenske centralmagt begyndte at etablere sig ved denne tid på øen. En sådan tolkning kan støttes på, at flere ölandske kirker ligger uden for landsbyerne. Ganske vist ved vi, at centralmagten ejede visse mindre områder på Öland allerede i slutningen af 1100-tallet, men det behøver for den sags skyld ikke at betyde, at den havde nogen magt af overordnet karakter på dette tidspunkt.

At befolkningen på Öland i stort omfang beskæftigede sig med handel, er velkendt. I Lübecks toldtarif 1220-26. fremgår det, at »oningsi« ligesom gotlændingene og sveerne havde toldfrihed i byen (Schück 1953 s. 15). Dette betyder, at ölændingene drev selvstændig handel på dette tidspunkt. Det er derfor muligt, at de befæstede kirker på Öland anvendtes som magasin for handelsvarer. De højt siddende oprindelige døråbninger på Glömminge, Löt, Bredsätra og Källa kirketårne kan tolkes som et indicium på dette (Boström 1967 s. 160). Måske blev der endda drevet handel under kirkefredens beskyttelse ved kirkerne. På baggrund af, at der ikke fandtes købstæder på øen, og at den tidligere handelsplads Köping allerede i 1100-tallet førte en hensygnende tilværelse, er tanken ikke helt fremmed. I denne sammenhæng bør vi dog se på tolkningen af de tre velkendte forhistoriske borganlæg, Bårby, Backaborg og Eketorp, som igen blev ta-

get i brug i den tidlige middelalder. Eketorp III er af Blomkvist blevet tolket som en handelsplads, medens Göransson mener, at det var et militært anlæg. (Blomkvist 1979 b. s. 69 og Göransson 1982 s. 110). Gråborg, hvis omkreds måler 640 m, indesluttet af en mur med 3 porte. Den er blevet tolket som en handelsplads. Denne antagelse styrkes af, at ruinerne af et Knudskapel, som sikkert er opført i begyndelsen af 1200-tallet, ligger i borgens umiddelbare nærhed (se fx. Blomkvist 1979 a. s. 197). Kapellet er sat i forbindelse med det danske Knudsgilde, som er kendt for sin handelsvirksomhed. Gennem fund ved vi, at Bårby borg har været anvendt i middelalderen. Disse tre borge har således været i brug i den samme periode, hvor kirkerne befæstedes. Det skal måske pointeres, at borgene ikke nævnes i det skriftlige kildemateriale.

De befæstede kirker kan også have fungeret som »opkrævningscentraler« og dermed i et vist omfang som magasin for de indtægter, sikkert oftest leveret som naturalier, som stormændene fik fra deres undersåtter.

Af det, der er sagt ovenfor, fremgår, at jeg har svært ved at se, hvordan ydre omstændigheder kan have medført, at så mange kirker i et så lille område og i en begrænset tidsperiode er blevet befæstet. På samme måde som i andre kystområder fandtes der her stadig forskellige trusler udefra. De befæstede kirker må i stedet ses ud fra områdets historiske baggrund. Det står klart, at områdets kirker er blevet befæstet i en brydningstid, hvor et ældre lokalt herskersystem og den ekspansive kongemagt mødtes.

Litteratur

- Andersson, I., 1960. Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm.
- Andersson, K., 1983. Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. Hikuin nr. 9. Højbjerg.
- Andersson, T., 1965. Svenska häradsnamn. Lund.
- Blom, O., 1895. Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.
- Blomkvist, N., 1979a. Kalmar stads oppkomst och äldsta tid i Kalmar stads historia I. Kalmar.
- 1979b. Medieaavel Eketorp and Contemporary Turn-over Places on Öland i Eketorp - The Setting. Stockholm.
- Boström, R., 1967. Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? Nordisk medeltid. Konstnärliga studier tillägnade Armin Tuulse. Stockholm.
1982. Ölands försvarskyrkor. Kalmar län. Kalmar.
1983. Ölands medeltida kyrktorn. Hikuin nr. 9. Højbjerg.
- Brunius, C.G., 1860. Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857. Lund.
- Ekhoff, E., 1899. Om Kyrkornas forna egenskab af försvarsverk. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. København.
- Fournier, G., 1978. Le château dans la France médiévale. Paris.
- Frölen, H., 1911. Nordens befæsta rundkyrkor. Stockholm.
- Grøngaard Jeppesen, T., 1981. Middelalderlandsbyens opståen. Odense.
- Göransson, S., 1982. Härad, socken och by på Öland. Bebyggelseshistorisk tidsskrift nr. 4. Umeå.
- Hildebrand, H., 1884-1898. Sveriges Medeltid II. Stockholm.
- Hinz, H., 1982. Wehrkirchen und Burgenbau i Château Gaillard IX-X. Caen.
- Jansen, Nyberg & Riis, 1977. Danske byers fremvekst og udvikling i Middelalderen i Urbaniseringsprocessen i Norden del I. Troldeheim.
- Jensen, C., 1918. Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye bidrag til spørgsmålet om danske forsvarskirker. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.
- Löffler, J. & Mackeprang, M., 1902. Har Kalundborg kirke haft Murkrone og Skyttegang. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.
- KHL, 1956-1972. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Uppslagsorden Försvarskyrka och Bonde. Malmö.
- Nyborg, E., 1979. Enkeltmaend og faellesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. Strejflys over Danmarks bygningskultur. Nationalmuseet. København.
- Nyström, P., 1984. Herraväldet i den dolda historien - 27 uppsatser om vårt okända förflutna. Red. Ambjörnsson-Gaunt.

- Opreescu, G., 1961. Die Wehrkirchen in Siebenburgen. Dresden.
- Ordbok över svenska språket, bd. 9, 1928. Utg. av Svenska akademien, Lund.
- Rey, R., 1925. Les vieilles églises fortifiées du Midi de la France. Paris.
- Schück, H., 1953. Det medeltida Öland. Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige. Stockholm.
- Sjöholm, E., 1978. Rättshistorisk metod och teoribildning. Skandia bd. 44 häfte 2. Lund.
- Skansjö, S., 1983. Söderslätt genom 600 år. Skånsk senmedeltid och renässans nr. 11. Utg. av Vetenskaps-societeten i Lund. Lund.
- Smedberg, G., 1973. Nordens första kyrkor; En kyrkorättslig studie. Stockholm.
- Stiesdag, H., 1983. Tidlige sjællandske og lolland-falsteske vesttårne. Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. København.
- Tunberg, S., 1911. Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indeling. Uppsala.
- Tuulse, A., 1955. Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar. Antikvariska serien 2. Stockholm.

Noter

1. sakral: af latin SACER = hellig. Det, der angår gudstjenesten.
2. kløvsadel: en sadeltype, som brugtes af det pansrede rytteri i middelalderen. Den har en høj for- og bagside, som støtter rytteren i kamp. En kirke med tårn i begge ender af skibet kan ligne en sådan sadel.
3. Kastel: oversættelse af det svenske ord: Kastal. Fra latin CASTELLUM = fæstning. Her har ordet en snævrere betydning: et solidt stentårn med forsvarskarakter.
4. Hossmo: en lokalitet ved Kalmarsund, 7-8 km S for Kalmar.
5. KHL = Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder. Stort værk i 22 bind. (Findes på Bornholms Centralbibliotek).
6. Dansk ekspansiv Østersøpolitik: Begyndte under Valdemar I og Absalon med togterne mod Venderne (Arkonas erobring 1169) og fortsatte under Valdemar 2. Sejrt fx. med korstoget til Estland (1219) og erobringerne i Nordtyskland. Det hele brød sammen med nederlaget ved Bornhoved 1227.
7. Romansk tårn: På dansk område er et romansk tårn, altså et tårn lige så gammelt som kirkens skib og apsis, utypisk. Normalt er tårnet først bygget til senere - og derfor i gotisk stil.

8. Ciborium: En baldakin, båret af fire søjler over alteret, hvor hostien (brødet/Guds legeme) opbevares. Findes fx. i Peterskirken og i Laterankirken i Rom.
9. sepulcral: af latin SEPULCRUM = grav. Her specielt om rummet i alterbordet, hvor man opbevarer knogler af en helgen. - Sepulkralkulten er altså gudstjenesten til ære for denne helgen.
10. Romanske vesttårne: Fjenneslev kirke v. Sorø og Tveje Merløse kirke v. Holbæk er typiske eksempler. Sammenlign note 7.
11. fiskal: af latin FISCUS = statskasse. En fiskal var titlen på den embedsmand, der varetog det offentlige interesser (specielt økonomisk) som anklager.
12. kameral: af latin CAMERA = kammer. Det kameral system er den måde, hvorpå staten (og her også kirken) forvalter sine indtægter.
13. doterede: af latin DOTARE = at give. D.v.s. at skaffe kirken et økonomisk grundlag ved at skænke gaver. - Man ville i dag snarere sige, at kirkens patron investerede en kapital i at bygge en kirke i håb om at få afkast i form af del i tienden m.m.
14. Siebenbürgen: Det tyske navn for Transsylvanien, bjerglandet i NV-Rumænien, ind mod Ungarn
15. Den tyske Orden: Tysk gejstlig ridderorden. Stiftedes 1198 som Mariaridderordenen i Palæstina i forbindelse med korstogene, men flyttedes i 1200-tallet til Preussen, hvor den blev slået sammen med Sværdridderordenen. Tvangskristnede Balticum, bl.a. i konkurrence med danskerne.
16. Husaby: Betydningen af dette ord diskuteres stadig mellem svenske historikere. Jeg har valgt at oversætte ordet med »kongsgård«, men muligvis drejer det sig kun om kongelig jordbesiddelse.
17. Stadgar: På dansk bruges normalt udtrykket »kong Magnus Ladulås' love«, men ordet »stadgar« dækker i modsætning til ordet »lagar« nærmest begrebet »kongelige forordninger«.

Bornholms runde kirker og tempelridderne

En undersøgelse af de typologiske forudsætninger for kirkerne

Af Mette Wivel

Indledning

Hensigten med nærværende arbejde er at søge at sætte Bornholms runde kirker ind i et større internationalt sammenhæng. Der er flere faktorer, som åbner for den mulighed. For det første er Bornholm en ø, som geografisk er isoleret, men centralt placeret midt i østersøområdet. Der har således været gode muligheder for forbindelse med Øst-, Central- og Vesteuropa. For det andet fortæller Adam af Bremen i sin beskrivelse af landene og øerne i Norden i De Hamburske Ærkebispens Historie fra ca. 1072, at »Bornholm var den mest besøgte Havn i Danmark og en sikker Ankerplads for de Skibe, der plejede at afgå til Barbarerne og til Grækenland«¹. For det tredje regner forskere med, at kirkerne blev bygget i romansk tid, formentlig i midten eller i anden halvdel af 1100-tallet.

Denne tids verden var ikke så lille og afgrænset, som man måske kunne formode. Netop i dette århundrede eskalerede pilgrimsrejserne og korstogene til Det Hellige Land, og på grund af kristendommens store udbredelse kom der deltagere fra alle, selv de fjerneste egne af Europa². Desuden boede der i Danmark i dette århundrede en stor international personlighed målt både med datidens og med nutidens øjne. Det var ærkebiskop Eskil af Lund (ca. 1100-1181). Han var kosmopolit og en viljefast herre. Byen Lund, hvor Eskil var ærkebiskop, blev et datidens metropolis. Yderligere har Eskil haft mulighed for at øve en direkte indflydelse på Bornholms kirkebyggere, idet Sven Grathe, ifølge Saxo, efter uoverensstemmelse med ærkebiskoppen afstod »en stor del af Øen Bornholm« til Lundekirken³. Det skulle være sket omkring 1149. Yderligere var

der på den tid i alle store og små samfund et stærkt ønske om at skabe sit »eget« Jerusalem.⁴

Typologien

En rundkirke er en kirke, opført over en cirkelrund eller polygonal grundplan. Den kaldes også en rotunden. Vi kender omkring 23 nogenlunde velbevarede runde kirker fra middelalderens Danmark. Heraf befinder 12 runde kirker sig i det nuværende Danmark: Bjernede, Horne, Nykirke, Nylars, S. Ols kirke, Storeheddinge, Thorsager og Østerlars kirke. De mindst velbevarede er Himlingøje, Pedersborg, Selsø og Søborg. De 23 kirker har fortrinsvis haft deres udbredelse på visse af Danmarks og Sveriges sydlige kyster, som er orienteret mod østersøområdet. De fleste findes på Sjælland, i sydøst Skåne, ved Kalmarkysten, ved Mälardalen og så på Bornholm. Der findes også runde kirker længere nordpå, i Norge, på Orkneyøerne, og i litteraturen omtales flere steder ruiner af tre grønlandske rundbygninger.

De fleste rundkirker er bygget i 1100-tallet og nogle i 1200-tallet. De har formentlig tjent forskellige funktioner. Langt de fleste har været sognekirker, beregnet til andagt, og mange har haft et forsvarsværk i øverste etage. Enkelte har været tilknyttet et større borgbyggeri.

Typologisk er de danske kirker forskellige. Bjernede, Horne og Thorsager har alle haft fire kraftige søjler midt i rundskibet, hvorpå et centralt tårn har kunnet hvile. De har haft et rektangulært kor og en halvrund apsis. Desuden har der været mere end én etage i hvert fald i Bjernede og Thorsager. Rotunderne har haft en gennemsnitlig diameter på ca. 11,5 m.

Det er mere besværligt at overskue de runde kirkers typologi i Sverige, idet mange er ombygget. Der er dog visse fælles træk, som kan nævnes. Skibet har haft en cirkelrund grundplan og oftest en halvrund apsis *født* ud af rundbygningen. Eksempelvis skal nævnes Agnestad, Bromma, Hagby og Munsø. Der synes ikke at have været piller i centrum af rotunden. Der har været flere etager. Rotundens diameter har været ca. 10 m.

Voxtorp og Vådsberg synes at have haft en lidt anden typologi. Her findes i det cylinderformede skib seks kraftige piller i skibets midte. Pillerne er placeret tæt ved siden af hinanden.

Kirken S. Olof i Tønsberg i Norge har været af en anseelig størrelse og har en interessant grundplan. Rotunden måler 22 m i diameter, koret og apsis er begge små og cirkelformede. I midten af rotunden står otte kraftige piller.

Bornholms fire runde kirker, Nykirke, Nylars, S. Ols og Østerlars, hører til den samme type som de ovenfor nævnte. Fælles for dem er, at skibet er cylinderformet og har flere etager. De er født med kor og apsis. En kraftig rund murpille er placeret i rummenes centrum og dominerer hele bygningsstrukturen. Korets form varierer, idet det kan være rektangulært, ovalt eller rundt. Østerlars afviger dog lidt fra de øvrige tre. I grundetagen er murpillen her gennembrudt af rundbuede arkader. Derved fremkommer en cylinderformet struktur, som opdeler skibet i et centrum i midten indenfor arkaderne og en rundgang udenfor arkaderne. Der har fra begyndelsen været et forsvarsværk i øverste etage på alle fire kirker. Rotunden afsluttes nu af et konisk spåntag, men tidligere var der et aktivt forsvarsværk som afslutning på bygningen.

Der har i alle fire kirker været to indgange. Én i syd og én i nord. De var sognekirker, som lå isoleret. I Bornholms runde kirker findes en sammensmeltning af to forskellige funktioner: en religiøs og en verds-

lig. Der er tale om både en sakral og en militær bygning.

Det primære må have været den religiøse funktion, fordi rotunden er født med kor og apsis og havde to indgange. Havde det primært været den militære funktion, så havde man vel næppe bygget kor og apsis og lavet to udgange. Det ville jo gøre det sværere at forsvare kirken, end hvis det havde været en isoleret rotunde uden åbninger i foden.

Udgangspunktet for undersøgelserne om de typologiske forudsætninger vil her være: et rundskib med flere etager og med kor og apsis, domineret af én kraftig murpille eller en gennembrudt murcylinder, som løber op igennem flere etager, grundplanen har en accentuering af midterpartiet. Bygningen er forsynet med et aktivt forsvarsværk i øverste etage. Der er skyttegang og skår og tinder i murkronen. Muligheden af en lanterne - en udkigspost - som har strakt sig op over bygningen, foreligger.

Litteraturen

Der har gennem tiderne været fremsat forskellige hypoteser om de bornholmske runde kirkers funktion og typologiske forbilleder. I Resens Atlas Danicus, ca. 1677, beskrives de runde kirker og illustreres med træsnit af opstalt og af grundplan med kirkegård⁵.

Generalbygmester Laurids de Thurahs pragtværk udkom i 1756 med en beskrivelse af Bornholms arkitektur, forsynet med 9 kobberstik⁶.

Omkring 100 år senere bliver kirkerne beskrevet af K.F. Wiborg og C.G. Brunius. Det er en detaljeret redegørelse, den første om kirkerne. Wiborg fremsætter den tanke, at kirkerne oprindeligt udelukkende har været religiøse bygninger og først senere er omdannet til fæstningskirker. Nylars og Østerlars kirke skulle således have haft overkapel. Wiborg mener, at den runde form, som stemmer godt overens med den byzantinske grundform, skulle være kommet til os med væringerne ad handelsvejen fra Konstantinopel via Rusland til Norden⁷.

C.G. Brunius har ophyggetlig beskrevet

og opmålt kirkerne på sin rejse til Bornholm. Han mener, at det er forsvarskirker, og at typen bør ses i relation til Italiens Pantheon i Rom, kirken San Vitale i Ravenna og Karl den Stores slotskapel i Aachen. Samtidig siger han dog, at disse forbilleder ikke rigtigt ligner de bornholmske runde kirker, og at man også burde undersøge runde kirketyper i det byzantinske rige. Han konkluderer, at det ikke er en acceptabel tanke, at en så ejendommelig type kun skulle udvikle sig på så lille et område og blot skulle komme til udtryk i fire kirker⁸.

J.B. Løffler mener i sin bog fra 1883, at kirkerne har tjent både til forsvar og til andagt. Forbillederne er middelalderens ældste borge, hvortil den cylindriske form er valgt, fordi den var bedst egnet til forsvar⁹.

O. Blom stiller sig i sin artikel fra 1895 tvivlende overfor »hypotesen om det krigeriske øjemed« ved den oprindelige opførelse af visse af Danmarks romanske kirker, herunder de runde.

Han påpeger, at forsvarets vigtigste punkt er tårnmurens fod, men at dette ikke kan overføres til Bornholms runde kirker, idet disse havde to indgange i grundetagen. Her-til kommer, at de runde kirkers kor og apsis ville være nemme at indtage. Blom konkluderer, at årsagen til de runde kirkers form må findes i et slægtskab med gravkirkerne, baptisterier og tempelherrernes kirker, som fandtes over hele Europa, og som netop var karakteriseret ved at være cirkelrunde eller polygonale¹⁰. Til sidst søger han at rekonstruere, hvorledes de bornholmske runde kirker kunne være blevet skabt: »... lad en Bygherre et eller andet sted i Udlandet eller Indlandet, f.Ex. i Storheddinge, have set en Rundkirke med en indre Rotunde, hvis øverste Parti som en Tambour ragede op over den i to Stokværk opførte ydre Omgang, som stod i forbindelse med Rotunden ved to Rækker søjlebårne Arkader, den ene over den anden; lad ham så have taget denne Bygning til Forbillede, men givet Afkald på at eftergøre den indre Rotunde, så må han være kommen til en Bygning som Thorsager

eller Bjernede Kirke, hvor det lille firkantede eller ottekantede Tårn med det spidse Tag efter fattig Lejlighed gøre Fyldest for Tambouren. Lad Forbilledets Rotunde således som, f.Ex. St. Mikael's Kirkes i Slesvig istedenfor Søjlerækker have haft Mure og Arkader ud mod de hvælvede Omgange, så kom Efterligningen til en Bygning enten som Østerlars eller Nylars Kirke, i hvilken sidste Rotunden og dens Mure er svundne ind til en massiv Pille. Som et rudiment af en oprindelig Tambour kan man måske betragte den inderste af de tre Rundvægge ovenpå Østerlars Kirkes Platform«¹¹.

I 1897 mener F. Sesselberg, at den bornholmske runde kirke er en autokton byggeform, idet rundkirken er udviklet af en germansk ringborg¹².

F. Laskes giver i 1902 udtryk for den samme opfattelse som Sesselberg. Man skal søge forbillederne på stedet efter hans opfattelse, idet han går ud fra, at kirkerne er forsvarskirker. Forbilledet skulle søges i den hedenske kultform, som er cirkelrund og desuden i fæstningstårnernes udformning¹³.

I 1911 udkom hovedværket om nordens befæstede runde kirker af H.F. Frölen¹⁴. Det var et systematisk studium af disse kirker. Han ønskede for det første at bevise, at vore runde kirker var befæstede fra begyndelsen og for det andet at sætte kirkernes typologiske forudsætninger i forbindelse med Nordtyskland, men han mente, at det naturligvis var indiskutabelt, at korstogene havde vakt interesse i Norden for den runde kirke-type. Spørgsmålet om indflydelse af arkitekturen fra Den Nære Orient på de nordiske kirker, mener Frölen, er temmelig kompliceret. Der er to perioder, hvorunder en sådan arkitekturstrømning går gennem Europa. I 500- og 600-tallet og igen i korstogenes tid, især i 1100- og i 1200-tallet. Frölen mener, at påvirkningerne på grund af afstanden og monumenternes forvanskning er svære at følge. Forbillederne i Italien er alle fra den første arkitekturstrømning, hvorimod de spanske, franske og engelske er fra den anden arkitekturstrømning. De er mere direkte

efterligninger af Den Hellige Gravkirke i Jerusalem, og de er formodentlig tempelherrenes kirker, mener Frölen. De østrigske-ungarnske runde kirker har deres egen mere enkle udformning og kunne minde om nordiske runde kirker. De tyske kirker udgør en mere selvstændig gruppe, som har fået sin udformning via slotskapellet i Aachen.

Frölen konkluderer, at de nordiske runde kirkers virkelige slægtskab skal søges på et væsentligt nærmere hold. Den vendisk-tyske centralbygning skal betragtes som en overgangsform til Norden. Den er kommet til Sjælland via Den Hellige Georgs kirke i Schlammersdorf, som ligger på en lille halvø kaldet Wagrien i Lübecker-Kielerfjorden. I sit arbejde betegner Frölen denne kirketype som den vendisk-sjællandske kirketype, som blandt andet har affødt Thorsager og Bjernede. Han understreger dog, at Bornholms runde kirker er undtaget, idet han ikke har kunnet finde et absolut sikkert forbillede for disse kirker.

M. Bidstrup skriver i 1912, at kirkerne er opført som kirkehuse, men tillige med stærkere eller svagere forsvarsanlæg. Inspirationen til den runde bygning er kommet fra Den Nære Orient og fra kulturelandene i middelhavsområdet, hvorfra typen er ført nordpå over Vesteuropa gennem Frankrig og »andre lande«, hvor den også er anvendt til kirke og forsvar¹⁵.

F. Beckett redegør i 1924-1926 for, at Bornholms runde kirker både er forsvars- og kirkebygninger¹⁶. Han kalder dem kirkeborge og betegner dem således: »Disse kirkeborges originalitet beror på deres stavnsbundethed. De er autoktone ... et aldeles selvstændigt bidrag til Europas bygningskunst«¹⁷.

I 1935 argumenterer E. Wrangel for sin hypotese om de skandinaviske landes dynastiske forbindelser med de slaviske lande og de deraf følgende påvirkninger i arkitekturen, og han konkluderer, at intet sted i Europa kan arkitekturen påvise så stærke og talrige analogier til nordiske runde kirker som i Böhmen, Mähren og Polen. Han på-

peger, at dette gælder Norden i almindelighed, men at Bornholms runde kirker derudover har et vist særpræg¹⁸. I 1974 noterer K. Conant, at der er påfaldende mange runde og polygonale småkirker fra 1100-tallet i området Polen, Tjekkoslaviet og Ungarn og, at denne »østlige kæde« af rundkirker strækker sig så langt som til Bornholm¹⁹. Han påpeger yderligere, at en serie af runde kirker fra middelalderen i Danmark muligvis er et resultat af kong Sigurds store pilgrimsrejse til Jerusalem 1107-1111²⁰.

Sammenfattende kan man konstatere, at forfatterne er enige om, at kirkerne fra begyndelsen har været rundkirker født med kor og apsis, og at de har været forsvarskirker fra begyndelsen. Enigheden hører op, når man skal vurdere de typologiske forudsætninger. Her mener Beckett, Laskes, Löffler og Sesselberg, at kirkerne stort set er autoktone, hvorimod Blom, Bidstrup, Brunius og Wiborg og delvist også Frölen skønner, at de typologiske forudsætninger skal hentes fra Den Nære Orient over Vesteuropa. Conant, Frölen og Wrangel hævder, at man bør rette blikket mod Centraleuropas mange små kirker. Conant påpeger yderligere, at inspirationen kan være kommet fra pilgrimsrejserne til Jerusalem, og Blom og Frölen nævner som de eneste muligheden af at undersøge tempelherrenes arkitektur.

Det er muligt at udlede tre hypoteser, som man kan undersøge, når man fastholder, at de fire kirker både er kirker og forsvarsbygninger. Den ene er kirkerne i Centraleuropa, den anden er arkitekturen i Jerusalem, og den tredje er tempelriddernes arkitektur.

Centraleuropa

I Polen, Tjekkoslaviet og Ungarn udkom i begyndelsen af 70-erne vigtige publikationer med nye undersøgelser af runde kirker i Centraleuropa. Disse arbejder beskriver og systematiserer omhyggeligt de små runde kirker i området²¹.

Ud af dette materiale kan man konkludere, at de ældste runde kirker i dette område stammer fra anden halvdel af 800-tallet, og

Østerlars eksteriør. Danmarks kirker, Bornholm.

at den dominerende runde kirketype i de centraleuropæiske lande i 1100-tallet var, en sognekirke med et lille cylinderformet skib med en gennemsnitlig diameter på ca. 6,5 m og en halvrund apsis føjet direkte til rotunden. Loftet var afsluttet af et kuppelhvælv. Der har kun været én etage i rotunden. Nogle af kirkerne har været afsluttet af en lanterne, som vel også har kunnet fungere som udkigspost og lyskilde. Muligheden for, at kirkerne har været anvendt som aktiv forsvarsværk omtales kun hypotetisk i litteraturen, men de har formentlig, ligesom mange andre kirker, under krig og uro kunnet bruges til passiv tilflugt. Den runde kirketype, mener man, er inspireret af gravkirken i Jerusalem. Det er muligt, at tempelridderne også har haft en vis indflydelse på byggeskikken, men det er ikke bevist.

Det kan konstateres, at de bornholmske runde kirker ikke kan være inspireret af de centraleuropæiske.

Korstoge og pilgrimsrejser til Jerusalem

Conant konstaterede i 1974: »En række runde kirker udgør et interessant fænomen i middelalderarkitekturen i Danmark. Deres grundplan og opbygning er muligvis et resultat af kong Sigurds store pilgrimsrejse til Jerusalem mellem 1107-1111«²².

Begrebet tusindårsriget skulle oprettes af Kristus ved hans tilbagekomst til jorden. Man regnede med, at Kristus ville vende tilbage i år 1000. Da det i 1100-tallet stod klart for de kristne, at dette ikke var sket, tænkte man, at Frelseren ikke ville komme, så længe hans oprindelige tilholdssted var besat af de vantro. I 1099 indtog den kristne hær Den Hellige By Jerusalem, og byen blev det helligste, man som kristen ejede og kunne opleve. Mange rejste til Jerusalem og kom hjem med ønsket om at skabe sit eget lokale Jerusalem²³. Der er ingen tvivl om, at den runde arkitektoniske form spillede en vigtig rolle som symbol på dette. Tusindårsriget

blev afløst af korstogene og pilgrimsrejserne, som blev en dominerende politisk og religiøs faktor i verden. De blev organiseret af paver og andre gejstlige samt af kejsere, konger og adelsmænd. Korstogsbevægelserne og pilgrimsrejserne foregik på tværs af landegrænserne. De påvirkede alle sociale lag og generationer og trængte ud til selv de ødste steder i Europa. Det var en særdeles stærk international bevægelse.

Hvorledes forholdt skandinaverne sig til disse verdensbegivenheder? Vi ved, at det ikke blot var enkeltpersoner, der i de nordiske lande blev grebet af begejstring, men hele Norden. Det vil sige Norge, Sverige, Danmark, desuden Island og Orkneyerne. Fra disse lande udvandrede til søs og til vands talrige bevæbnede skarer, anført af stormænd og konger, som enten sluttede sig til de store korstog fra det øvrige Europa eller på egen hånd forsøgte at gribe ind i begivenhederne. Skandinavernes rejser til Det Hellige Land var langt fra indskrænket til deltagelse i latiner korstogene. Der blev også foretaget mange fredelige besøg på de hellige steder.

Følgende fire rejseruter til Jerusalem var de mest benyttede i 1100-tallet. To ruter i øst, Austrevegre, én i vest, Vestrevegr, og én over Rom, Romavegr. De to førstnævnte gik ned gennem østerled, idet man enten sejlede på floderne Dvina og Dnjepr til Konstantinopel eller gik over land ned gennem Centraleuropa. Sandsynligheden for at skandinaverne har set runde kirker, færdigbyggede eller under opførelse i Polen, Tjekkoslovakiet og Ungarn er naturligvis til stede.

Den Vestrevegr blev især brugt af danskere og nordmænd. Om efteråret sejlede man ned langs Europas kyster til Portugal, hvor man overvintrede, og om foråret sejlede man videre langs Nordafrikas kyster til Palestina. Vi ved fra flere kilder, at Portugal var et af de lande, som skandinaverne kendte særdeles godt.

I 1102 drog den danske konge Erik Ejegod med sin dronning Bodil på pilgrimsrejse.

Begge døde undervejs, Erik Ejegod på Cypren og dronning Bodil udenfor Jerusalem. Hun ligger begravet i Jerusalem. Fra 1107 til 1111 foretog kong Sigurd af Norge et vellykket korstog. Han blev så berømt for sine bedrifter på denne rejse, at han fik tilnavnet Sigurd Jorsalafare, og han må have virket inspirerende for senere rejser til Jerusalem. Også i 1107 ankom 7000 pilgrimme til Palestina fra England, Danmark og Flanderen. De skulle hjælpe Kongen og Patriarken i Jerusalem med at belejre Sidon.

Nordmanden Erling Skacke drog omkring 1156 over land hjem fra Palestina. Vejen gik over Bulgarien, Rom og videre ad landeveje til Danmark. I 1152 blev to danskere begravet på Oliebjerget i Jerusalem. De testamenterede ved deres død en sum penge, som skulle gøre det muligt at genopføre en gammel kirke under navnet Eleona, viet til Kristi lære. Den var oprindeligt bygget i 616, men senere ødelagt. Erobringen af Jerusalem af Saladin i 1187 gjorde et stort indtryk på den danske kong Knud den VI og hans stormænd. Man gik så vidt som til at planlægge et korstog til Jerusalem, men det blev kun delvist gennemført²⁴.

Der har således været en livlig forbindelse ad de ovenfor beskrevne rejseruter fra Skandinavien til Jerusalem. Vi ved i denne forbindelse mest om de riges rejser, fordi de selv skrev og fortalte, og andre skrev og fortalte om dem. Almindelige mennesker rejste imidlertid også meget, og vi ved, at de blev opmuntret dertil. Man lavede en slags propaganda ved hjælp af små bøger, skrevet af præster og biskopper. De anbefalede og tilskyndede middelaldermennesket til at rejse til Jerusalem. Det var en slags bodsøvelse. Det skal understreges, at disse aktiviteter især fandt sted i 1100-tallet, og at skandinaverne i 1200-tallet var mere interesseret i korstogene mod esterne og venderne.

Besøget i Jerusalem

Hvad så disse pilgrimme og korstogsfarerne, når de kom til Jerusalem? Moderne forskning om korstogene begyndte tidligt i 1800-

Østerlars interior. Danmarks kirker, Bornholm.

tallet²⁵. Men beskrivelser og omtaler af arkitektur, skulptur og billedkunst nævnes ikke de første 60 år bortset fra, hvad der stod i publikationer for rejsende til Østen. Det var især franskmændene, som skrev om kunsten i Palestina. Camille Enlart udgav mellem 1925 og 1928 et grundlæggende værk med beskrivelser og undersøgelser over korstogsfarernes kunst i Jerusalem²⁶. Vi ved i dag en hel del om, hvad middelaldermennesket kunne have set. Når de besøgende var ankommet, oftest med båd, måtte de vente, først i bådene og senere uden for Jerusalems porte. Der blev der holdt foredrag for dem om reglerne for besøget på De Hellige Steder²⁷. Dernæst fik de anvist et sted at bo. De fattige i St. Johannes Hospitalet og de rige på Zion bjerget. Dagen efter påbegyndtes rundturen ledet af to franciskanermunke.

Højdepunktet på rejsen var besøget i Den Hellige Gravkirke. Det oprindelige Konstantins Mausolæum var blevet ødelagt, og rotunden var genopbygget to gange. I 614-629 af Patriarken Modesto og igen i 1045-1048 af kejser Konstantin Monomarchos. Den vigtigste del af bygningen er den cylinderformede rotunde. Rotunden, som afsluttes af en kuppel, som hviler på 18 piller. Disse danner en cirkel, og midt i denne cirkel er Kristi grav placeret. Umiddelbart tilknyttet rotunden er der tre små halvcirkelformede apsider i nord, i vest og i syd. Det er alle oprindelige bygningsafsnit. I øst tilføjede Konstantin Monomarchos flere små apsider, også direkte knyttet til rotunden. Disse er senere erstattet af korstogsfarerne med et langskib. Korstogsfarerne indviede kirken i 1149.

Den anden store rotunde i Jerusalem er Klippemoskeen, bygget mellem 685 og 691. Den ligger i tempelområdet, som i begyndelsen af 1100-tallet blev overvåget af augustinermunke og senere af tempelridderne. Det er i modsætning til de fleste af de bygninger, der er omtalt indtil nu, en octogonal rotunde med en mindre kuppel. Indvendig er der to rundgange, dannet af to cirkelformede pillekranse. Den inderste bærer kuplen. I midten af den inderste rundgang ligger klippestykket. Bygningen regnes for en af de smukkeste og mest imponerende i verden, og den må have gjort et stort indtryk på den besøgende.

I den syd-vestlige del af tempelområdet stod Aqså moskeen, men for pilgrimme og korstogsfarere hed den Kong Salomons Palads, og den blev brugt som bolig for kongerne af Jerusalem, indtil den 1118 blev givet Tempelherrerordenen til bolig. Den mest populære af pilgrimmenes beretninger handler om tempelridderens stalde. Egentlig blev de før kaldet kong Salomons Stalde²⁸. De lå i den syd-østlige del af tempelområdet.

En anden rundbygning, man kunne se på den guidede tur gennem byen, var Den Hellige Jomfru Marias Gravkapel. Den er octogonal med en halvrund apsis føjet direkte til rotunden. En krans af 16 piller bærer kuplen.

Når pilgrimme og korstogsfarerne kom udenfor Jerusalems mure og op på Oliebjerget, havde de frit udsyn over byen og kunne beundre Klippemoskeen. På Oliebjerget lå en anden rundkirke, som var viet Opstandelsen.

Vi ved fra adskillige undersøgelser over arkitekturen i 1100-tallet, at pilgrimme og korstogsfarerne har set mindst lige så mange basilikale som runde kirketyper. De runde kirker må alligevel have fæstnet sig mere i bevidstheden hos den besøgende på grund af deres enorme religiøse betydning. Den Hellige Gravkirke - cirkelformet med de små apsider, og rundgangen udskilt ved hjælp af søjlekransen med Kristi grav i midten - var naturligvis genstand for de besøgendes op-

mærksomhed før noget andet, og det er i allerhøjeste grad muligt, at det har dannet forbillede på mere hjemlige himmelstrøg. Der er heller ingen tvivl om, at en polygonal bygning af en sådan skønhed som Klippemoskeen også øvede direkte indflydelse på den besøgendes visuelle opfattelse af det arkitektoniske formsprog. Den polygonale form betød i hvert fald også meget for Tempelherreordenen, som jo betragtede Klippemoskeen som deres kirke og ikke som en muhammedansk moské.

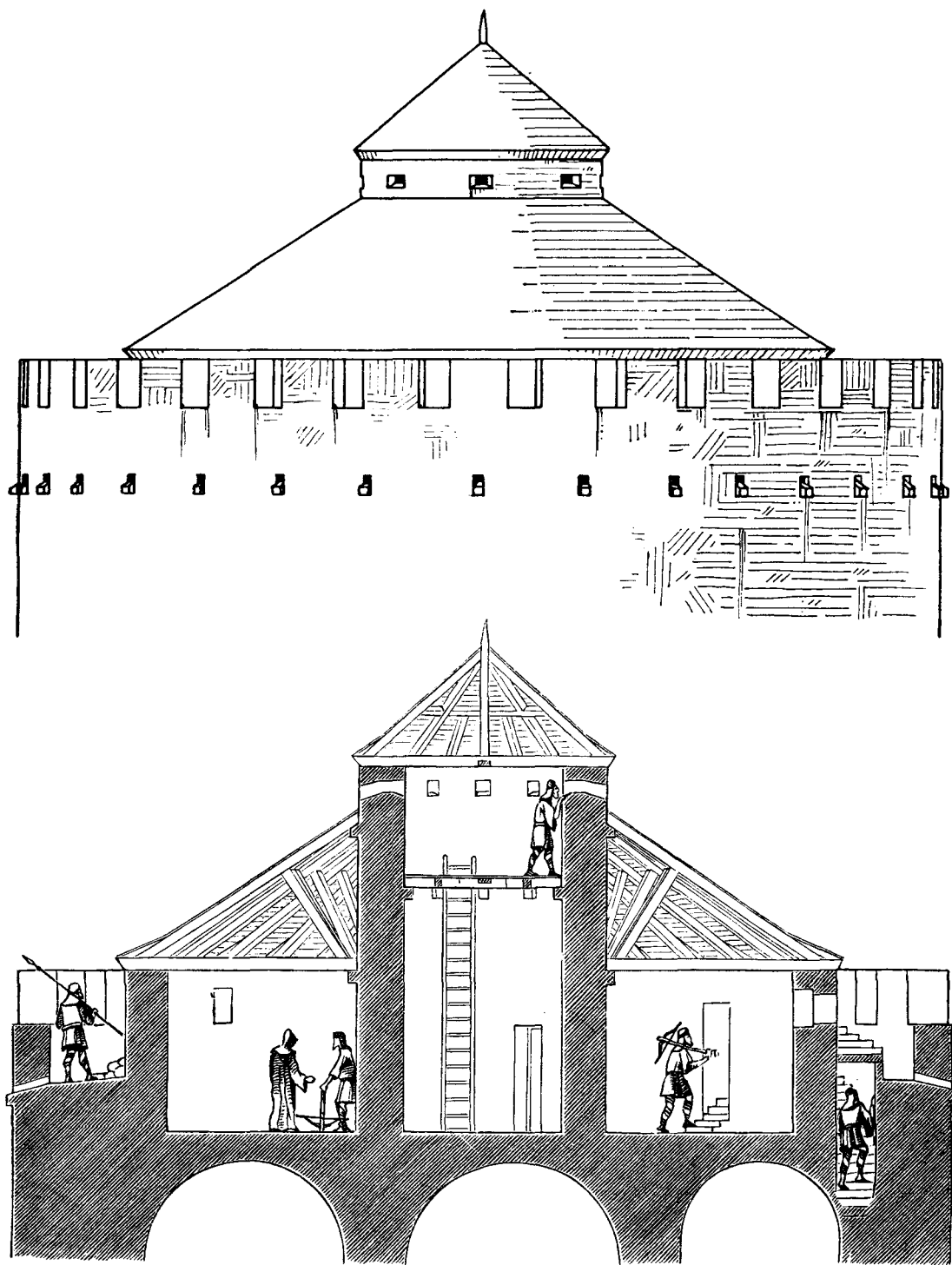
Tempelridderne og deres arkitektur

Et direkte resultat af korstogene og pilgrimsrejserne, da de eskalerede efter 1099, var oprettelsen af Johanitterordenen og af Tempelherrerordenen. Et af formålene med disse ordener var, at man beskyttede de rejsende på den ofte farlige rejse og at sørge for forplejning for de ofte udmattede pilgrimme.

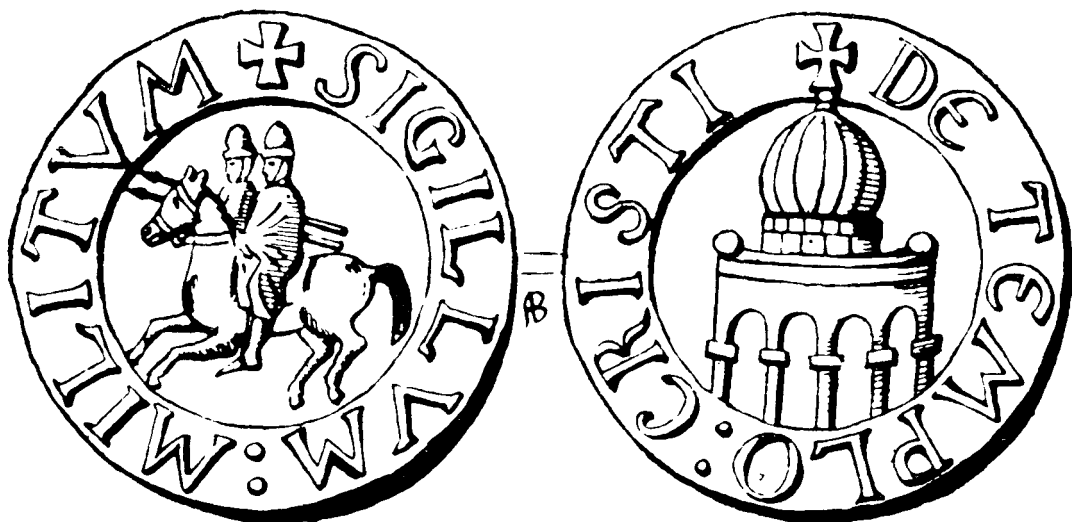
Johanitterordenen, også kaldet hospitalsridderne, blev oprettet omkring 1113. Ordenen skulle især hjælpe med forplejning, mad, husly og medicin. Hvis de rejsende var syge, kunne man indlægge dem på hospitalet, som var oprettet i forbindelse med de små pilgrimskirker. Men hospitalsridderne var også en militær orden, omend i mindre grad.

I Europa og i Den Nære Orient fik Johanitterordenen udstrakte jordbesiddelser med mange bygninger af alle slags, såvel sakrale som sekulære, men de skabte ingen karakteristisk arkitektur. Som moderkirke i Jerusalem havde de en beskeden kløverformet kirke, som kan jævnføres med den centraleuropæiske type. I Danmark vandt ordenen indpas i den anden halvdel af 1100-tallet. Et hovedkloster blev indstiftet af Kong Valdemar den I i 1170.

Den anden orden var Tempelherrenes - i begyndelsen også kaldet »Kristus og Salomons tempels fattige riddere«. Heraf navnet tempelriddere. Tempelridderens opgave var at beskytte pilgrimsrejsende mod overfald af muhammedanere og saracener og i øvrigt at

Professor F. Laskes rekonstruktion af Østerlars Kirke.

Tempelriddernes segl.

forsvare og værne om De Hellige Steder. Det var et kæmpende helligt korps, dels religiøst og dels militært. Denne kombination var et nyt og accepteret begreb. Der stod i 1100-tallet stor respekt om disse riddere. De blev meget rige og ejede fast ejendom og jord både i Den Nære Orient og mange steder op gennem Europa.

Ordenen havde fungeret ved hjælp af Benedictinerordenens reglement, men efterhånden stod det klart, at den burde have sine egne regler og tages under Roms og dermed under pavens beskyttelse. Ved Conciliet i Troyes i 1128 blev den anerkendt som en religiøs orden, og det blev besluttet, at Bernard af Clairvaux skulle revidere og styrke tempelriddernes reglement. Det var ordenens store held, at en mand af et sådant format som Bernard blev dens fortaler og beskytter. Kombinationen af det militante og det religiøse tiltalte ham, fordi hans filosofi var pragmatisk.

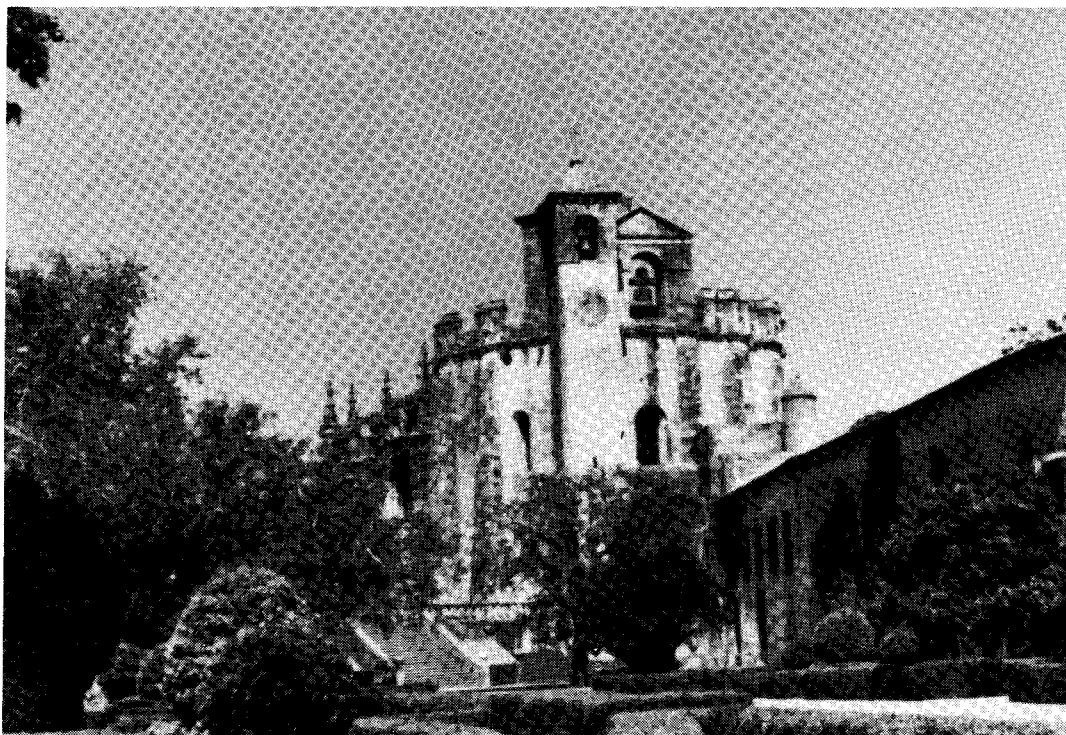
I mellemtiden rejste en af ordenens grundlæggere, Hugh de Payen, rundt i Europa for at udbrede kendskab til ordenen, og der, hvor han kom, fik ordenen store gaver af rige folk, blandt andet den franske og den en-

gelske konge. Ofte var det pengegaver, men ligeså tit var det gaver i form af land og ejendom, som man satte en bestyrer til at passe.

På disse jordbesiddelser oprettede man det, man på engelsk kaldte *perceptories* og på fransk *commanderies*. Det vil sige bygninger, hvor folk kunne komme og melde sig til ordenen og under et ophold blive belært om dens funktion og leveregler. Det var en kombination af en kommandørbolig og et kloster. Ingen af disse *commanderies* findes i den oprindelige udformning. Og det er derfor vanskeligt med sikkerhed at danne sig et billede af deres udseende.

Tempelriddernes besiddelser strakte sig gennem Portugal, Spanien, Frankrig, Italien, Tyskland, England, Sicilien, Ungarn og Polen. Desuden havde de udstrakte besiddelser i Provinsen Antioch, Tripoli og Jerusalem. Det var således en stor og indflydelsesrig organisation med en enorm militær-opbygning, som udviklede sig til en økonomisk og politisk magtfaktor i hele Europa.

Tempelridderne havde en mere karakteristisk sakral arkitektur end hospitalsriddernes, og det er fra tempelridderne udtrykket »Capellum Militium« stammer. Deres byg-

Tempelriddernes kirke, Tomar, Portugal, eksterior.

ninger, kirker og kapeller var runde som en reminiscens af Den hellige Gravkirke i Jerusalem. Hvert eneste commanderi havde et kapel, som var en rotunde. Også riddernes segl viser, at runde bygninger har spillet en væsentlig rolle.

Disse runde tempelherrerkirker findes forskellige steder i Vesteuropa - i Frankrig, Spanien, England og Portugal. Frankrig var ordenens vigtigste opholdssted - bortset fra Orienten.

Vi kender tempelriddernes runde kirker fra D'Aiguilhe ved Puy, Fontevrault, Laon, Metz, Montmajour, Montmorillon og Paris - alle i Frankrig. I Spanien fra Eunate, Segovia og Torres del Rio. I England fra Cambridge, Dover, London og Northampton og i Portugal fra Tomar²⁹.

Kirkerne var kun en del af tempelriddernes arkitektur, forsvarsarkitekturen var en anden. Den kendes bedst fra Syrien, Palesti-

na, Rhodos og Cypern. Det var særdeles elaborerede borganlæg med de mest moderne forsvarsmekanismer. Der var altid mangel på mandskab, og derfor var ridderne nødt til at anvende avanceret teknologi i forsvaret. I disse borge var der naturligvis altid et andagtskapel. I den mest berømte af tempelriddernes borge, Chateau Pélerin i Athlit i Palestina, som efter sigende skulle have været et af de mest fantastiske bygningsværker i området, findes der et, i denne sammenhæng, interessant andagtskapel. Kapellet er polygonalt. Der er tolv sider, og det har en apsis føjet direkte til rotunden. Kapellets ribbehvæl er båret af én kraftig central pille. Det er en type, vi ikke kender fra de andre andagtskirker, tempelridderne byggede i Europa, men vi kender typen fra de bornholmske runde kirker.

Også det store Nordtårn i Chateau Pélerins fæstningsmur er en treetages bygning og

har i to etager en kraftig midterpille og foroven skår og tinder, som vi kender det fra de bornholmske runde kirker.

Det sakrale runde kapel med én pille i midten af bygningen og det militære tre-etagers forsvarstårn med én central midterpille op gennem etagerne og med afslutning af skår og tinder i Chateau Pélerins er adskilte. Men det er fristende rent typologisk at anskue de bornholmske runde kirker som et resultat af en sammensmeltning af de karakteristiske elementer fra de to bygninger i Athlit Borgen - en fusion af det religiøse og det militære - et »Capellum Militium«.

I Tomar i Portugal findes tempelriddernes mest velbevarede bygning, kirken for Convento do Cristo. Det er en bygning, som repræsenterer, hvad tempelridderne var, en religiøs og en militær enhed. Bygningen er både *kirke og fæstning*. Hele anlægget var oprindeligt en borg, som senere blev til et kloster. Kapellet lå meget tæt ved forsvarsmuren og har måske derfor fået sin karakteristiske udformning.

Kirken er en seksten-sidet rotunde og således næsten cylinderformet. Det er en høj bygning, som er afsluttet af et fladt tag med en lanterne i midten, som også kunne fungere som udkigstårn. Kirken har en skyttegang og en kraftig ydermur, som er forstærket med piller, den har murkrenelering - altså skår og tinder. Inden for den kraftige ydermur ligger i grundetagen en cirkelrundgang, som omkranser en octogonal, tårnagtig struktur med otte kraftige piller, som bærer bueslag i en gotisk stil. Loftet er et ringformet, ribbet tøndehvælv. Kirken var oprindeligt en isoleret rotunde, som senere har fået et langskib tilføjet ligesom Den Hellige Gravkirke, tempelriddernes moderkirke i Paris og kirken i London.

Gualdino Pais blev valgt til stormester for Tempelherrordenen i Portugal i 1150, og han fortificerede Tomar. På det tidspunkt lå Tomar nær den mauriske grænse. Kirken blev bygget mellem 1150 og 1162. Tempelridderne var som tidligere nævnt eksperter i forsvarsværker og skabte nytænkning in-

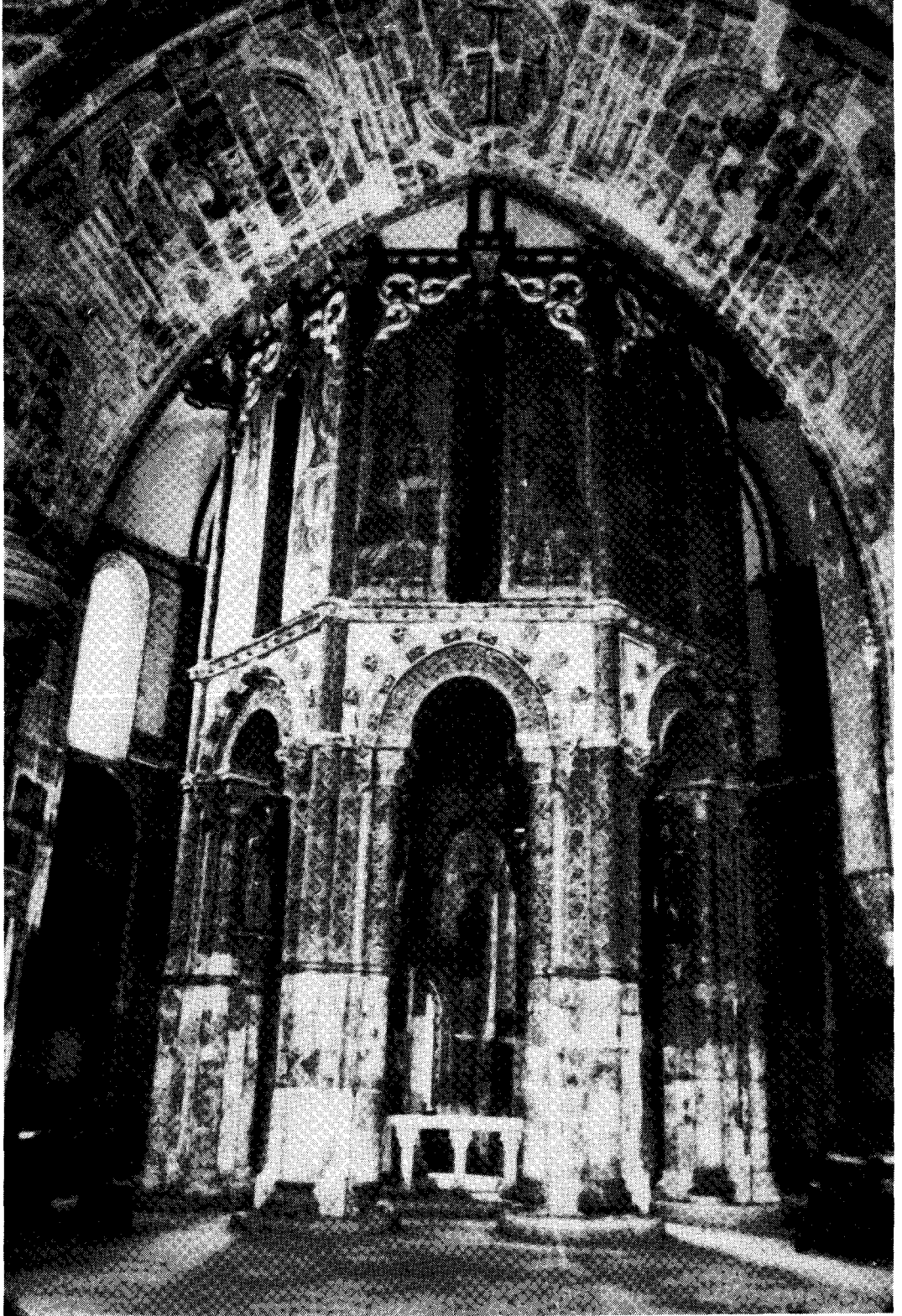
denfor dette område. De havde fortificeret byer før, jvf. Jerusalem og Tortose og også moderkirken i Paris. I Tomar ser vi den yderste konsekvens af deres fæstningsarbejder - en fæstningskirke.

Vi kan konstatere, at tempelriddernes arkitektur var meget varieret, og den sakrale arkitektur spænder fra små andagts- og gravkapeller med en gennemsnitlig diameter i rotunden fra 5 m og til 20 m ved de større kirker. Vi ved, at de fleste rotunder er polygonale, og at nogle oprindeligt var isolerede runde bygninger. Andre havde en apsis født ud af rotunden ligesom i de centraleuropæiske kirker, men endnu flere havde et kor indskudt mellem apsis og rundskibet. Det er tilfældet med kapellerne i Laon og Metz, som i grundplan kunne minde om de bornholmske runde kirker. Nogle af kirkerne har flere etager enten i form af gravkapeller eller trappetårne. Kirkerne er oftest afsluttet af en lanterne, som også kan fungere som udkigspost. De større kirker har en accentuering af midterpartiet i rotunden. Dette er skabt ved hjælp af søjlernes placering. Den eneste kirke, hvorom vi med sikkerhed ved, at den var udstyret med forsvarsværk, er kirken i Tomar. Inspirationen til den runde form er kommet direkte fra Den Hellige Gravkirke og fra Klippemoskeen, begge i Jerusalem. Enkeltvis har tempelherrenes arkitektur træk, som kan overføres på de bornholmske runde kirker.

Diskussion

Rent typologisk kan de centraleuropæiske kirker ikke have været en væsentlig forudsætning for de bornholmske. Men man kan fastslå, at de bornholmske kirker rent geografisk er afslutningen på en lang række af rundkirker, som strækker sig over Polen ned gennem Centraleuropa ned mod Jerusalem, og de ligger tæt ved en af pilgrimsvejene i øst.

Den anden tese var muligheden af, at de bornholmske runde kirker var typologisk inspireret af ønsket om at skabe et lokalt Jerusalem. Det var almindeligt i tiden, men i så

Tempelriddernes kirke, Tomar, Portugal, interior.

fald må man imidlertid forudsætte en meget stærk autokton indflydelse på Bornholm, idet der rent faktisk er meget få typologiske ligheder mellem Den Hellige Gravkirke for slet ikke at tale om Klippemoskeen og så Bornholms runde kirker, bortset fra den runde form naturligvis.

Den tredje tese var, at de bornholmske runde kirkers typologiske forudsætninger skulle findes i tempelherrernes arkitektur. Der er flere omstændigheder, som kan underbygge tesen. Først og fremmest kirken i Tomar. Der er her en lighed i den indre struktur, som skabes af pillerne og bueslagene, således at et mindre separat rum opstår i centrum. Dette er tilfældet med templerne eller kirkerne i Paris, London, Northampton, Cambridge, Dover, Segovia, Tomar og *Østerlars!* Selvom det i sidstnævnte tilfælde er mere beskedent og langt mindre elegant i sin udformning.

I O. Bloms tankeeksperiment, se side 51, reduceres den cylinderformede struktur, således at pillerne og arkaderne svinder ind til én massiv pille, og Østerlars kirke vil således blive den ældste af de runde kirker på øen. Grunden til denne reduktion kunne dels ligge i øens enkle byggetradition, dels i en inspiration fra pakhuse, udkigs- og forsvarstårne.

En anden kendsgerning, som har interesse her, er afslutningen på taget i Tomarkirken. Vi ved, at de bornholmske runde kirker var afsluttet af en kraftig mur, hvor murkronen havde skår og tinder - en krenelering - med en skyttegang indenfor. I midten af rotunden har de muligvis haft en kraftig murpille eller hul cylinder til at skabe en lanterne eller udkigspost. Både kirken i Tomar og Bornholms runde kirker har haft aktive forsvarsværker. Desuden har disse kirker et ringformet tøndehvælv og som et resultat af det centrale, slanke tårnagtige midterparti, en rundgang.

Grundplanerne i kapellerne i Laon, Metz og på borgen i Athlit har fælles træk med de bornholmske runde kirker. De to førstnævnte har tre byggeafsnit nemlig rundskib,

kor og apsis og den sidstnævnte én midterpille i rotundens centrum.

Det *har* været muligt for nordboerne at kende kirken i Tomar og også de øvrige tempelherrekirker. Det kan være sket gennem den særdeles internationalt orienterede ærkebiskop Eskil af Lund, som var ven med Bernard af Clairvaux (1090-1153). Han var en fransk gejstlig, religionsfilosof og kirkepolitiker - en international skikkelse af stort format. Det var ham, der sendte sine munke, cistencienserne ud over Europa for at grundlægge klostre, og han havde dermed gode muligheder for at formidle sine tanker til fjerne egne af Europa. Det var ham, der skabte grundlaget for Tempelherreordenen og fulgte den opmærksomt siden hen. Og det var også ham, der var igangsætteren af det 2. korstog i 1147.

Eskil havde en god international uddannelse bag sig fra Tyskland, men det blev Frankrig, han var stærkest knyttet til. I 1144 introducerede han cistencienserordenen i Danmark ved at grundlægge Herrevad Kloster i Skåne. Vi ved ikke præcist, hvor mange gang Eskil besøgte Bernard, men han må have kendt stedet godt, for han trækker sig tilbage til Clairvaux efter nedlæggelsen af sit ærkebispembed i 1177. I Clairvaux siges det, at »han blev æret som Bernards ven«³⁰.

Det er sandsynligt, at Bernhard også var interesseret i tempelherrernes byggeaktiviteter i tidsrummet fra 1128 og til sin død. Han var selv i høj grad med til at udforme cistencienserordenens arkitektur. Han lagde vægt på, at en bygningsfunktion først og fremmest blev tilgodeset. Det er meget nærliggende at antage, at Bernard har præget Eskil med sine tanker om arkitektur og diskuteret tempelherrernes arkitektur med ham.

For Eskil var det nemt at lade tanken om en arkitektur som den i Tomar gå videre til sine hjemlige himmelstrøg. Han har fortalt sine præster om tempelridderne. Emnet var jo både aktuelt, interessant og betydningsfuldt på dette punkt. Det kunne hjælpe øboerne med at skabe en nytænkning på det arkitektoniske område. Bornholm havde brug

for forsvarsværker mod venderne, som til stadighed hærgede området, og Bornholm havde formentlig også brug for kirker i 1100-tallet, idet de blev sent kristnet. Først mellem 1060 og 1072. Eskil kunne i en lang periode øve en direkte indflydelse på Bornholm, se side xx, og da han var en særdeles handlekraftig og viljefast herre, er det da også muligt, at han har forlangt *den* udformning af kirkerne, som vi i dag kender. Således at der i pagt med tiden skabtes en fusion af en sakral og en sekulær bygning. Yderligere må man også huske på, at det må have været en god økonomisk løsning.

Noter og henvisninger

- Adam af Bremen, De Hamburgske Ærkebispers Historie. Oversat af Carsten L. Henriksen. Udgivet af Selskabet for historiske kildekrifters oversættelse med understøttelse af undervisningsministeriet. København, 1930, pp. 259-260.
- Dette beskrives i: Ebbe Samuel Bring, Om Valfarterna og Korstågene från Skandinavien til Heliga Landet. Lund, 1827. A. Fabricius, Korstøge fra Norden til den spanske Hålvø. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. 1900, pp. 16-50. Paul Riant, Skandinavernes Korstog og Andagtsreiser til Palæstina (1000-1350). København, 1868.
- Saxonis Gesta Danorum. Tome I-II, ed. J. Olrik & H. Ræder. København, 1931. Bind I, p. 376.
- Richard Krautheimer: »Introduction to an iconography of medieval architecture«, »Studies in early Christian, Medieval and Renaissance Art«. London, 1969, pp. 115-150.
- Peder Hansen Resen, Atlas Danicus III, B: Bornholm. København, 1926.
- Generalbygmester Laurids de Thurah: Beskrivelse over Bornholm og Christiansøe. København, 1756.
- K.F. Wiborg, »Om de bornholmske kirker, især de runde«. Kirkehistorisk Samling II. København, 1853-1856, pp. 501-534.
- C.G. Brunius, Konstanteckningar under en resa til Bornholm år 1857. Lund. 1960.
- J.B. Löffler, Udsigt over Danmarks kirkebygninger. København, 1883.
- O. Blom, »Befæstede kirker i Danmark fra den ældre middelalder«, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København 1895, pp. 1-86.
- Se Blom, op. cit., pp. 67-68.
- F. Sesselberg, Die Skandinavische Baukunst. Berlin, 1887.
- F. Laskes: Die vier Rundkirchen auf Bornholm. Berlin, 1902.
- Hugo F. Frölen: Nordens Befästa Rundkyrkor. Stockholm, 1911.
- M. Bidstrup, »Bornholm Middelalderlige Kirker«, Bornholmske Samlinger. Bind 7. 1912, pp. 1-21.
- F. Beckett, Danmarks Kunst. København, 1924. Bind I.
- Beckett, op. cit., p. 187.
- E. Wrangel, Skandinaviska Förbindelser med Västslaviska Folken under den äldre Medeltiden - Rundkyrkorna. Tidskrift för Konstvetenskap. Lund, 1935. 18. årg. pp. 103-117.
- K.J. Conant, Carolingian and Romanesque Architecture 800-1200. London, 1959. Ed. 1974.
- Conant op. cit., pp. 433.
- Hans-Joachim Mrusek, »Der Wehrbau und seine Beziehung zum Sakralbau«, Aspekte zu Kunstgeschichte von Mittelalter und Neuzeit. Weimar, 1971, pp. 191-222.
- Anežka Merhautová-Livoroná, Einfache Mitteleuropäische Rundkirchen (Ihr Ursprung, Zweck und ihre Bedeutung). Prag, 1970.
- Anežka Merhautová, Raně Středověká Architektura v Čechách. Prag, 1971.
- Veronika Gervers Molnár, A Középkori Magyarországi Rotondák. Budapest, 1972.
- Sztuka Polska, Przedromanika i romanska do Schytku XIII wieku. Red. Michala Walickiego. Warszawa, 1971.
- Se Conant, op. cit., p. 433.
- Se Krautheimer, op. cit.
- Se i øvrigt litteraturlisten og Bring, Riant og Fabricius, note 2.
- Se Kenneth M. Setton, The Art and the Architecture of the Crusader States. University of Wisconsin Press, 1977. Vol. IV.
- Camille Enlart, Les Monuments de Croisés dans le Royaume de Jérusalem: Architecture religieuse et civile (Bibliothèque archéologique et historique vols. VII og VIII). Tekst i 2 bind (Paris, 1925-1928) og atlas i 2 bind (Paris, 1926-1927).
- Se Setton, op. cit., pp. 52-53.
- Se Setton, op. cit., p. 87.
- Se Élie Lambert, L'Architecture des Templiers. Paris, 1955.
- Oplysninger om Eskil har jeg fundet i Dansk Biografisk Leksikon. København, 1980. Bind 4, 3. årg. og i Den danske kirkes Historie. Bind I.

Affæren ved Nexø den 9. juni 1645

Af H.E. Skaarup

Musketerer i 1600-tallet. Omtrent sådan kan de svenske landsknægte have set ud ved »Affæren ved Nexø 9. juni 1645«.

Forord

Begivenhederne i forbindelse med den svenske erobring af Bornholm i juni måned 1645 har alle dage givet grund til overraskelse. Hvorledes kunne det gå til, at 4-500 svenske soldater på nogle få timer kunne indtage Nexø, medens henved 1000 mand af den bornholmske Milice næsten passivt optrådte som tilskuere?

Det er klart at man, i datiden såvel som i eftertiden, har gjort sig mange forskellige tanker herom. Den version, som eftertidens bornholmere i vid udstrækning har accepteret, er historikeren overlæge M.K. Zahrtmanns version, efter hvilken der måtte være tale om et forræderi fra de bornholmske kaptajners side. Den opfattelse bygger han på oplysninger fra de sagsakter, som frem-

kom efter begivenhederne og i forbindelse med den efterfølgende retssag. Zahrtmann behandlede dette stof i en artikel i Bornholmske Samlinger Bd. 4, 1. række, pag. 101-174, samt i sin bog: *Borringholms Historie*, Bd. I, pag. 232-257. Da han tilsyneladende allerede havde taget parti for den kampivrige, modige, men vildførte Milice, så sparer han ikke på nedsættende adjektiver, når det drejer sig om officererne. Ligeledes synes han at have et horn i siden på slægten Kofoed, hvis datidige medlemmer generelt og systematisk »sværtes«.

Nu er Zahrtmann jo forlængst borte, og det tilkommer ikke mig, post mortem, at rette et nyt angreb på en så fremragende historiker. Formålet med nærværende artikel er da også kun at fastslå, at Zahrtmann anvender ordet »forræderi« i en udstrækning, som han ikke har belæg for.

En af hans samtidige, arkivar Hans Ellekilde, behandler også begivenhederne og retter i to artikler i Bornholmske Samlinger Bd. 19, I. række, pag. 63-78, samt i B.S. Bd. 21, I. række, pag. 99-126 et angreb på Zahrtmanns udlægning.

Hans Ellekilde beskæftiger sig imidlertid ikke med spørgsmålet om officerernes forræderi, men sætter et alvorligt spørgsmålstegn ved Zahrtmanns fortolkning af mandskabets opførsel og forsvarsvilje. Er der noget, som alle har været interesserede i at bortforklare eller at skjule? Er det frygtsomhed, mangel på pligtfølelse, svigtende vagthold, ulydighed, som datidens bornholmere ønskede at dække over? Det ville være en naturlig ting, set på baggrund af tidens hårde straffemetoder. Spørgsmålet står åbent - men Zahrtmann har taget parti for menigmand. Hans »*Borringholms Historie*« skal blive det værk, som fremtidens bornholmere kan hente trøst og husvalse fra, når talen går om »Affæren ved Nexø«. Fejlene lå ikke hos menigmand, men alene hos de svigefulde officerer.

Ingen af de to historikere kunne imidlertid anskue begivenhederne udfra en militær vurdering, hvilket nok må siges at være en

svaghed. Der findes dog et hidtil utrykt manuskript, udarbejdet af oberst O.B. Schouboe, kommandant på Bornholm fra 1921-25, som også indeholder en vurdering af »Affæren«, men set med militære øjne.

Schouboe kommer ikke ind på problematikken om, hvorvidt mandskabet som helhed var brave og modige eller ikke, sådan som Ellekilde, der hævder, at de svigtede. Schouboe er godt klar over, at Zahrtmann med fuldt overlæg opbygger myten om de heltmodige bornholmere, men at han for at gøre dette på alle måder benytter sin teori om, at officererne må have begået landsforræderi.

Da nu Zahrtmanns version næsten er blevet »historiens dom«, kan det være rimeligt at anskue den fra en anden synsvinkel, især da den har sat sig dybe spor, så dybe, at en bornholmer engang udtalte: »... jeg er ked af at måtte sige det, men jeg nedstammer faktisk fra en af forræderne fra 1645.«

Indledning

Christian IV havde selv været på Bornholm i perioden efter Kalmarkrigen i 1613 og atter senere i 1624. Han havde reorganiseret det gamle Landeværn, som havde eksisteret siden oldtiden. Den nye organisation, som fortsat blev forsynet med nye enheder, bestod i 1645 af 5 bykompagnier samt 4 herredskompagnier og senest tilkom 2 eksercerkompagnier med det yngste mandskab. En del af de yngste beredne ved Milicen var samlede ved et af disse kompagnier. Kongens ulykkelige deltagelse i 30-års krigen sluttede i 1629. Begivenhederne ude i Europa, besættelsen af Jylland med de kejserlige tropper, Sveriges fremstormen og sejre i Tyskland havde ikke berørt Bornholm, udover at der havde været iværksat visse forsvarsmæssige foranstaltninger, alarmeringer m.m.

Fra København havde kongen fra tid til anden understøttet øens forsvar ved at sende befalingsmænd over, som skulle hjælpe med at uddanne bornholmerne. Mandskabet har sikkert fundet denne uddannelse både kede-

lig og trættende. Dog havde man overlevet om tidligere tiders heldige afvisninger af svenske landgangsforsøg i Lybækkertiden, hvor Schweder Ketting personligt havde ført sit mandskab. Ligeledes havde senere lensmænd stillet sig i spidsen for mandskabet, når fjenden lå for landet. Den nuværende lensmand var Holger Rosenkrantz. En prøvet kriger, som havde udmærket sig i kongens krige. Alt tyder på, at Rosenkrantz udførte sine opgaver med stor energi og omtanke, da han i 1625 fik Bornholm som len. Han udgav flere fornuftige direktiver vedrørende forsvaret af øen. Desværre var han med årene blevet tilbøjelig til at fralægge sig de opgaver, som han ikke brød sig om, han var ikke længere den handlekraftige og feltuelige person, som han engang havde været. Skriftklog var han og en dygtig administrator af sine mange store ejendomsbesiddelser, »rige Holger« blev han kaldt. Det var denne mand, som var øens højeste myndighed og leder af forsvaret, da »Torstensonfejden« brød ud, og Bornholm kom i begivenhedernes brændpunkt for en stakket tid.

Torstensonfejden 1643-45

Omkring 1640 begyndte en farlig situation at opstå. De svenske hære sejrede stort i Tyskland som forkæmpere for protestantismen, og Christian IV så med bekymring på, at Sverige, ved at have sat sig fast i områderne ved Østersøens sydlige kyster, nu var i stand til at true Danmark ved en omklammering. Kongen prøvede at undgå dette ved at tilbyde sig som mægler, men det var tvært imod den svenske ledelses ønsker, og i 1643 beordrede det svenske rigsråd den øverstkommanderende i Tyskland, feltmarskal Torstenson, til at afbryde sit felttog der og i stedet vende sig imod Danmarks sydgrænse, medens Horn, en anden svensk hærfører skulle angribe fra øst gennem Skaane. De to styrker skulle så mødes på de danske øer. Torstenson var lynhurtig, i lange ilmarcher nåede han i forbavsende kort tid op i Jylland, hvor hans tropper hærgede og plyndrede. Christian IV måtte i huj og hast tage til

Fyn, hvor han søgte at sikre sig imod en svensk overgang over Lillebælt.

Bornholm måtte skøtte sig selv. Milicen fik ordre til at øge beredskabet. Dag og nat skulle der holdes kystvagt, bavner og kirkeklokker skulle holdes rede i tilfælde af fjendtlig invasion. Alarmeringen skulle ske, hvis en fjendtlig flåde nærmede sig kysten. Kystvagterne i det pågældende område skulle straks melde om dette til deres naboer, samtidigt med at melding skulle gives til herredskompagnichefen. Afsnittets bavner skulle tændes, og kirkeklokkerne skulle ringe. Herredskompagnierne skulle så give møde på alarmpladserne. Herfra skulle den ene halvdel af kompagniet straks indtage sine forberedte stillinger ved stranden, medens den anden halvdel skulle følge de fjendtlige skibe langs kysten, rede til at imødegå landgangsforsøg. Medens Torstenson opererede i Jylland i december 1643 og i januar 1644, så rykkede feltmarskal Gustav Horn først ind i Skaane i februar 1644. Hårde kampe udkæmpedes begge steder.

Efterretningerne fra krigsskuepladserne nåede først til Bornholm i slutningen af januar. Kongen sendte Holger Rosenkrantz nye ordrer vedrørende beredskabet på øen. Ligeledes skulle han igen inspicere Milicen og søge eventuelle mangler ved kystforsvaret udbedrede. Det må antages, at Rosenkrantz har fulgt disse ordrer, men han tog sig god tid, inden han den 21. april 1644 udstedte en lang instruks, som gik ud på følgende: »De våbenduelige bønder og borgere skal, hvis de har råd til det, være udrustede med gevær, krudt og kugler, medens de fattige skal udruste sig selv som håndlangere og skansegravere. Skulle nogen forsømme denne pligt, skal deres kompagnichefer indkøbe våben for disses regning. Alle kompagnier skal have en fast alarmplads og et depot... Herreds- og bykompagnier skal hver have en bestemt kyststrækning, som de har ansvaret for. Her skal de selv foretage de nødvendige forstærkningsarbejder.« Lensmanden synes at have opfattet sin egen stilling på en noget mærkelig måde. Han forblev på Hammers-

hus og overlod føringen i marken til kaptajn Maccabæus. Denne var på samme tid også chef for det største af eksercerkompagnierne, som også omfattede en del ryttere. Maccabæus' stilling blev derfor vanskeligere end godt var. Den 24. april udsendte Rosenkrantz et supplerende direktiv til Milicen, hvori han sagde, at såfremt fjenden gjorde landgang og trængte frem på landet, så skulle Milicen trække sig tilbage til et forsvar af Hammershus.

Lensmandens bestemmelser vedrørende forsvaret var for så vidt rigtige og gode, men med hensyn til føringen af styrkerne, havde han mærkeligt nok reduceret sig selv fra at være leder til at være en slags inspektør. Han sendte sin vagtmesterløjtnant rundt på øen for at se til, at alt gik som befalet.

I juni 1644 ankrede en stor svensk flåde op udfør NEXØ, men Milicen var blevet alarmeret i god tid og stod derfor rede på stranden til at afværge et landgangsforøg. Heldigvis drev en stærk storm atter flåden til søs. Lignende episoder opstod flere gange, også ved Rønne, men hver gang var Milicen parat, så svenskerne fik et godt begreb om den bornholmske vilje til at ville forsvare sig. Undertiden løb enkelte svenske skibe ind under kysten ud for byerne for at proviantere, men når de betalte for varerne, synes ingen at have haft noget derimod. »Herre Gud, man skulle jo leve på trods af krigen og ulykkerne andetsteds i landet.« I september provianterede et svensk skib ved Nexø, men prøvede at slippe bort uden at betale regningerne, hvorefter de gode borgere, i forståelig harme, entrede skibet og førte det ind til Nexø. Det fortælles, at skibet tilhørte Wrangel - og at hele aktionen senere - blev udført, fordi han ville have sit skib tilbage.

Det måtte stå enhver klart, at situationen tilspidsede sig. Krigen rykkede nærmere. De danske våben havde vanskelige tider, og disse forværredes ved, at Holland og Sverige indgik en alliance.

Milicens kaptajner rettede flere gange henvendelse til lensmanden om personligt, således som i tidligere tider, at tage den di

rekte kommando over tropperne. Holger Rosenkrantz var imidlertid ganske uimodtagelig og afvisende overfor denne tanke. Her ved forværrede han det tillidsforhold, som skulle være mellem ham og hans undergivne. Dette led yderligere skade, ved at han udsendte en række stærke trusler om hårde straffe for disciplinære forhold. At han selv var klar over, at der var mangler ved forsvaret, ses af, at han rettede henvendelse til kongen om at få sendt et antal hvervede soldater over til Bornholm. Kongen var dog ikke i stand til at afse hvervet mandskab til øens forstærkning, men henviste Rosenkrantz til selv at hverve folk på Bornholm.

Rosenkrantz fulgte ikke kongens anvisninger. Han har nok også kunnet indse, at det ville blive vanskelig at få bornholmerne til at betale for sådanne soldaters sold. Det havde man dog stillet i udsigt.

Begivenhederne i 1645

Den 8. februar 1645 begyndte fredsforhandlingerne i BRØMSEBRO mellem de to landes forhandlere samt repræsentanter for Holland og Frankrig. Forhandlingerne gik langsomt, især fordi begge parter deltagere ideligt måtte sende bud hjem efter direktiver og beføjelser. Dette skete bl.a. for de danske forhandlere med Korfitz Ulfeldt i spidsen. De spurgte Christian IV, om de måtte tilbyde svenskerne Bornholm i bytte for Tronhjelms len? Kongens svar var et ubetinget NEJ.

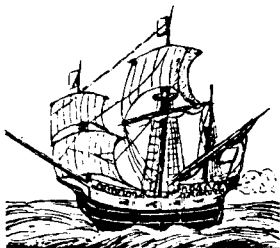
Medens forhandlingerne fandt sted kom det til idelige skærmydsler mellem flåderne ude i Østersøen og langs de bornholmske kyster. Den bornholmske Milice var dog altid på plads og i stand til at afvise de svenske skibe, som kom øen for nær. Den 11. marts drev kystvagten i Allinge-Sandvig således to svenske orlogsmænd til havs igen ved hjælp af deres batterier. Den 29. april blev et svensk skib drevet bort fra Rønne, efter beskydning fra havnebatteriet. I april blev Maccabæus udnævnt til major, en udnævnelse, som skulle have været foretaget på et langt tidligere tidspunkt, når han nu var ud-

peget til at føre hele Milicen, og når lensmanden ikke selv ville.

Som tidligere nævnt var der indgået en alliance mellem Sverige og Holland. Efter nogle forgæves forsøg lykkedes det en hollandsk flåde at trænge ind i Østersøen, hvor den forenede sig med den svenske. Sammen beherskede disse flåder nu farvandene omkring Bornholm. *Som ofte tidligere og senere skal mange handlinger i det militære spektrum ses i lyset af, hvor meget eller hvor lidt de respektive ledere kendte til efterretningsbilledet. Det kan ikke nytte, at en »bagklog« eftertid udtaler sin dom, uden nøje kendskab til det, som datidens ansvarlige kunne vide om modparten. Hvis man grundigt sætter sig ind i deres situation, kommer man ofte til resultater, som kan være helt forskellige fra det, som i daglig tale kaldes »Historiens DOM.«*

I JUNI 1645 vidste man på Bornholm, at der var en svensk flåde, som lå i bugten ved Wismar, medens en anden svensk flåde var under sejl, hvor vidste man ikke, men man var klar over, at hollandske fartøjer opererede overalt i Østersøen. Situationen var så spændt som nogensinde.

De begivenheder, som udspandt sig i dagene 9.-12. juni 1645, og som fik betegnelsen »Affæren ved NEXØ« er interessante, fordi såvel datiden som eftertiden har undersøgt dem indgående. De fik indflydelse på enkeltpersoner, såvel som på hele Milicen i mange år derefter.

Den 9. juni 1645 observeres en svensk flåde på 29 store skibe af Rønne søndre strandvagt ude på Galløkken. Flåden sejler med stor fart langs sydkysten. Det er storm, og alle kan sige sig selv, at der ikke er nogen

umiddelbar risiko for landsætning af troppe, førend at flåden når om i læ på østsiden af øen. I henhold til de udgivne bestemmelser alarmeres naboposterne: kompagnichefen i Rønne, borgmester Peder Koefoed, og den vagthavende del af Borgerkompagniet samles. Meldingen sendes også til lensmanden på Hammershus, men han forholdt sig helt passiv.

Peder Koefoed sætter sit kompagni i march udad landevejen mod Åkirkeby. Han beviser herved, at han er klar over, at fjenden, under de herskende vindforhold, tidligst kan finde landgangsmuligheder ved Snogebæk - Balka - Nexø i læ for sydvestenstormen. Korrekt handlet - men han synes ikke at have haft forståelse for, at det hastede med at komme afsted.

Kystvagterne ved Raghhammer har nu også iværksat alarm i Åkirkeby. Chefen for borgerkompagniset, kaptajn Kristen Gregersen, fatter hurtigt, han samler alt beredent mandskab og rider ad Snogebæk til, medens han overlader til sin løjtnant at samle resten, som indtil videre skal forblive i Åkirkeby.

At samle et herredskompagni på alarmpladserne tager længere tid end at samle et borgerkompagni. Afstandene er jo større. Alarmeringstiden var generelt ca. 4 timer, inden at størstedelen af mandskabet var kommet til stede. Søndre herredskompagnis chef, kaptajn Sigvard Gagge, ventede derfor ikke på alle. Han tog de, som var beredne og var nærmest i Bodilsker-området, og red afsted med dem i retning af Nexø. Løjtnanten og fænrikken skulle så samle resten og følge efter.

Da efterretningen om den svenske flåde, som føres af admiral Carl Gustaf Wrangel, ved 7-tiden når frem til NEXØ, er flåden ved at runde Dueodde. Borgerkompagniets chef, kaptajn Christopher Rømer, som er Milicens bedste kaptajn - og dermed også har det bedste kompagni - er imidlertid mand for at klare situationen. Alarmeringen af kompagniets vagtfrie styrke iværksættes og gennemføres lynhurtigt.

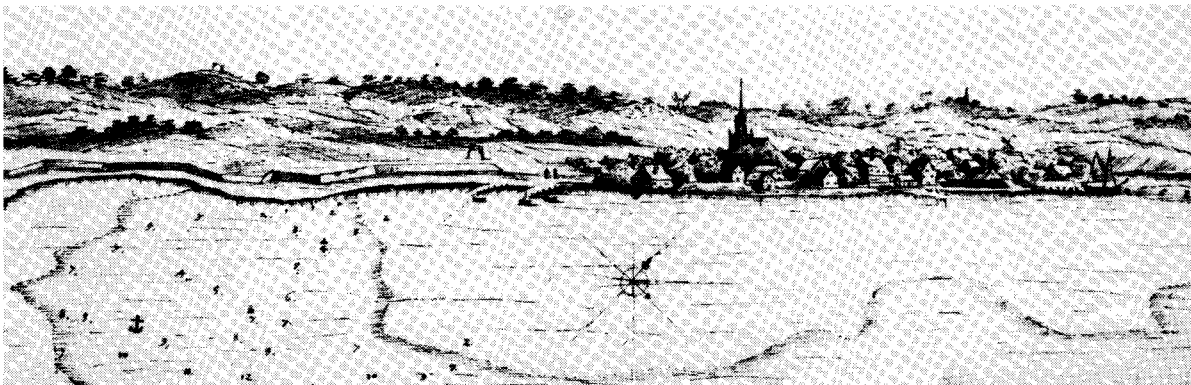

Admiral Carl Gustav Wrangel.

Kaptajnerne Gregersen/Åkirkeby og Gage/Sdr. herreds kompagni melder sig med deres folk og stiller sig under Nexø kompagnichefens kommando. Da den svenske flåde når udfor kysten ved Snogebæk - Balka og siden ankrer op udfor Nexø, står kaptajn Rømer/Nexø klar med ca. 300 mand og 12 kanoner, rede til at imødegå fjenden, hvis han skulle gøre forsøg på landgang. Søen er rolig her i læ udfor byen, og nu åbner admiral Wrangel ild mod byen og stranden syd herfor. Efter en kraftig ildforberedelse går et antal svenske landgangsfartøjer frem mod NEXØ søndre strand. Den årvågne og handlekraftige kaptajn Rømer, som i spænding har afventet dette øjeblik, hvor bådene er kommet så nær, at han kan tage dem og deres levende last under grundig beskydning, lader nu sine kanoner åbne ilden mod de tætpakkede barkasser. Megen støtte kan de ikke få fra flådens kanoner, som må skyde højt for ikke at ramme deres egne både. De skyder derfor højt for at

hindre tilførsler af forstærkninger til forsvaret på stranden. Efter at flere både er ramt, står det klart for Wrangel, at en landgang ikke lader sig gøre. Nye signaler hejses på admiralskibet. Alle landgangsfartøjer drejer styrbord om og ror med stor fart nordover. Det gælder for dem om hurtigst muligt at komme bort fra den morderiske kanonild fra kysten. Dette angreb var ingen skinmanøvre, beviset herfor er, at risikoen ved drejningsmanøvren mod nord var så stor, at ingen på forhånd ville tage en sådan chance. Det svenske landgangsforsøg er blevet afslået af Nexø-kompagniet og dets hjælpere fra Åkirkeby og Bodilsker. En virkelig sejr, som desværre næsten ganske er gået i glemmebogen.

Kampen er dog ikke ganske overstået, området nord for byen var fortsat truet. Forsvarsdoktrinen gik også ud på, at fjenden skulle følges inde på stranden med den halve styrke af kompagniet. Efter at have givet ordre til dette, rider kaptajn Rømer med et par ledsagere forud gennem byens brændende husrækker for at observere de svenske fartøjers bevægelser... Fra nordkanten af byen ser han, at de fortsætter mod nord. I denne situation har han sikkert stillet sig selv det spørgsmål: Hvad nu? Hvad skal jeg gøre? De fleste, som kender lidt til denne dags begivenheder ville nok sige: Bare han havde fulgt de almindelige retningslinier for kystforsvaret - og havde fortsat nordover med sit halvkompagni og dets kanoner - men dermed er spørgsmålet ikke besvaret. Det svar fås kun, hvis man sætter sig i Rømers sted, da han holdt på sin hest og så ud over rheden. Landgangsfartøjernes fart og kurs opfordrede ham til at følge efter dem med halvdelen af styrken, men så faldt hans blik ud over rheden. Der lå fortsat de 29 svenske skibe. Hvad havde de ombord? Hvad vil admiralen foretage sig med dem? Kan Rømer føle sig sikker på, at en ny landgangsflåde ikke pludseligt vil gå frem fra orlogsskibene og sejle ind mod byen, så snart hans folk og deres kanoner er rykket ud ad Svankevejen? Svaret må blive NEJ. Situati-

Nexø fra havet.

onen kræver, at Rømer ikke fjerner sin styrke længere bort fra Nexø, end at den hurtigt vil være i stand til at imødegå fornyede anslag mod byen.

På dette tidspunkt sker der imidlertid noget, som skulle få afgørende betydning. *Chefen for Østre herredskompagni, kaptajn Justus Nicolaj Nielsen*, kom ridende og fortalte Rømer, at hans folk var på plads og rede til at tage imod fjenden.

Dette afgjorde sagen for Rømers vedkommende. Han satte nu sit mandskab og sine kanoner i stilling på Lerskredsbacken lige nord for byen, fra hvilken de noget senere med god virkning beskyder de fjendtlige både, som fortsætter nordpå.

Kaptajn Gregersen/Åkirkeby, som jo endnu ikke har set noget til sit kompagnis fodmarcherende del, forlader nu Nexø for at hente de resterende i Åkirkeby. Denne meningsløse handling viser, at omtanke ikke netop var hans stærke side. Han skulle naturligvis have fulgt de svenske både nordpå langs stranden og ladet kompagniløjtnanten om at komme efter med den fodmarcherende del.

Så langt er der en næsten rørende overensstemmelse mellem Schouboe og Zahrtmann. Zahrtmann har imidlertid i tide forberedt sine læsere på begivenhedernes udvikling ved at indlede sin version med et

langt stykke, som omhandler kaptajnernes personlige forhold og forudsætninger, og han tøver ikke med, inden at han beretter om begivenhederne, allerede da med mange nedsættende ord at stemple aktørerne som forrædere. Men derom senere.

Kaptajn Rømer/Nexø kunne ikke på dette tidspunkt vide, at Just Nicolaj mildt sagt havde taget forskud på begivenhederne. Vel havde han formodentlig alarmeret Østre herredskompagnis mandskab - og havde givet ordre om, at det skulle indtage sine stillinger ved stranden, men han havde ikke kontrolleret sin ordre, de nåede kun frem i et yderst beskedent omfang. Dette er en ganske almindelig »korporalsfejl«.

Begivenhederne ved Malkværn

Dagen hørte til en af Christian IV's mange bededage, som han havde indført over hele landet. Alarmen nåede derfor til Svaneke midt under morgenbønnen i kirken. Samtidigt med at en ordonnans meddelte kompagnichefen, borgmester Knud Christensen/Svaneke, at fjenden var nær; så kunne de forsamlede kirkegængere høre kanontordenen fra Nexø. Medens kompagniet samledes på alarmpladsen ved Frenneodde, fortælles det, at en gruppe på henved 20 mand under kommando af rådmand David Wolffsens søn, Albert Wolffsen, spændte heste for by-

Diorama på Forsvarsmuseet: Kampen ved Malkværn 9. juni 1645.

ens to feltkanoner og, selv beredne, i fuld fart red de 7 kilometer ned til Malkværnskansen, som var deres forberedte standplads. Her tog de straks kampen op imod de svenske både, som de tvang til at vende om og søge ind under land ved Madvigen og Lerskredsbakken. Svenskerne landsatte i alt henved 4-500 musketerer, som nu i ly af klipperne trængte frem mod Malkværn og landevejen Årsdale - Nexø. Mindst tre af forsvarerne, herunder Albert Wolffsen, blev dræbt, resten søgte op i landet.

I mellemtiden er Svanekekompagniet nået frem. Kaptajn Knud Christensen har kun et lille kompagni på ca. 80 mand. Han er klar over situationen, at hovedangrebet nu finder sted ved Madvigen. Han begynder at sætte sine folk i stilling. Samtidigt får han forstærkning, idet ca. 20-30 mand af Østre herredskompagni fra Ibsker møder frem og slutter sig til ham. Kort tid efter møder han deres chef, kaptajn Just Nicolaj, som hjælper til med at få folk og kanoner rigtigt på

plads, formentlig omkring Kurhøjen. Derefter forsvinder han for at finde flere af sine folk. - Det er ikke klart, om dette finder sted før eller efter, at han har talt med Rømer. Det kan have været før, at han har talt med denne - og i så fald har hans udsagn om, at hans folk var på plads, rede til at tage mod fjenden, jo ikke været helt usandt. At han forlader Svanekekompagniet - som er vel ført og har befalingsmænd nok - kan han ikke lastes for. Det var mandskab, der var mangel på.

Da svenskerne når frem imod landevejen modtages de af en regn af kugler fra forsvarerne, Svaneke- og Ibskerboerne. Men trods tapperheden formår Svanekekompagniet ikke at afvise det hårde svenske angreb, og forsvaret må vige tilbage til højdedraget bagved.

Henad middagstid står ca. 4-500 svenske knægte, krigsvante og velbevæbnede omkring Kurhøjen og landevejen mod Nexø. Nu gælder det målet: Havnen og byen. At

Nexøkompagniet under kamp i åben mark ikke vil kunne udrette meget overfor disse knægte, er på forhånd givet. Alligevel vil kaptajn Rømer, som den helstøbte fører han er, ikke opgive sin by uden modstand. Zahrtmann beretter, at de to kaptajner, Gagge og Just Nicolaj, først prøver at få sluttet en våbenstilstand. Det mislykkes, at de tages i stedet for selv til fange og føres ombord på flåden. Dette synes mærkeligt, da Gagge på dette tidspunkt befandt sig i byens sydlige skanser, og Just Nicolaj var ude i sit kompagniområde, formentlig omkring Østermarie for at hente mandskab? Det lader sig dog næppe opklare. Ombord kom de dog begge på et eller andet tidspunkt.

Christopher Rømer fik organiseret et forsvaret i Nexøs nordlige udkanter. Svenskerne angreb møder modstand og kostede tabet af 4 borgere og en militssoldat. Nexøkompagniet blev nu afvæbnet og chefen, kaptajn Rømer, taget til fange og ført ud på flåden. Nu gav Wrangel byen fri til plyndring for sit mandskab. I tre timer røvede og hærgede svenskerne nu i Nexø, som de raserede grundigt. Efterhånden gik det hele over i druk, da man forfriskede sig med det gode Nexøøl og skippernes vinfade. Henad eftermiddagen lå de fleste af fjenderne sanseløse i byens gader og stræder. Det siges, at Wrangel selv måtte gå rundt og vække dem med stokkeprygl, indtil de alle sent på aftenen igen var ført ud på flåden. Just Nicolaj, som tilsyneladende var stærkt rystet af begivenhederne, blev sluppet fri på æresord, idet Wrangel indså, at han havde mere nytte af ham i land end som fange ombord.

Men lad os nu se på, hvorledes begivenhederne udviklede sig andre steder på øen. Chefen for Milicen, major Maccabæus, var den 9. juni sammen med kaptajn Anders Hansen beskæftiget med at udskrive rekrutter til Milicens eksecerkompagnier et sted på Nordlandet. Hvor vides ikke, men da de to erfarer om morgenens begivenheder, afbryder de straks deres forretninger. Majoren rider hurtigt mod Nexø, mens kaptajnen går igang med at samle mandskabet, hvoraf de

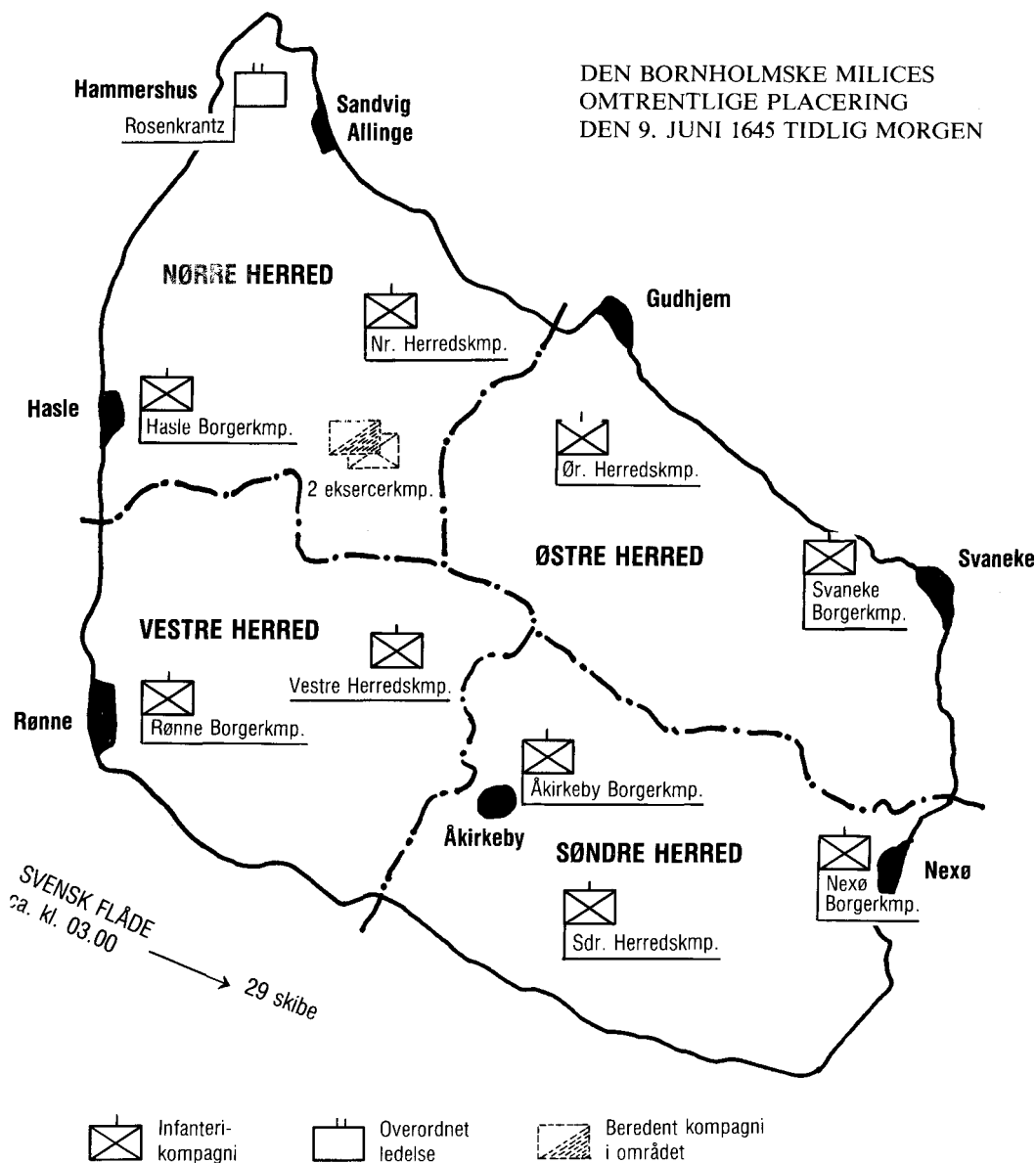
fleste var beredne. Derefter sætter han også kursen mod Nexø. Kort før middag når Maccabæus terrænet ved Nexø, og man gætter nok ikke fejl, når man forestiller sig, at han rider op på Slamrabjerg, hvorfra han kan se ned i byen og dens omgivelser. Heroppe samler han efterhånden dele af Østre herredskompagni, Søndre herredskompagni, Svanekekompagniet og de to eksercerkompagnier. I alt henved 400 mand. Det er hans hensigt at angribe byen, såsnart han føler sig stærk nok dertil.

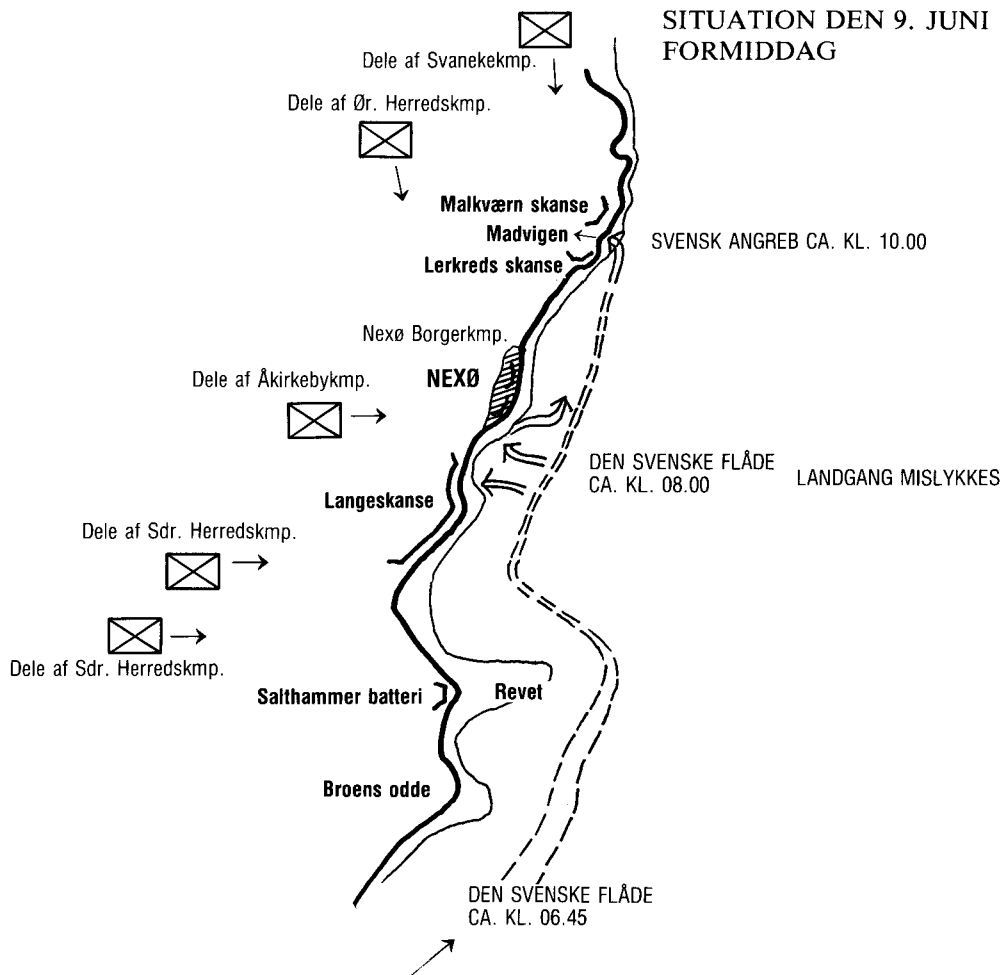
Ved Åkirkeby er der tidligt på eftermiddagen samlet en styrke på henved 5-600 mand, nemlig dele af Vestre- og Nørre herredskompagnier, samt Rønne, Hasle og Åkirkeby borgerkompagnier. Deres chefer er: kaptajn og landsdommer Mads Kofoed, kaptajn Jacob Kofoed, Peter Kofoed, Christen Gregeresen og Peder Olsen. På grund af sin alder og betydende stilling som landsdommer, er det helt klart, at det er Mads Kofoeds pligt at tage kommandoen over den samlede styrke. Hans myndige optræden viser da også, at han selv er helt klar over dette. Det er derfor rigtigt, at han forlanger ubetinget lydighed af de andre kaptajner, der er tilstede. Det er ham alene, som bærer ansvaret, og han skal lystres af alle. Noget andet må være utænkeligt. Det er en vanskelig opgave, at bevare roen og sammenholdet i en uprøvet milit. Enhedstanken og sammenholdet er endnu ikke trængt igennem, men Mads Kofoed er sin opgave voksen. Med urokkelig fasthed nedslår han nogle tilfælde af opsætsighed og forsøg på at bryde ud af rækkerne. Zahrtmann skriver herom: »Langt fra hver skrøbelighed havde Mads Kofoed tiltaget sig en kraftig overmyndighed, som ikke tilkom ham mere end enhver anden kaptajn, men to af de andre kaptajner var hans brødre og den tredje Peder Olsen sagde dem helst ikke imod, og ingen af de 600 militsmænd turde meget andet end at lystre den drabelige landsdommer Mads, som på landstinget let kunne bringe de ulydige fra deres halse.«

Medens Mads Kofoed nu er i færd med at bringe orden i rækkerne til den videre frem-

march mod Nexø, så får han melding om, at en stor ny flåde er observeret sydvest for Bornholm. Han ved, at svenskerne har to flåder i søen (Wrangels og Erik Rydings) samt at en hollandsk flåde også opererer i Østersøen. Han beslutter sig derfor til at forblive i Åkirkeby. Zahrtmann anfører »at dette skete fordi brødrene Kofoed ville dække vestlandet, fordi de selv kom derfra, og

det på trods af, at de vidste, at ingen landgang var mulig der under de herskende vindforhold«. Men Mads Kofoeds opfattelse var rigtig, hans styrke måtte hurtigt kunne sættes ind imod en landgang på sydvestkysten af øen, hvis vinden løjede af. Wrangels angreb ved Nexø kan være en skinmanøvre, han må derfor have flere observationer af flåden, inden han træffer sin endelige be-

SITUATION DEN 9. JUNI 1945
FORMIDDAG

slutning. Han sender derfor omgående melding til lensmanden på Hammershus samt til major Maccabæus om den nye situation og meddeler dem samtidig sin beslutning om at blive i Åkirkeby. Denne vurdering og beslutning er uden tvivl helt rigtig.

Nogle timer senere kommer den rytter, som havde været hos Maccabæus, tilbage med oplysninger om, hvad der er foregået i Nexø. Med sig har han også en ordre til Mads Kofoed om straks at føre styrkerne frem til Slamrabjerg. I henhold til denne befaling sætter hele kolonnen sig nu atter i march mod øst.

Da Mads Kofoed når frem til bakkerne om Egeby Mølle, ser han nu selv den omtal-

te flåde i søen syd for øen. Antallet af skibe er så stort, at han ikke kan tælle dem. Til trods for Maccabæus' ordre, som jo er udstedt uden nøjere kendskab til den nye situation, standser Mads Kofoed nu igen sin fremrykning. Han må handle helt på egen hånd ud fra sin egen vurdering: Det er sent på dagen, og inden han kan nå til Slamrabjerg, er det nok for sent at angribe NEXØ. Der står i øvrigt nu Maccabæus med mindst 400 mand. I byen må svenskerne snart være bragt ud på flåden igen. Maccabæus kan derfor, hvis han vil, selv besætte byen, uden at han derfor behøver andre tropper. Tæt syd for øen ser Mads Kofoed med egne øjne en ny stor trussel. Det er enten den anden

svenske flåde eller den hollandske, som er allieret med svenskerne.

På denne baggrund beslutter han sig til at føre sin styrke til Rispebjerg for derfra at holde øje med, hvad flåden foretager sig. Beslutningen er rigtig. Siden oldtiden har Rispebjerg været nøglen til et forsvar af Sydlandet.

Situationen natten mellem den 9. og 10. juni

På Hammershus sidder Holger Rosenkrantz med arkelimester, vagtmesterløjtnant og 60 mand. - Ved Nexø/i Nexø står Maccabæus med 4-500 mand samt det afvæbnede Nexø-kompagni. - På Rispebjerg står Mads Kofoed med 5-600 mand - og ved stranden hele øen rundt står poster og patruljer. - I nærheden af Dueodde sejler en »utallig« flåde. Milicens styrke vokser fra time til time, efterhånden som mandskabet finder frem til deres kompagni.

Den 10. juni om morgenen får man sikkerhed for, at den store flåde sydøst for øen er en fredelig handelsflåde, som fortsætter østover.

Maccabæus, som enten i nattens løb eller tidligt om morgenen, er rykket ind i Nexø, sender nu Anders Hansen til Rispebjerg for at sætte Mads Kofoed ind i situationen og give ham ordre om at føre sin styrke frem til Nexø. Dette sker. Zahrtmann har i denne forbindelse nogle drøje bemærkninger om »Nølebrødrene«, som var langsommelige med at komme afsted fra Ringborgen, og han tillægger dem ansvaret for, at kaptajn Gregersen ikke måtte tage kanonerne med sig, da han, som den første, påbegynder marchen. Det er helt forkert. Gregersen skulle afsted som fortrop for hovedstyrken. Hans fremmarch skulle kunne understøttes med ild fra feltskytset, som befandt sig ved hovedstyrken. Altså helt korrekt efter tidens taktiske doktriner.

I løbet af den 10. juni får Maccabæus således hele den bevægelige del af Milicen samlet i og om Nexø, i alt ca. 1000 mand og 20 kanoner. Man besætter igen byens batterier og de nord og syd herfor liggende skan-

ser. Denne besættelse kunne ikke gå upåagtet hen, og admiral Wrangel må have gjort sig sine overvejelser; fornyet landgang var ikke længere mulig, men han kunne naturligvis igen udsætte by og batterier for ilden fra flådens kanoner, men til hvilken nytte?

Wrangel må også have bemærket den tøven og vaklen hos Milicens ledere, som gav sig udtryk ved den langsomme besættelse af byen og batterierne. Der er næppe tvivl om, at han heri så muligheden for at skaffe sig nogle fordele. Det lykkedes for ham, muligvis ved trusler, at få den fangne kaptajn Sigvard Gagge til, efter diktat, at skrive et brev til sine landsmænd, en truende advarsel til Milicen og dens officerer om ikke at indlade sig på en dumdristig modstand mod den store svenske overmagt - og at anbefale en snarlig akkord med svenskerne som en ærefuld afslutning på fjendtlighederne. Dette brev blev overrakt til Maccabæus af admiralens sekretær Balzar v. Schwanenthal, der fik myndighed til at forhandle på admiralens vegne. Overrækkelsen fandt sted på rådstuen ved havnen, hvor militskaptajnerne var forsamlede.

Zahrtmann benytter også her lejligheden til at sværte kaptajnerne, idet han skriver: »Lille Peder Hassel (Olsen) blev sat til vagt udenfor og drev med onde ord og hug alle videlystne ud af hørevidde. Hvilket landsforræderi officererne spandt hemmeligt inde i rådstuen, blev dog hurtigt kundbart for alle.«

Denne første rådslagning gjaldt dog kun én ting: Skulle man modtage admiralens tilbud om forhandling - eller skulle man afvise denne udvej til stridens bilæggelse? Man vedtog, at man skulle forhandle. Så snart dette er vedtaget, sender Maccabæus en udførlig melding til lensmanden og nævner særligt, at forhandling nu er indledt. Imens der forhandles, holder begge parter naturligvis en våbenhvile. Dette bekendtgøres for alle - men der er naturligvis nogle, som slet ikke fatter dette, og som man må søge at pacificere ved overtalelser.

Dette benytter Zahrtmann til at fremhæve

de meniges og underføernes utilfredshed med de forræderiske officerer, som nægter dem tilladelse til at åbne ild mod fjenden.

Maccabæus' situationsrapport når frem til Rosenkrantz, men ikke engang dette kan bringe ham frem, nu hvor der skal handles. Han indskrænker sig til at sende sin løjtnant til Maccabæus med et brev, hvori han påbyder fortsat kamp mod den svenske flåde og i øvrigt fremkommer med en ganske urimelig bebudelse af en senere hjælp fra kongen i København i form af danske ørlogsskibe med 600 mand ombord. Alle kunne let gennemskue dette løfte - det var indholdsløst. Denne skrivelse når frem til Nexø ved aften-tid.

Medens forhandlingerne pågår, står Milicen hele tiden rede i sine stillinger, så al overraskelse er umulig. Milicen har i denne henseende sine forhold helt i orden.

Lensmandens brev gør dog ikke større indtryk på Maccabæus og hans rådgivere, som fortsætter forhandlingerne. En sådan ulydighed er naturligvis strafbar, men inden man fælder dommen over Maccabæus og hans rådgivere, må man forestille sig deres situation. De sidder imellem byens sønder-skudte og plyndrede huse, som tydeligt viser dem, hvilken skæbne, der venter Bornholms andre kystbyer, hvis det ikke på en eller anden måde lykkes dem at holde de svenske langtrækkende kanoner og deres krigsvante tropper borte fra deres land.

Deres lensmand, som i denne afgørende stund burde være hos dem, svigter dem ganske og forbliver i sin faste borg langt borte. Hans skriftlige løfter, trusler og ordrer er af en sådan beskaffenhed, at de nødvendigvis må nedbryde den sidste rest af agtelse og tillid til ham. Wrangels sekretær og deres egne kammerater Gagge og Nicolaj, som jo har været ombord på flåden, har i stærke vendinger udmalet den svenske overmagt. Milicens uddannelse er endnu ringe, og hvad værre er, så har dens førere ikke tillid til sig selv. Ingen af dem synes at være klar over, at med 1000 mand og 20 kanoner i stilling,

så er Milicen i virkeligheden uovervindelig, hvis den altså selv tror på det.

Den 11. juni hen på eftermiddagen sluttes der så en akkord mellem Sveriges flåder, repræsenterede ved admiral Wrangel, og Bornholms Milice, repræsenteret ved major Maccabæus og kaptajnerne Mads Kofoed og Jacob Kofoed. Ved akkorden, som underskrives af admiralen, tilsiger han på den svenske stats vegne bornholmernes komplet frihed for plyndring og andre forulempelser - imod at Bornholm udleder en skat på 10.000 Rigsdaler, af hvilke 4000 skal udredes inden 12 dage, medens resten skal betales inden 2 måneder til et firma i Lybæk.

I tilslutning til akkorden udsteder en række fremstående bornholmere samme aften en erklæring om, at akkorden er afsluttet for at sikre øen imod flere overfald og plyndringer. Samtidigt erklærer de, at de vil stå last og brast med hinanden, indtil alle forpligtelser er opfyldte. Medunderskriver er landsprovst Jens Pedersen.

Den 12. juni om morgenen letter den svenske flåde og sejler nordpå til rheden udfor Svaneke, hvor man provianterer - imod betaling! Da flåden er sejlet bort, trækkes Milicen ud af sine stillinger, førerne bekendtgør akkordens indhold, og folkene sendes hver til sit. Det går her, som det altid er gået, der findes grupper, som er utilfredse med en sådan fredsslutning, det kendes der eksempler på helt op i vore dage. Maccabæus skriver selv i sit senere forsvarsskrift: »Kunne jeg vel tage det på min samvittighed, og ville det vel være forsvarligt for Gud og mennesker, at sådant mord og brand skulle overgå landet? hvorfor det træ, som bøjer, synes mig bedre, end det, som brister slet itu.«

I overvejelserne er det sikkert også indgået, at metoden med at betale sig fra videre skade og ødelæggelse har været anvendt siden de ældste tider på Bornholm. Der findes flere beretninger om, hvorledes fjendtlige styrker gør landgang, røver og plyndrer, men standses ved, at der betales større eller mindre beløb i brandskat. Et eksempel: Den

12. juli 1510 afsluttede landsdommerne Peder Kofoed og Oluf Uff, samt præsterne Laurensen, Kapkhe og Hinterhensen på bornholmernes vegne en ganske lignende akkord med en lybsk flåde om betaling af 8000 lod sølv. Lensmanden Sten Steensen Laxmand trak sig tilbage til Hammershus, men rettede ikke nogen anklager imod forhandlingsmændene.

De følgende begivenheder kan ses som et supplement til de foregående. Wrangels landgang ved Sandvig, erobringen af Hammershus og den efterfølgende svenske besættelse af hele Bornholm indtil efter fredsslutningen i Brømsebro den 13. august 1645.

Da efterretningerne om, at freden er nær, og da det er blevet bekendt, at Holger Rosenkrantz har fremsat hårde anklager mod Milicens ledere og deres mandskab, så samles Christian Maccabæus, brødrene Kofoed, Anders Hansen, Sigvard Gagge og Peder Olsen den 7. august i Rønne for at rådslå om, hvorvidt de skal foretage sig noget til sammen for at klarlægge og forsvare deres handlinger og optræden i løbet af sommeren. En sådan drøftelse er i og for sig ganske naturlig i den situation, som de nu befinder sig i. Erfaring har imidlertid vist, at det, der besluttet under sådanne forhold, og som skal forbedre stillingen, som oftest altid giver det modsatte resultat. Således går det da også her i Rønne. Rådslagningen munder nemlig ud i, at deltagerne begår den oplagte dumhed at sende et brev til selveste admiral Wrangel, i hvilket de beder ham om at foranledige, at det ved fredsslutningen fastslås, at deres optræden har været rigtig og derfor uangribelig. At de 7 officerer, hvor uskyldige de end synes, at de er, ikke har tillid til den adelige domstol, Herredagen, som nu skal behandle deres sag, er forståelig - men en henvendelse til den svenske admiral om hjælp imod Holger Rosenkrantz og Herredagen vil sikkert kun skade dem - den vil uden tvivl - blive optaget som et udslag af deres dårlige samvittighed - *og det blev den.*

Så snart kongen havde fået underretning om begivenhederne på Bornholm i juni må-

ned, lod han iværksætte en undersøgelse. Kongens vrede retter sig naturligvis først og fremmest imod Holger Rosenkrantz. I et brev til rigskansleren Sehested kræver han, at Rosenkrantz, som han benævner »Mosjø Skramhans, som slap Bornholm«, skal forhøres indgående om grunden til, at han ikke har skaffet den fornødne besætning til Hammershus. Til dette føjer kongen en udtalelse om, at den omstændighed, at Rosenkrantz ikke fik de soldater, som han ønskede, ikke er nogen undskyldning. »Folket på Bornholm er i alle måder så godt, at han havde kunnet hverve det fornødne antal på øen. Og hvis bornholmerne ikke er så dygtige til at bruge våben, så er det hans egen fejl, idet han har haft mere end tid nok til at uddanne sine befalingsmænd og til at lade disse øve Milicens mandskab. Rosenkrantz vidste dog, hvor meget kongen lægger vægt på at besidde øen.« Man må give kongen ret i disse anskuelser, Rosenkrantz havde jo været lensmand på Bornholm i næsten 20 år, da krigen brød ud. Den instruks, som Rosenkrantz fik ved sin tiltrædelse i 1625, var ganske vist ikke meget værd, men tre år efter fik han en klar, fast og udtømmende forsvarsinstruks, som dog i væsentlig grad omhandlede forsvaret af Hammershus.

Christian IV sendte nu en kommission til øen for at udrede de nærmere omstændigheder. Den bestod af to rigsråder, oberstløjtnant Sigvard Urne og ritmester Flemming Ulfeldt; med sig havde de deres egen sekretær Kjeld Kragh. Kommissionen ankom til øen den 29. oktober, samtidigt med, at den svenske kommandant, den rå oberst John Burdon forlod Nexø efter sit rædselsregimente.

For at få handlinger og tildragelser belyst så godt og fyldigt som muligt, lader kommissionen nu militschefen og hans kaptajner, samt herredsfogeder, borgmestre og præster m.fl. udarbejde skriftlige beretninger, forklaringer og erklæringer. Der fremkommer på denne måde et stort antal dokumenter, som anvendt på rette måde kan give et rigtigt billede af tildragelserne. Men - be-

handles de uden den fornødne historiske sans og den, i denne forbindelse, ganske nødvendige sagkundskab, så bliver resultatet meget let det stik modsatte. Som historiske kildeskrifter har disse dokumenter jo nemlig store svagheder. De må bruges med varsomhed og forståelse. Den overvejende del er forsvars- og anklageskrifter, og de er som følge heraf ofte ensidige og upålidelige, ganske som i vor egen tid. Forfatterne søger at rense sig selv ved at vælte skylden over på andre. Desuden er forfatterne ofte helt ude af stand til at vurdere og bedømme de forhold og handlinger, som de udtaler sig om.

Allerede den 8. november afsluttede kommissionen sine undersøgelser og forlod Bornholm. Noget personligt, solidt kendskab til forholdene kån den ikke have fået. Den havde dog draget den konklusion, at der var grundlag for at rejse tiltale imod nogle af kaptajnerne, så dagen efter arresteredes major Maccabæus, kaptajnerne Mads Kofoed, Jakob Kofoed, Anders Hansen, Peder Olsen, Sigvard Gagge og Just Nicolaj samt skipper Bohn Clausen (som havde ført breve mellem Wrangel og kaptajnerne i Nexø). Kaptajnerne Rømer/Nexø, Knud Christensen/Svaneke og Christen Gregersen/Åkirkeby holdes altså lige fra starten udenfor anklage. At kaptajn Anders Hansen er med under anklage, kan kun ses i forbindelse med, at han er medunderskriver på brevet til Wrangel, ellers var hans opførsel uangribelig. De arresterede indsattes i arresten på Hammershus og overførtes en måned efter til Blåtårn i København. Her sad de i 18 lange uger, inden deres sag kom for Herredagen i København den 4.-6. maj 1646.

Da Christian IV selv var part i sagen, veg han forsædet til fordel for sin søn, prins Christian. Dommerne udgjordes af 16 rigsråder, hvoraf de 11 var rigets højeste officerer med god forstand på datidens krigskunst, ligesom de fleste var besvogrede med Rosenkrantz og tilhørte den højeste adel...

Den af kongen personligt affattede klage imod Rosenkrantz har 2 hovedpunkter: OP-GIVELSE af den personlige ledelse af hele

lenets forsvar. SAMT et for ringe forsvar af Hammershus.

Disse to pligtforsømmelser er klare nok. Den største er utvivlsomt den første. Havde Rosenkrantz været sin stilling voksen, kunne alle svenske landgangsforsøg have været afslåede. Det, at han trækker sig tilbage som fører for Milicen og reducerer sig selv til slotskaptajn, er derfor ganske utilgiveligt. I sit forsvar forsøger han at påberåbe sig den ufyldestgørende instruks af 4. maj 1625, men han havde dog senere fået den klare instruks af 21. januar 1628.

TRODS dette frifindes han alligevel af Herredagen for Kgl. Majestæts anklage og tiltale. Denne frifindelse er et af de mange tegn på, at de dage nærmer sig, da det bliver nødvendigt at gøre en ende på det for riget så ødelæggende herremands- og adelsvælde.

Rosenkrantz havde i øvrigt til sit forsvar anført: 1) at han ikke havde fået kongens ordre om at forlade Hammershus og overgive kommandoen til en anden. 2) at man havde taget landets bedste folk til officerer - men at de var dårlige - og at kongen ikke havde sendt nogle bedre. 3) at fjendens styrke kun var ca. 400 mand, medens Milicens rådede over henved 4000 mand. Disse tal troede han ikke på, for Milicens vedkommende var der aldrig ført nogen rulle - og så kunne man jo ikke udregne den rådige styrkes antal. 4) at slottets kanoner var helt utilstrækkelige - det var kongens skyld. 5) at murene var brøstfældige og burde være inspicerede af en ingeniør og derefter forbedrede ved midler fra kongen. 6) at besætningen deserterede, og 7) at officererne ikke adlød hans befalinger osv.

Der er næppe tvivl om, at dommerne kunne se Rosenkrantz fejltagelser, men af de foregående grunde FRIKENDTE de ham.

I de andre retssager går Herredagens dommere lige den modsatte vej, idet den ligefrem udviser en forbløffende hårdhed. Her er der tale om officerer, som ikke har efterkommet deres foresatte lensmands ordrer og befalinger. På baggrund af dommernes kendskab til tidens militære rettergangs-

praksis, ved de, at sådant skal straffes hårdt. Det er præcedens, det drejer sig om, men man får alligevel en fornemmelse af, at de høje herrers kendskab til og forståelse for de lokale forhold, tildragelser og handlinger, ikke er så god, som en sådan sags afgørelse kræver. *Dog skal man mærke sig, at begrundelsen i de enkelte domme slet ikke benytter sig af ord, som »FEJHED« eller »FORRÆDDERI«.*

Selv i de ældste kilder nævnes de ikke, anvendelsen af disse udtryk, er en nutidens opfindelse, begrundet i at de forekommer i anklageskriftet - men altså ikke i dommen.

Hver af de anklagede havde forfattet sit eget forsvarsskrift, som han kunne henholde sig til under retshandlingen. Men herudover foregik en mundtlig afhøring ved Herredagen. Dommen kom til at lyde således: »Da efter tiltale, gensvar og denne sags lejlighed, og efterdi at Christian Maccabæus, Mads Kofoed, Sigvard Gagge, og Just Nicolaj befindes - ikke alene ingen modstand at have gjort, da landgangen skete, medens og al muen gjort mistrøstig med traktaten - og hindret dennem samling at gøre til at afværge landgang på ny igen, der de svenske sig fra landet engang havde retireret. Og ingen sig efter den ordre, de af deres lensmand havde, som det sig burde forholdet, men landet til de svenske at omtributere, og i alle måder sig ikke som troe undersætter forholdet. Er derpå for Retten afsagt, at de bør at være i Kgl. Majestæts NÅDE OG UNÅDE. (Altså dødsdom.)

Belangende Jacob Kofoed: Da efterdi hans skrøbelighed og udygtighed så stor befindes, at han intet at gøre formåede eller forstod, bør han landet undvige. Anders Hansen: Efterdi han efter ordre sig til slottet retirerte, og hans forseelse ikke er så stor, som de andre befindes, bør han efter formue straffes og for videre tiltale fri at være. Medens Peder Olsen og Herman Clausen, som efter befaling haver været nødt til, hvad de gjort haver, vides ej derfor, efter slig tilstand, som da på landet var, noget tilfindes at lide.«

Rønnekompaniets chef Peder Kofoed glemmes helt i første omgang, uvist af hvilken grund, men han straffes noget senere med tab af ejendom og landsforvisning. Hans dom fældes af Bornholms landsting. Christian IV, som med rette finder disse domme urimeligt hårde, skriver allerede dagen efter: »Det er mig lige fuldt, enten den højeste eller den laveste skal have ære eller straf for det, som er foregået, min mening om denne sag findes i det retten forelagte anklageskrift under min hånd.« Han nærede ingen tvivl om, at Rosenkrantz store svogerskab i rigsrådet havde skiftet sol og vind højst ulige mellem denne og militsofficererne. Christian IV har nu kun én udvej, hvis han skal vise adelen, hvor han står i denne sag, og det er at ændre dødsdommene over Maccabæus, Mads Kofoed, Sigvard Gagge og Just Nicolaj - til landsforvisning med fortabelse af personligt gods.

Seks af Milicens elleve kompagnichefer må altså forlade landet. Kaptajn Anders Hansen idømmes en bøde, men kaptajnerne Knud Christensen, Christen Gregersen, Christopher Rømer samt Peder Olsen kan forblive i deres stillinger. At Peder Olsen, trods medunderskriver på brevet til Wrangel, frifindes, skyldes kun, at det lykkes denne snedige herre at overbevise retten om, at han i virkeligheden er så sølle, at han ikke kan gøres ansvarlig for noget som helst. På grund af denne image kan han senere med held deltage i opstanden i 1658, hvor han, som det vides, kom til at spille en væsentlig rolle.

Afslutningen kom uventet hurtigt. Holger Rosenkrantz døde den 31. juli 1647. De tre brødre Kofoed døde alle i deres udlændighed, Mads og Jacob inden udgangen af 1646 og Peder i 1648. På grund af den særlige bornholmske arvefølge lykkedes det deres enker at få retslig bevis for, at de fleste af gårdene tilhørte dem og ikke deres mænd, hvorfor de altså ikke konfiskeredes.

Christian IV døde i 1648, og det efterfølgende tronskifte gav nyt håb for resten af de landflygtige.

Frederik III havde med enevældens indførelse skaffet sig et helt andet forhold til adelen. Mads Kofoeds enke fik allerede den 15. juni 1649 et »Oprejsningsbrev« for sin mands forseelse. Det samme fik Peder Kofoeds enke for sig og sine børn. I 1650 fik også Maccabæus et »Fredebrev« fra kongen, så han frit kunne komme hjem og tage ophold på sin kones gård, Skovsholm i Ibsher. Her døde han 14 år efter. Som den sidste fik Sigvard Gagge et »Fredebrev« i oktober 1650 og kunne vende hjem til sin kones to »Store Hallegårde« i Rø og Olsker.

Det synes klart, at Frederik III må have haft et helt andet syn på dommene og begunstighederne i 1645, end Herredagen havde haft, for da Sigvard Gagge senere sendte ham en klage over sin fattigdom, så gav ham ham hans beslaglagte gård St. Myregård i Åker tilbage på livstid for ham selv og hans kone. Den sidste af de implicerede kaptajner, og nok den, hvis brøde var størst, Just Nicolaj Nielsen, som havde haft Frennegård på livstid, ham hørte man ikke noget til, han forblev i udlandet og vendte aldrig tilbage til Bornholm.

Hvis man prøver at efterspore, hvordan prædikatet »Forræderi« er blevet hæftet på kaptajnerne fra 1645, så må det indrømmes, at ordet stod i Rosenkrantz' anklageskrift, og at det gentages i det af Herredagen udarbejdede tiltaleskrift, men ligeså sikkert er det, at ordet »Forræderi« ikke nævnes i de personlige domme, som blev ikendt.

Det, som vejede tungest, var den kendsgerning, at krigsartiklerne, som var udstedt den 18. april 1645, forkyndte livsstraf over de, som vægrede sig ved at følge deres officerer imod fjenden, ligesom at det var pålagt officererne at føre deres mandskab til Hammershus, hvis fjenden erobrede øen.

Når man i vore dage kaster blikket tilbage på Milicens første ildprøve, er der ingen som helst grund til at slå øjnene ned. De opgaver, som Milicens officerer dengang blev stillet overfor, var så vanskelige, at deres uangribelige løsning ikke med nogen grund kunne forventes af dem. At almuen i en meget for-

ståelig misforståelse, krævede disse mænds hoveder, må man ikke lade sig vildlede af. Et skuffet og lidende folk vil »se blod« uden hensyn til, om et sådant forlangende er rimeligt eller ej. Alle tider og alle lande har eksempler på sådanne usmagelige »folkekrav«.

Grundlaget for denne beretning om begunstighederne i 1645, er et hidtil utrykt manuskript af oberst O.B. Schouboe samt M.K. Zahrtmanns »Borringholms Historie«. Disse udarbejdelser er imidlertid supplerede med kildemateriale i Det kgl. Bibliotek, som begge forfattere uden tvivl også har haft adgang til.

Medens Zahrtmann i sin version lægger umådelig vægt på at sværte kaptajnerne (især brødrene Kofoed) og at fremhæve menigmands fortjenester for at få sin magtfulde, farverige beretning til at blive et slags epos over bornholmernes forsvarsvilje, som knægtes ved et forræderi - så prøver Schouboe at se på begunstighederne med en mere lidenskabsløs militær vurdering. Jeg er mest tilbøjelig til at give ham ret.

Anvendte kilder:

- M.K. Zahrtmann: »Borringholms Historie«.
- M.K. Zahrtmann: Bornholmske Samlinger Bd. 4, I. rk. »Bornholms tilskikkelser i CHR. 4's sidste Svenskekrig«.
- O.B. Schouboe: Bornholms værnshistorie (utrykt manuskript).
- Hans Ellekilde: »Svensken før Nexø 1645« B.S. Bd. 19, I. rk. pag. 63-78.
- Hans Ellekilde: »Kampen i Malkværnskansen« B.S. Bd. 21, I. rk. pag. 99-126.
- Danske Magasin: 5. bind 49. hæfte. Det kgl. Bibliotek 5. bind 50. hæfte. Det kgl. Bibliotek.
- Nyere Danske Magasin: Bd. 2, supplement til ovenstående.
- J. Klindt: På spor af de første Kofod'er.
- J. Klindt: Byen, landet og havet (Nexø og omegns historie).

Borrelyngen

Udnyttelse af og bevoksning på en bornholmsk udmark fra Oldtid til Nutid

Af Vald. M. Mikkelsen

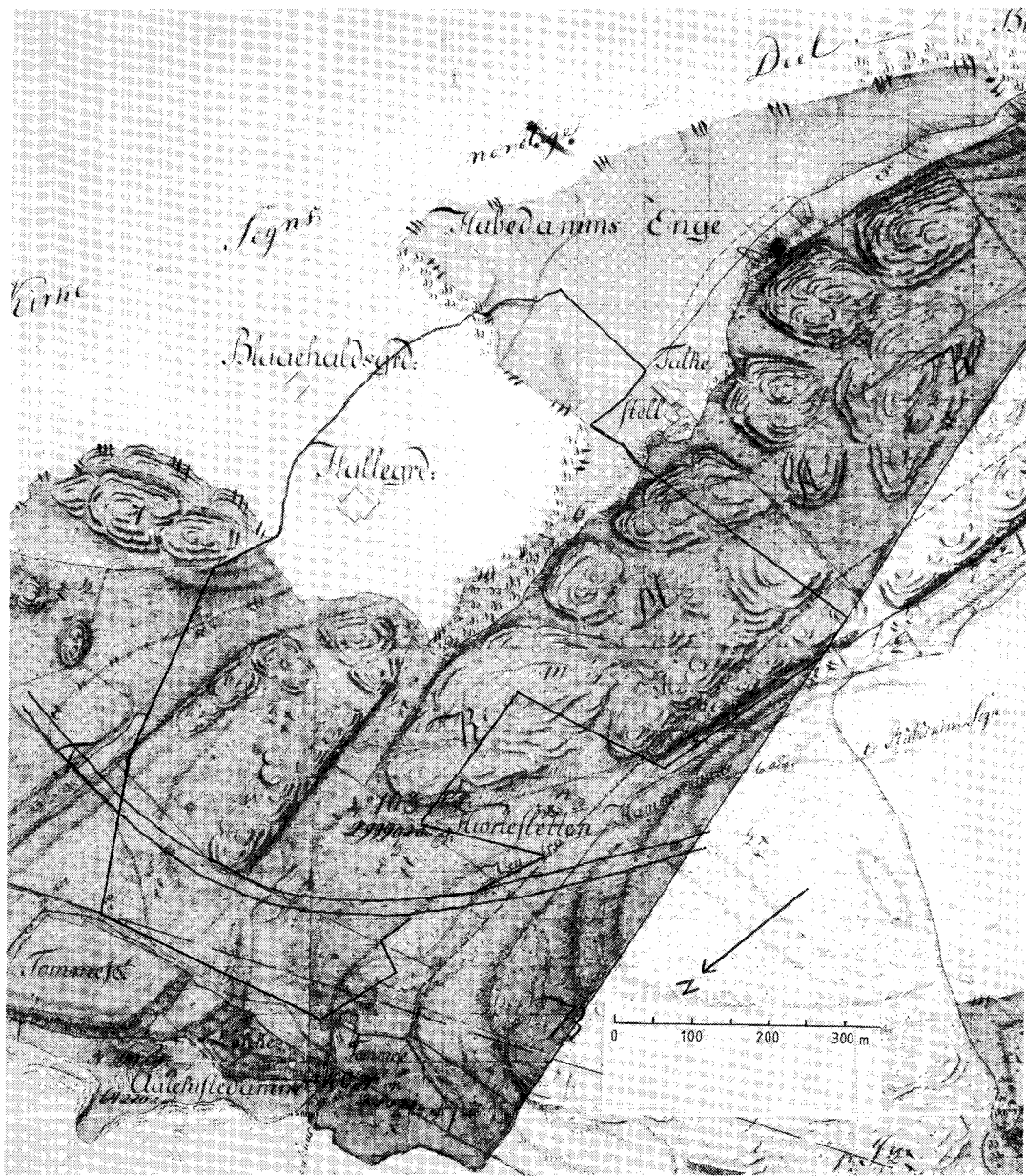

Fig. 1. Udsnit af matrikelkort fra 1784 af Vestermarken i Olsker og Ringemarken i Rutsker. Hallegdr. nedrevne Munked., Falkestell: I Dammen. Moderne landevej og grænse for Skovdistriktets Borreløng indtegnet.

Borrelyngen er en del af de gamle udmarker: Ringemarken i Rutsker og Vestermarken i Olsker, jfr. matrikelkortet fra 1784, hvoraf en del vises i fig. 1. Ifølge Thaarups Papir Nr. 19 fra 1835 (efter Bornholmske Stednavne side 270) brugte beboerne betegnelsen Borremarken som fællesbetegnelse for disse udmarker. Da udmarkens karakteristiske og mest udbredte plante var Hedelyng, er ændringen fra Borremark til Borrelyng naturlig.

I nutiden deles Borrelyngen af landevejen Allinge-Hasle. På Geodætisk Instituts kort omfatter Borrelyngen kun området vest for landevejen, nord for Vang og øst for Finnedalen, medens det, der af Bornholms Skovdistrikt betegnes Borrelyngen, er afd. 685-690 af Rø skovpart, der ligger øst og nord for landevejen, jfr. fig. 2 og 6c.

Det må i øvrigt bemærkes, at på Hammers kort fra 1746-58, jfr. fig. 5a, og på Thuras kort fra 1756 (fig. 4), er Borre Høj anbragt mellem Borredal og Ravnedal i nærheden af afd. 690's sydgrænse, altså i Vestermarken i Olsker sogn. Borrebavne ligger ifølge Videnskabernes Selskabs konceptkort, fig. 5b, og på nyere målebordsblade, fig. 6c, vest for (Øster) Borregård i det dyrkede område af Rutsker sogn. Borre høj og Borrebavne er altså to forskellige lokaliteter i modsætning til opgivelserne i Bornholmske Stednavne, side 244.

De i det følgende refererede undersøgelser vedrører den del af Borrelyngen, der hører under Bornholms Skovdistrikt, nemlig afd. 686, 687 og 690, jfr. fig. 2. De fleste af de her refererede undersøgelser er foretaget i afd. 690, der mod øst grænser til Ravnedalen og mod vest til den dal, der på Hammers kort kaldes Borredalen.

Den nordlige del af området, afd. 686 og 687 blev erhvervet af staten i 1968-73 og er siden 1973 blevet plejet som naturareal. Afd. 690 blev først erhvervet i 1977, og siden 1979 er den blevet genstand for naturpleje: rydning og lidt fåregræsning. Udviklingen af dette område er fulgt siden 1978.

HØJLYNGEN

Sammen med Slotslyngen (vest og nord for området) udgjorde Borrelyngen den nordlige del af det store hede- og overdrevsområde, Højlyngen, der indtil midten af det 19. århundrede dækkede den centrale del af Bornholm, i alt ca. 12.000 ha.

Pollendiagrammet, fig. 3 (fra Mikkelsen 1966), viser vegetationsudviklingen på Bornholm fra ca. 4000 f.Kr. til noget efter 1300 e.Kr. I perioden op til ca. 1100 e.Kr. dominerede egeblandings- og bøgeskov, men efter 1100 og især efter 1300 e.Kr. bredte marker, overdrev og hede sig. Diagrammet, der stammer fra Østersøen 5 km Ø for Nexø, afspejler hele Bornholm. Supplerende diagrammer fra Almindingen og Slotslyngen viser, at fra Oldtid og til ind i ældre Middelalder var det centrale Bornholm dækket af skov domineret af Eg (Mikkelsen 1954, 1963 og 1966), medens Hedelyng spillede en helt underordnet rolle. Omtrent samtidig med, at Kornblomst bliver mere almindelig (antagelig ca. 1200 e. Kr., jfr. Mikkelsen 1986), og med at vandstanden steg i Ankermys i Slotslyngen muligvis som følge af den forøgede fugtighed omkring 1250 e.Kr. (Rs I), stiger kurven for Hedelyng i pollendiagrammerne, visende at lynghederne breder sig.

I perioden mellem Middelalder og 1800 e.Kr. blev Bornholm særdeles skovfattig. Den eneste større skov, Almindingskoven, var i slutningen af det 18. århundrede formindsket til 165 ha gammel, forhugget skov (Zahrtmann 1935, side 241). Udmarkerne (inklusive Højlyngen) betød imidlertid uhyre meget for det bornholmske erhvervsliv.

Oplysninger om Højlyngen og udnyttelsen af den findes hos Thura 1756, Skovgaard 1804, Zahrtmann 1935 og Jørgensen 1901.

Thura (l.c. side 38) skriver, at Stor-Lyngen (= Højlyngen) strækker sig fra Hammershus til Nexø og bruges af landets indbyggere til lyng- og tørveskær samt til græsgang for deres kreaturer, selv om der ikke vokser meget græs der, men mere lyng.

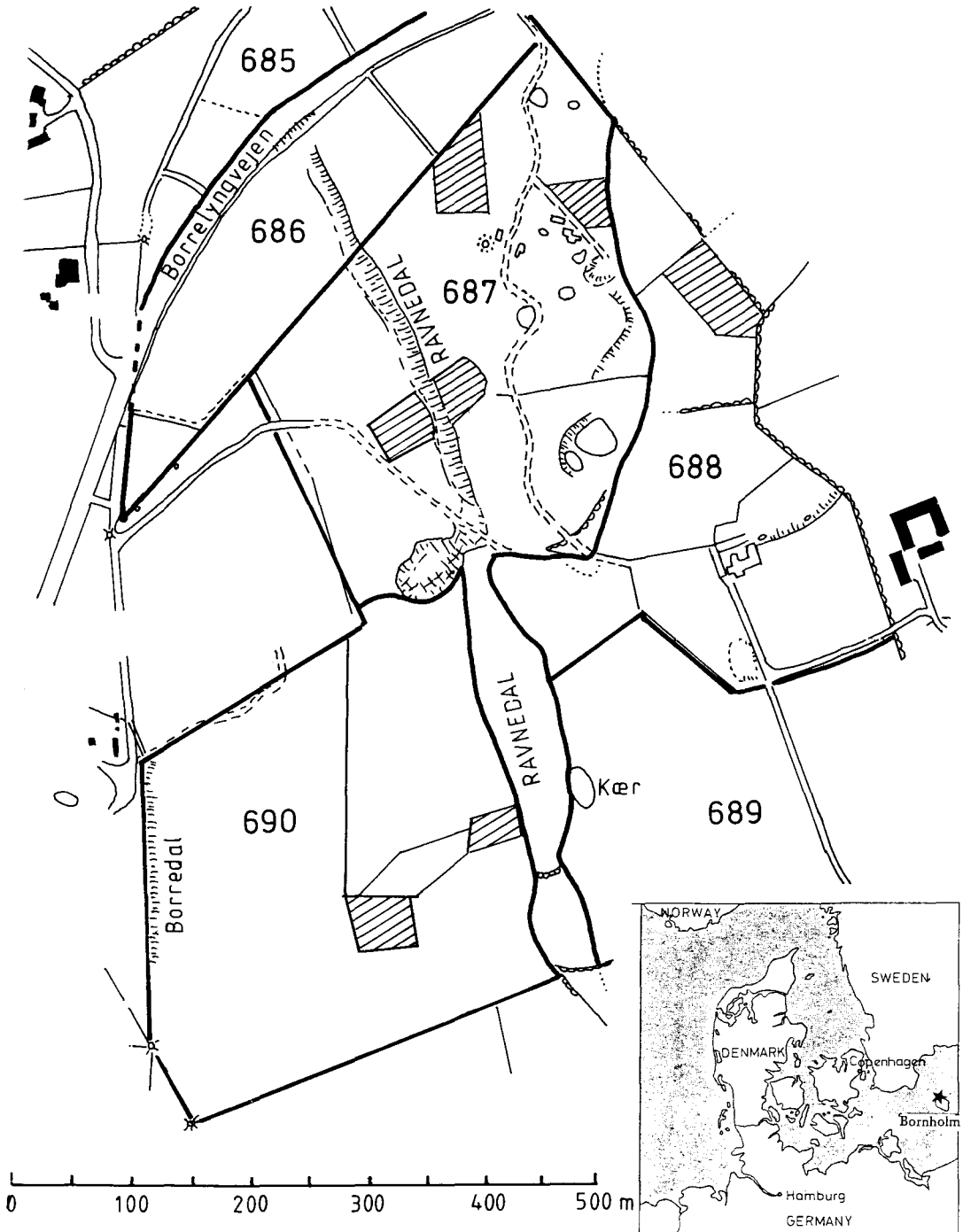

Fig. 2. Forenklet skovkort over Bornholms Skovdistrikt, Rø Skovpart, Borrelyngen. I det omtalte område, afd. 690, er indtegnet de 2 0-parceller (skraveret), N-S profilet og de 2 tværprofiler. I det indsatte kort vises områdets geografiske placering.

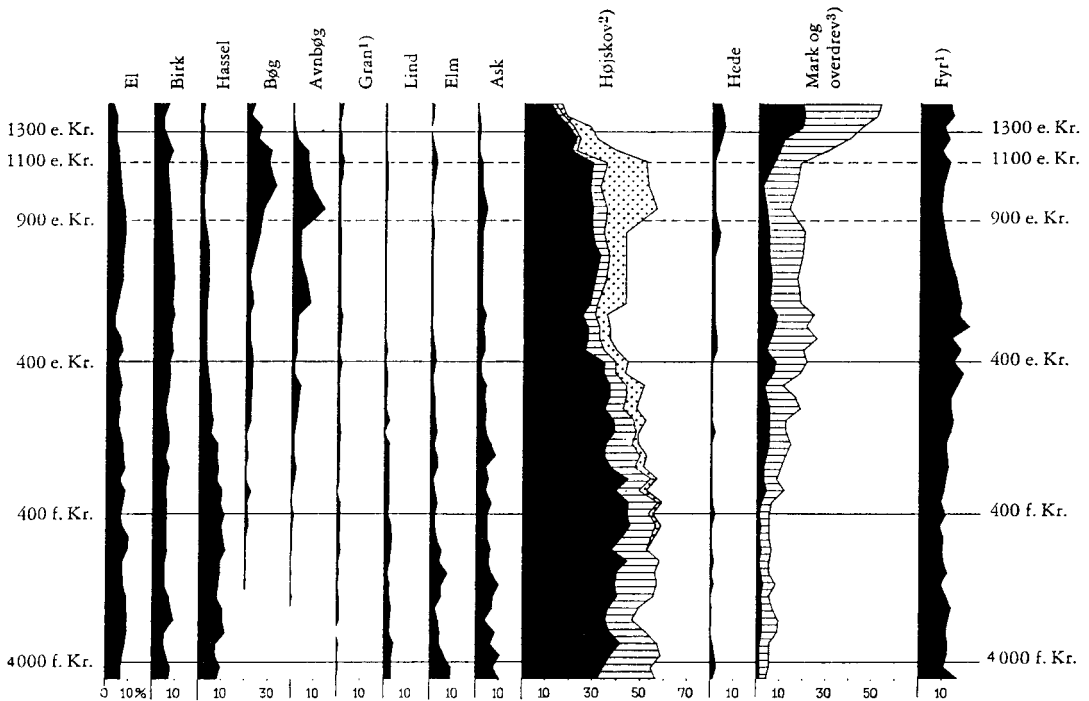

Fig. 3. Pollendiagram fra Østersøen ca. 5 km Ø for Nexø (Mikkelsen 1966). 1) Fyr og Gran skyldes antagelig fjerntransport, 2) Det sorte angiver Eg, det skraverede summen af Elm, Lind og Ask, og det prikkede Bøg.

Efter Thura (1.c. side 34) er skovene på Bornholm stærkt forhuggede. Han bemærker dog, at der findes gode birkeskove i Olsker og Rø sogn. Efter hans kort (fig. 4) må det være Døndaleskoven i Rø sogn og Hestehaven (på matrikelkortet fra 1784 kaldt Birkeløkken) i Olsker. Den sidste skov ligger ca. 1 km syd for det undersøgte område.

Zahrtmann (1.c. side 126) oplyser, at i 1782 græssede der i udmarken, hvoraf Højlyngen udgjorde den største del, 5485 heste, 6879 køer, 22808 får og 4512 svin samt gæs. Omkring 1806 hentedes årligt 13400 læs lyng og 18000 læs tørv i Højlyngen. Han bemærker endvidere, at det bornholmske lammekød dengang betragtedes som særligt velsmagende som følge af Højlyngens talrige krydderurter.

Om fåreholdet på Bornholm oplyser Skovgaard (1.c. side 49), at der på hver gård (hvoraf der på Bornholm var ca. 900) holdtes gennemsnitlig 20 får, men at der var afvi-

gelser fra gennemsnittet. Gårdene på Nord-Bornholm havde ofte hundredvis af får, f.eks. Brogård, der ligger umiddelbart op ad Borreløngen. Disse får gik ude om vinteren, hvor de måtte føde sig selv ligesom fårene på Færøerne. I denne sammenhæng kan bemærkes, at der i Borreløngen (afd. 686) vest for Ravnedalen stadig findes ruiner af noget, der ligner de færøiske fåreskjul.

Skovgaard (1.c. side 45) beretter, at så sent som i midten af det 18. århundrede var der også vilde heste i Højlyngen. Zahrtmann (1935 side 223) fortæller, at også for mange af bøndernes heste var Højlyngen deres hjemsted det meste af året. De var små, og der skulle seks af dem for at kunne trække hjulploven. De vilde heste i Højlyngen havde siden Middelalderen tilhørt kirkerne. De blev kun indfanget en dag om året for at blive med føl. De sidste vilde heste, tilhørende Rø kirke, uddøde ca. 1780.

Indtil begyndelsen af det 18. århundrede udgjorde kronhjortene en betydelig del af Højlyngens dyreliv. Zahrtmann (l.c. side 108-109) oplyser, at over en trediedel af gårdene i Klemensker sogn i 1683 lå øde, væsentlig fordi vildtet, d.v.s. kronhjortene, opåd høsten.

At der også har været kronhjorte i Borrelýngen, viser navnet Hjortesletten, jfr. mat- rikelkortet fig. 1. At det kun kan være kron- hjorte, der har givet navn til området om- kring rastepladsen øst for Skovbo, følger af, at rådyr først blev indført kort før 1900 (Zahrtmann 1935, side 284)

Fig. 4. Kort over Bornholm fra Thura 1756 visende Højlyngens udbredelse. Hammeren, Slotslyngen og Borrelýngen dog uden hedesignatur.

TABEL 1

	Indbyggere	Hornkvæg	Heste	Får
1800	19.000	8.800	8.400	23.000
1838	25.000	13.400	7.800	23.600
1871	32.000	20.300	7.300	28.400
1903	41.000	32.200	8.500	9.200
1920	43.000	45.600	9.900	5.200
1940		41.300	4.800	ca. 300
1972	ca. 47.000	23.800	900	500
1980		22.800	1.300	1.100
1987		16.400	1.800	3.000

Indbyggere og husdyr på Bornholm fra 1880 til 1987. Efter Zahrtmann 1934-35 og Hansen 1988.

I 1784, da kortet blev tegnet, har der dog ikke længere været kronhjorte i området. I løbet af det 18. århundrede var Bornholms bestand af kronhjorte blevet mindre. Fra 1745 er der kun angivet 100 dyr, og i 1776 fældedes den sidste kronhjort på Bornholm (Zahrtmann l.c. side 109).

Det forhold, at Højlyngen blev græsset af husdyr og kronhjorte, sammen med at menneskene rev lyng, skar tørv, hentede enestaver og andet træ til hegn og husbygning, holdt skoven borte fra det centrale Bornholm, og lyngheden bredte sig mere og mere.

Fra gammel tid var bøndernes skatter beregnet ud fra gårdenes muligheder for udnyttelsen af Højlyngen til fællesgræsning. Der opstod derfor problemer, da det forøgede befolkningstal i begyndelsen af det 18. århundrede fik mange til at opdyrke dele af Højlyngen. Ejerforholdet blev også et problem.

I 1709 fastslog Rentekammeret, at udmarksjordene vedvarende skulle være sognebøndernes overdrev og græsgang, og forbød indtagning af jord til opdyrkning (Zahrtmann 1935 side 111), og i 1726 fastslog Rentekammeret, at al udmark tilhørte kongen (l.c. side 119), og forbudet mod opdyrkning indskærpedes flere gange i de følgende år. Som så mange andre forbud virkede de ikke, mellem 1729 og 1760 blev 1064 tdr. land (587 ha) opdyrket, og fra 1769

bortfæstede Rentekammeret udmarksjord (l.c. side 123 og 125).

1848 blev Højlyngen udskiftet. Staten blev ejer af godt 6000 ha, nemlig 3850 ha til fæstelodder og 2200 til skovplantning, medens sognebønderne fik ca. 5700 ha. Endelig ordning af bøndernes andel skete først i 1866, hvor sognenes andel dels samledes til skovplantning, dels solgtes til arvefæstelodder (l.c. side 224-225).

Enkelte ikke opdyrkelige hedearealer, deriblandt Borrelyngen, blev tildelt de tilstødende gårde.

Der foreligger ikke statistik over husdyrholdet på Bornholm før 1800. Tabel 1 efter Zahrtmann (1935 side 232) og Hansen 1988, viser forholdene efter den tid.

Den kraftige stigning i indbyggertallet i den sidste halvdel af det 19. århundrede hænger til en vis grad sammen med opdyrkningen af Højlyngen. På den anden side forårsagede denne det kraftige fald i fåreholdet, der igen bevirkede, at de resterende hedearealer groede til med krat og skov på grund af manglende græsning.

I dag er hovedparten af Højlyngens tidligere areal dækket af skove eller marker, kun få områder har stadig hedevegetation, og mange af hederne er stærkt tilgroet. Flere steder, deriblandt på det undersøgte område, søger man ved naturpleje (rydning og græsning) at bevare hederne.

BORRELYNGENS HISTORIE

Før 1800

Der foreligger nogle kort over Bornholm tegnet i det 17. og 18. århundrede, men detailoplysninger om området mangler i de fleste af dem, f.eks. Bagge Wandels kort fra 1676 (i Resens Atlas Danicus Bornholm), A.P. Kofods fra 1763 (i Pontoppidans danske atlas) og kortet i Thura 1756, fig. 4. Det sidste giver derimod et godt indtryk af Højlyngens udbredelse. Det angiver skoven syd for området, medens dette, kaldet Borre Høj, er uden signatur ligesom Hammeren og

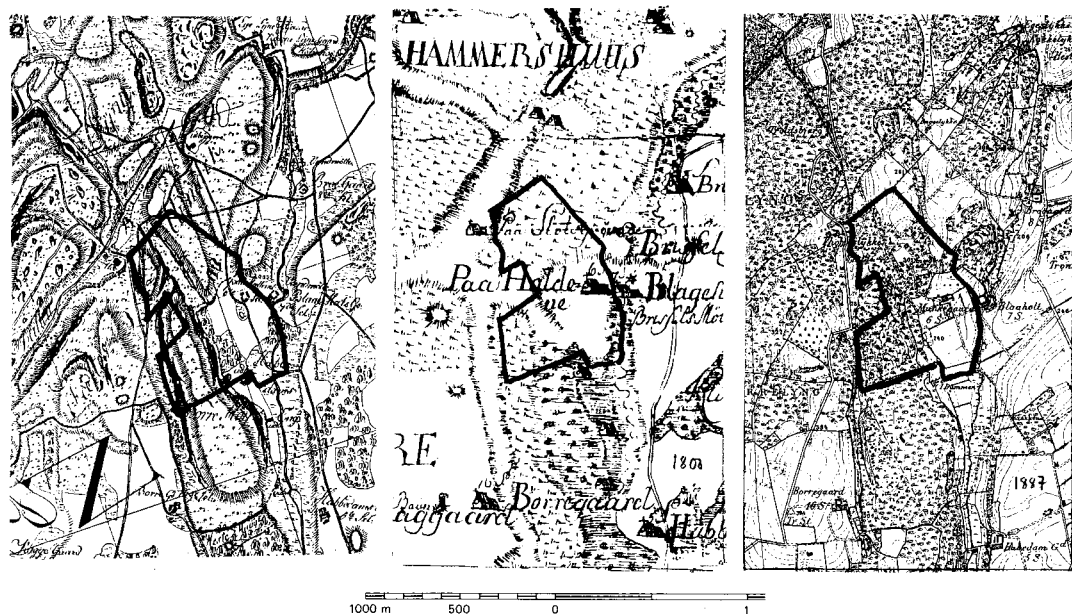

Fig. 5. Udsnit af kort over området. Skovdistriktets Borreløng indtegnet. a: Hammerskort, målt 1746-58, b: Vid. Selsk. konceptkort 1799-1801, c: Geodætisk Instituts målebordsblad fra 1887.

Slotslyngen (syd for Hammershus), der begge må have været lyngklædte udmarker.

Mere detaljerede oplysninger giver Hammers kort, målt 1746-58 (original + kopi tegnet 1796 i Bornholms Museum), fig. 5a, matrikelkortet fra 1784 af Ringemark og Olsker Vestermark (fig. 1) og konceptkort til Videnskabernes Selskabs kort over Bornholms Øster og Nørre Herred målt 1799-1801, fig. 5b.

De tidligere omtalte opdyrkninger af Højlyngen har kun berørt Borreløngen i mindre grad. Hammers kort, matrikelkortet og Videnskabernes Selskabs konceptkort viser kun følgende udbyggsteder: Tommeseløkken (kaldt Paa Slotsgrund hos Vid. Selsk.), Buggeløkke, I Dammen (kaldt Falkestell på matrikelkort), Damvang og Damly (begge uden gamle navne). Alle ligger uden for afdelingerne 687-690 i Borreløngen.

Afd. 690 må have været helt uegnet til opdyrkning, og der er ingen spor af sådan. Derimod er der i området nord for (i afd. 687) ikke blot gravhøje, en bautasten og hel-

leristninger fra perioden mellem Yngre Bronzealder og Keltisk Jernalder, men også områder, der har været dyrket dengang og enkelte af dem også i nyere tid.

På konceptkortet, fig. 5b, kan afd. 690 placeres mellem Borredal og Ravnedal og syd for Finnedal. Ravnedal har kratsignatur, medens selve området har hedesignatur. Det har det også på matrikelkortet, og på Hammers kort er der angivet udmarkssignatur.

Omkring 1800 har området stort set været dækket af lynghede, der har domineret på de tyndere jordlag mellem de bare klipper, medens kratskov af Eg, Birk og antagelig Rød-El har præget Ravnedalen og de dybere dale med tykt jordlag. Eg, Birk, Enebær og Tørstetræ har uden tvivl også vokset i de smalle, lave dale, der gennemkrydser området, lige som de vokser i dag.

1800-1945

Mansas kort fra 1851 fortæller intet om området, og først fra 1887 foreligger der et de-

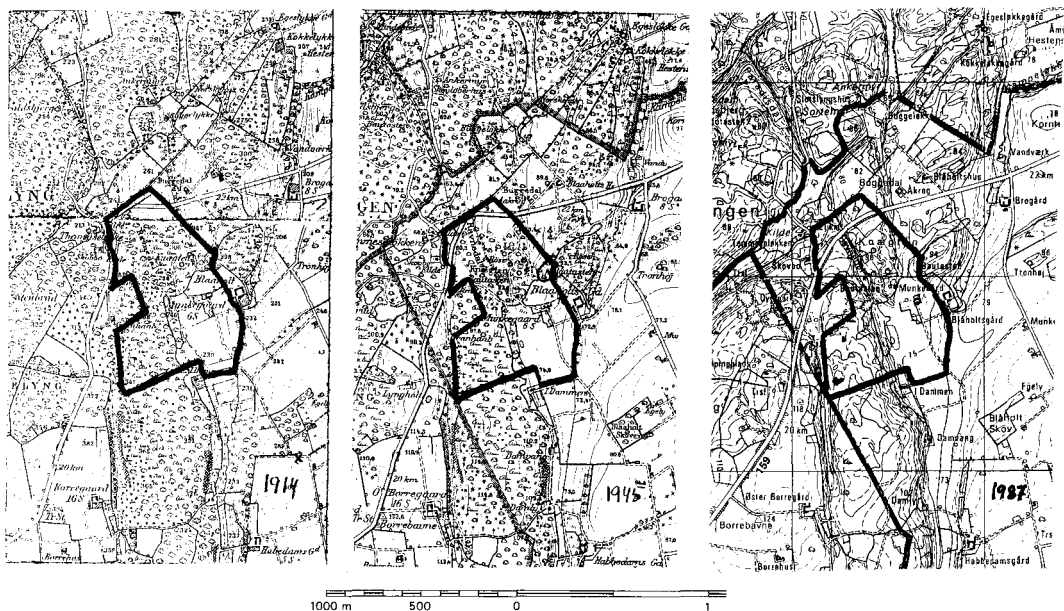

Fig. 6. Udsnit af Geodætisk Instituts målebordsblad med Borreløng indtegnet. a: 1914-udgave, b: 1945-udgave, c: 1987-udgave.

tailleret kort, nemlig Generalstabens topografiske afdelings målebordsblad 1:20.000, Hammershus (fig. 5c). Ravnedalen og den nordlige del af Borredalen har krat- og skovsignatur. Området mellem dalene er domineret af hede- og klippesignatur, men iblandt noget kratsignatur. Antagelig har området været så hårdt græsset, at store dele af klipperne har været blottet, og at Hedelyng og buske fortrinsvis har vokset i lavningerne. Det bemærkes endvidere, at der lidt vest for Borredalen er angivet nåleskov - antagelig Skov-Fyr.

Målebordsbladet blev rettet i 1914 (fig. 6a). Det viser stadig hedesignatur i området, men iblandt en forøget mængde skovsignatur, og den mere sammenhængende klippesignatur er erstattet af spredt klippesignatur, tydende på en forøget tilgroning af området. Nåleskovsområdet vest for Borredalen er udvidet til sognegræsen.

I den vestlige del af den gamle Borreløng (i den nuværende dyrepark), er vist en ny type menneskelige indgreb, nemlig et sten-

brud, men sådanne ses ikke i Skovdistriktets område.

Målebordsbladet blev igen rettet i 1945 (fig. 6b), men med hensyn til vegetationen viser det ingen væsentlige ændringer for området. Derimod er stenbruddene i den nuværende dyrepark udvidet betydeligt og i afd. 690 er vist et mindre område ved afdelingens nordgrænse. Desuden er stenbruddene i afd. 687, jfr. fig. 2, også anført, det sydligere dog betydeligt mindre end nu.

Kortmaterialet giver kun en mere generel oplysning, om at lynghederne mellem 1890'erne og 1945 er groet til med buske og træer, antagelig som følge af den formindskede græsning. Hvornår denne ophørte vides ikke, men på Hammeren ophørte fåregræsningen først omkring 1918.

Efter 1945

I 1979 spillede Skov-Fyr en betydelig rolle blandt trævæksten i afd. 690 sammen med Alm. Eg, Vorte-Birk og Enebær. Hovedparten af nåltræerne blev fældet i foråret 1979

og løvtræerne det flg. efterår. Desværre tænkte jeg i 1979 ikke på at aldersbestemme de fældede træer, men i det tidlige forår 1988 var det stadig muligt at tælle årringe, i alt fald på de tykkere stød af Skov-Fyr fældet i 1979. Fire af de større var spiret mellem 1911 og 1928, medens 25 var spiret mellem 1929 og 1945, deraf 13 mellem 1939 og 1945. At kun 4 var spiret efter 1945 skyldes uden tvivl, at kun tykkere stød, d.v.s. efter ældre træer, blev undersøgt. Fordelingen af spiringstidspunkterne i naboområdet, afd. 687, hvor træerne blev fældet i 1973, er tilsvarende.

Det kan ikke afgøres helt sikkert, om de først spirede evt. er plantet, men sandsynligvis er de selvsåede spredt fra den bevoksning, der var angivet på nålebordsbladet fra 1887.

Det store antal spirede mellem 1939 og 1945 kan skyldes, at der som følge af krigen er sket skovninger i området. Under krigen blev der også revet lyng i Borreløngen til brug bl.a. som brændsel på mejeriet i Allinge.

Oplysningerne om Skov-Fyr kan bruges ved tolkningen af de luftfotografier af området, som Geodætisk Institut optog 1961, 1967, 1974, 1980 og 1986. Alle fotografier blev optaget før løvspring. Det er derfor vanskeligt at erkende enkeltstående løvtræer, medens nåletræerne fremtræder tydeligt. Med hensyn til disse er der yderligere den vanskelighed, at der ikke er muligt med sikkerhed at skelne mellem de enkelte arter. Efter 1979 drejer det sig især om Skov-Fyr og Ene. Disse forhold gør, at de kort (fig. 7), jeg har tegnet efter luftfotografierne, uden tvivl er behæftet med nogle fejl. At disse imidlertid ikke ændrer grundlæggende på, hvad kortene viser, fremgår af en sammenligning mellem de kort, der er tegnet efter Geodætisk Instituts luftfotografier dels fra foråret 1974, dels fra foråret 1986 med henholdsvis et farveluftfotografi fra efteråret 1973 og et par luftfotografier (jfr. fig. 8) af området taget i september/oktober 1986, det ene af disse i farve.

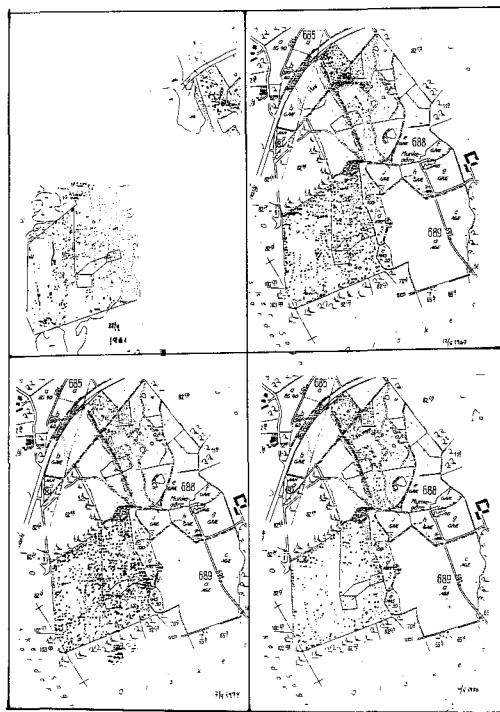

Fig. 7. Nåletræsbevoksning (mørke prikker) i afd. 690 i 1961, 1967, 1974 og 1980 efter luftfotos taget før løvspring de pågældende år. Løvskov antydet med fine prikker.

Man kan altså regne med, at udbredelsen af nåletræerne, som den fremgår af kortene tegnet efter luftfotografierne i det store og hele afspejler tilgroning og rydning af området.

I 1961 er store dele af området åben hede. Opvæksten er koncentreret i dalene. Desuden er der mange nåletræer dels mod N, dels i SV-hjørnet, begge områder, der grænser til fyrreskov. Kortene fra 1967 og 1974 viser, at området i perioden efter 1961 er groet meget stærkt til. Endelig viser kortet fra 1980, hvordan naturplejen efter 1979 har åbnet landskabet.

Fig. 8. Luftfoto af området, sept. 1986. 0-parceller og profiler indtegnet i afd. 690. Jan Kofod Winther fot

LANDSKAB OG VEGETATION I BORRELYNGEN

Naturpleje

I 1978 blev afd. 690 hegnet som forberedelse til fåregræsning, og der blev udlagt 2 kontrolområder (0-parceller). En 0-parcel blev placeret i den centrale del af området og en anden på grænsen til egeskoven i Ravnedaalen, jfr. fig. 2.

I foråret 1979 blev der fældet en del i afdelingen, bl.a. mange fyrretræer, men i hovedparten af området var der i sommeren 1979 stadig en stedvis ret tæt bevoksning af Skov-Fyr, Vorte-Birk, Alm. Eg og Ene samt

enkelte Rød-Gran. Bevoksningerne fandtes især i lavningerne, medens fladerne mellem dalene prægedes dels af nøgne klippeflader, dels af lyngheide, jfr. fig. 9 og 10.

I september 1979 græssede et mindre antal får i området, og lave buske af Bævreasp og Tørstetræ blev stærkt bidt.

I oktober-november 1979 blev de fleste af de resterende træer fældet, jfr. fig. 11, også i de ugræssede 0-parceller, fig. 12. Enebær blev dog bevaret overalt.

Vejrforhold i vinteren 1979/80 forhindrede fjernelse af det skovede materiale, men noget blev brændt i foråret 1980. Resten

Fig. 9. Borrelyngen i august 1979, før rydning. Målebåndet viser placering af det nordre tværprofil. I forgrunden Hedelyng-Blåtop-mosen ved centrale 0-parcel, i baggrunden Ravnedalen. VM fot.

Fig. 10. Borrelyngen i august 1979. Målebåndet viser den østlige del af nordre tværprofil. Umiddelbart bag personen ses heget til 0-parcel ved dalen. VM fot.

blev først omdannet til flis og fjernet i foråret 1981.

I 1980 og de følgende 2 år var der en vis fåregræsning i området, men derefter har der kun i korte perioder været får i området. Dette bevirkede en rigelig genvækst fra stød

af Birk og Eg, som bortset fra i 0-parcellerne blev mekanisk ryddet dels i vinteren 1984/85, dels igen i efteråret 1987, således at området fortsat har karakter af åben klippeheide med spredte Enebær og træer, jfr. fig. 13.

Fig. 11. Borrelyngen i oktober 1979 efter rydning. Billedet er taget fra den centrale del af området mod Ø. VM fot.

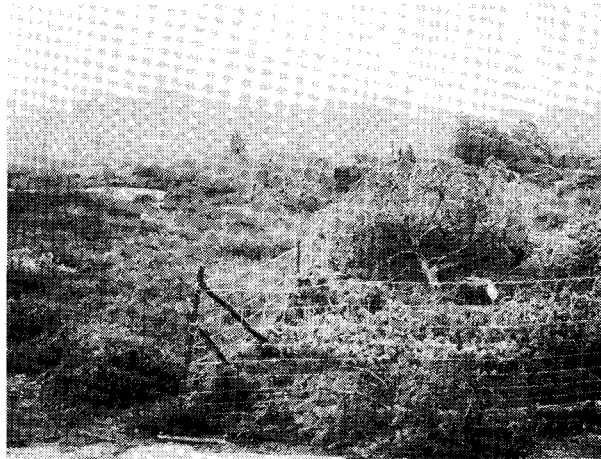

Fig. 12. Borrelyngen i november 1979. Billedet viser den centrale 0-parcels NV-hjørne og i baggrunden ses skoven i Ravnedalen. VM fot.

Fig. 13. Borrelyngen i juni 1985. Den centrale 0-parcels hegn ses i forgrunden, i baggrunden skoven i Ravneda-len. VM fot.

Botanisk-økologisk undersøgelse 1979-1984

I 1979 og de følgende år blev der foretaget omfattende botaniske og økologiske undersøgelser af området. De detaljerede resultater af disse vil blive publiceret andetsteds. I denne sammenhæng vil der kun blive redegjort for de vigtigste resultater af disse undersøgelser, der omfatter terræn, jordbunden, dens kemi og fugtighedsforhold, klimatiske forhold samt dels disse faktors ind-

virken på hinanden, dels deres betydning for plantefordelingen.

Terrænet

Afd. 690 udgør den nordlige del af det højdedrag, der på Hammers kort fra 1746-58, fig. 5a, er kaldt Borre Høj. Området grænser mod vest af den sprækkedal, der på samme kort er kaldt Borredalen, og hvis bund ligger ca. 90 m over havet. Mod øst grænser det til Ravneda-len, hvis bund ligger 75-80 m over havet.

Områdets sydvestlige hjørne ligger godt 105 m over havet, og den nordlige del ligger godt 95 m over havet. Mod øst skræner det jævnt mod Ravneda-lens stejle vestlige rand.

Undergrundens granit består af isskurede rundklipper, nogle steder dækket af et tyndt jordlag, medens andre er nøgne. Terrænet er stærkt gennemsat af såvel større som mindre sprækker. Såvel i områdets vestlige som i den østlige del forekommer der N-S gående, 6-8 m brede lavninger, jfr. fig. 14 ved 74 m og fig. 15 ved 35 m. En bredere N-S gående lavning strækker sig nogenlunde midt i området. Denne lavning rammer en Ø-V gående lavning, hvor igennem en lille bæk fører ned til Ravneda-len, jfr. fig. 16 mellem 100 og 120 m. En anden større Ø-V gående lavning findes i områdets sydøstlige hjørne.

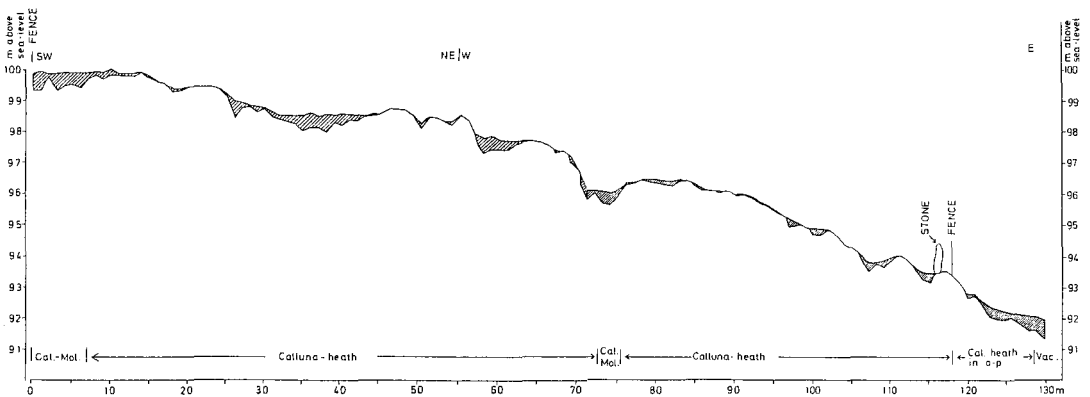

Fig. 14. Det nordlige tværprofil fra centrale 0-parcel til ind i 0-parcel ved dal. Jordlaget er skraveret. Calluna (Cal.): Hedelyng, Mol.: Blåtop, Vac.: Blåbær. Fence: hegn.

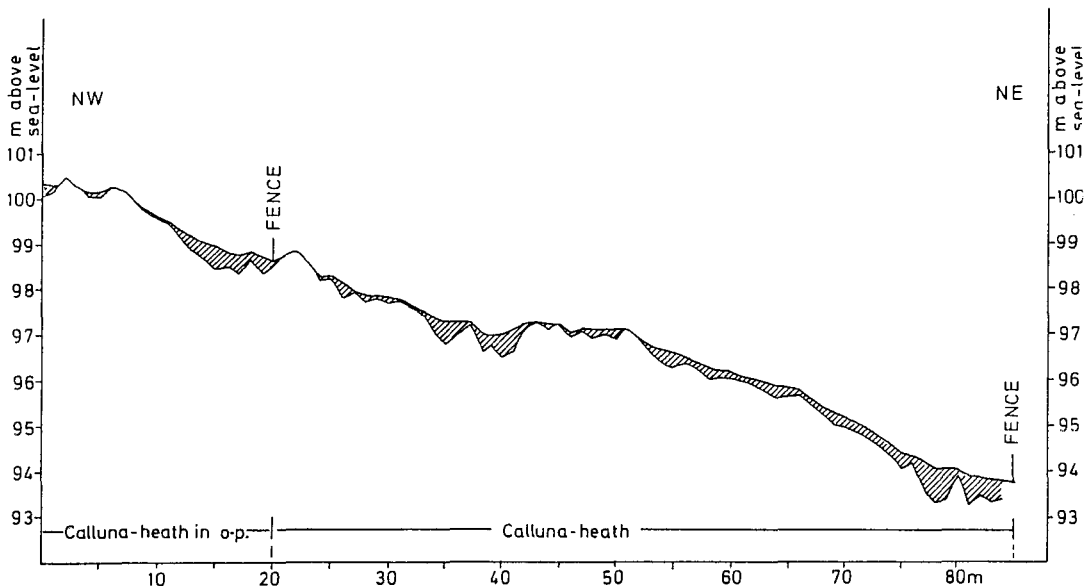

Fig. 15. Sydlige tværprofil fra centrale 0-parcel til det sydvestlige hjørne af 0-parcel ved dal. Skæringspunktet ved hegn til centrale 0-parcel er 3.0 m syd for dennes nordvestlige hjørne, jfr. fig. 1.

Foruden disse større sprækker er der et utal af mindre såvel Ø-V som N-S gående. I disse lavninger er jordlaget tykkere, men bortset fra i de større lavninger er jorddybden dog sjældent over 30-40 cm, jfr. tabel 2.

I de dybere lavninger med jorddybder over 30-40 cm præges vegetationen ofte af Blåtop, Tue-Kogleaks og Siv-arter sammen med Hedelyng. Denne art karakteriserer også lavninger med ringere jorddybde, og herfra breder den sig op på områder med ganske tyndt jordlag. Hedelyng kan dække 75% eller mere af jordoverfladen, selv hvor

TABEL 2

Jordtykkelse	Hedelyng-hede i profiler	Hedelyng-Blåtop-mose i lavning
0-3 cm	33.9	-
4-9 cm	16.6	1.6
0-19 cm	17.5	4.7
20-39 cm	20.9	34.7
≥ 40 cm	10.8	59.0
Middelværdi	15.8 cm	42.7 cm
Antal prøver	749	193

Procentvis fordeling af tykkelse af jordlag ovenpå klippen i Hedelyng-heden og i en Hedelyng-Blåtop-mose i en lavning.

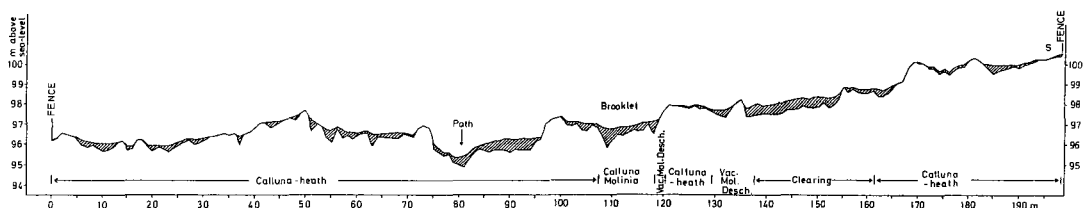

Fig. 16. N-S-profil fra afd. 690's nordgrænse til centrale 0-parcels NV-hjørne. jfr. fig. 1. Fence: hegn, Calluna-heath: Hedelyng-hede, Calluna-Molinia: samfund domineret af Hedelyng og Blåtop, Vac.-Mol.-Desch.: samfund med Blåbær, Blåtop og Bølget Bunke, Clearing: rydning efter tættere bevoksning af Skov-Fyr m.m.

jordlaget kun er et par cm. På de allertyndeste jordlag kan lyngens gode vækst skyldes, at rødderne har fundet ned i en af de talrige fine revner i klippen. De fleste rødder danner dog et tæt netværk ovenpå klippen.

Lavningerne har yderligere betydning for tilgroningen af området med træer og buske. Skov-Fyr og Vorte-Birk spirer dog også ofte i små revner i ellers bar klippe, men sådanne træer bliver oftest kun små, og mange af dem overlever ikke ekstremt tørre somre. I lavningerne udvikler træerne sig væsentligt bedre, og tilgroningen efter rydning starter oftest sådanne steder.

Jordbunden

Det jordlag, der dækker undergrundens granit i Borrelyngen, består øverst af et morlag, hvis tykkelse kan variere fra et par cm til over 10 cm, og herunder et sandlag, hvis tykkelse ligeledes er meget varierende fra mindre end 1 cm og til henimod 1 m. Langt de fleste steder er den samlede jordtykkelse dog under 50 cm.

Kemiske forhold

Såvel i 1979 som i 1984-86 blev der udtaget jordprøver til kemisk analyse, hvor bl.a. pH (reaktionstal), ledningsevne og indholdet af en række næringsstoffer som calcium, magnesium og fosfor blev undersøgt. Jordbunden i nogle bornholmske heder var tidligere blevet undersøgt og sammenlignet med forholdene i jyske heder (K. Hansen 1976). Disse undersøgelser viste, at de bornholmske heder var lidt mere næringsrige end de jyske. Dette skyldes antagelig den nære kontakt med undergrundens granit.

I store træk var der overensstemmelse mellem resultaterne af undersøgelserne i 1979 og resultaterne hos Hansen. Reaktions-tallet (pH) var dog en antydning lavere i Borrelyngen i 1979, men til gengæld var ledningsevnen (et andet udtryk for næringsindholdet) lidt større i Borrelyngen.

Undersøgelserne i 1979 antydede, at værdierne for næringsstoffer som calcium og magnesium i morlaget var højest, hvor jord-

lavet var tykkest, antagelig som følge af en kraftigere udvaskning af de tynde jordlag.

Værdierne fra 1984-86 afviger generelt fra dem fra 1979 ved: 1. lidt højere pH såvel i mor som sand, således at 1984-86 værdierne bliver af samme størrelse, som fundet af Hansen 1976, 2. ledningsevnen i morlaget er steget og 3. værdierne for fosfor er faldet i såvel mor som i sand.

Som fig. 9 og 10 viser, var området i 1979 stærkt tilgroet - prøvefladerne var dog uden træ- og buskvækst. I 1984 var hovedparten af træer og buske væk, således at lysforholdene var stærkt ændret, tilsvarende må tilførslen af løv og nåle også være stærkt formindsket. Det kan derfor ikke udelukkes, at disse ændringer har influeret på de kemiske forhold.

Vandindhold

Fugtighedsforholdene i Borrelyngen som i andre heder varierer stærkt gennem året. I vinterhalvåret står vandet højt, jordbunden kan være drivende våd, og mange lavninger kan være mere eller mindre vanddækkede. I tørre, varme somre er det helt anderledes, jorden er knastør. Hvor jordlaget er meget tyndt, pulveriseres det let, hvor man træder.

Vand er nødvendigt for planternes vækst. De forskellige arter tåler imidlertid udtørring i forskellig grad. Derfor får jordlagets evne til at bevare en tilstrækkelig fugtighed, selv i tørre perioder, stor betydning for udbredelsen af planterne. Langt de fleste planterødder findes i morlaget, så det er forholdene i dette, der er af størst interesse. Undersøgelserne i Borrelyngen har vist, at fugtigheden udtrykt som procent vand i jordprøven er stærkt varierende, dels efter årstiden, dels efter lokalitetens beskaffenhed.

Vandindholdet i morlaget stammer fra nedbøren. Undersøgelserne i Borrelyngen viser, at vandprocenten varierer parallelt med nedbøren, og at begge varierer på samme måde som højden af den fri vandoverflade målt i nedrammede rør i en af de mere eller mindre afløbsløse lavninger med relativt tykt jordlag.

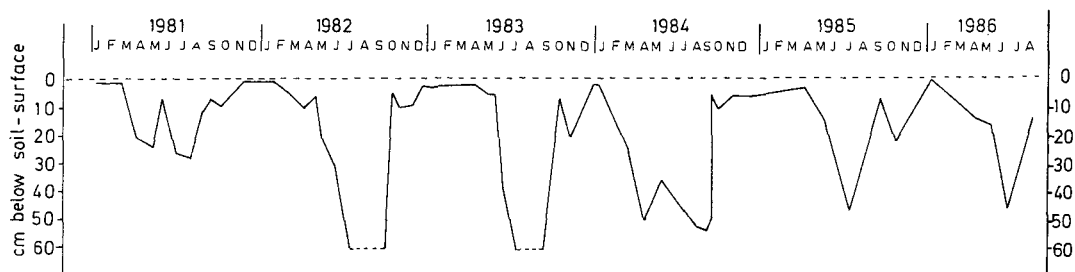

Fig. 17. Kurve visende variationen af højden af den fri vandoverflade i forhold til jordoverfladen (stiplet linie) i en m.el.m. afløbsløs lavning i Borrelyngen afd. 690.

Fig. 17 viser svingningerne i denne vandstand i perioden fra januar 1981 til august 1986. Man bemærker, at medens vandstanden i vinterperioden nærmer sig jordoverfladen, er vandstanden alle år meget lav i juli og delvis også i august måned.

For hedeplanternes vandforsyning er juli-august altså den kritiske periode. Undersøgelserne har vist, at på de tykkere jordlag, specielt i mere eller mindre afløbsløse lavninger, er der selv i tørre perioder ingen fare for vandmangel. Derimod er vandprocenterne på tynde jordlag meget lavere, specielt hvis terrænet er skrånende.

I undersøgelsesperioden var somrene 1982 og 1983 specielt tørre og varme, jfr. tabel 3, og det bevirkede, at store partier af Hede-lyngen på de tynde jordlag visnede og døde (se fig. 18 og 19).

Fig. 19. Borrelyngen ved centrale 0-parcels NV-hjørne, fotograferet mod N, juli 1983. Meget af lyngen er død. De lyse partier på klipperne viser, hvor det tynde jordlag er eroderet bort. VM fot.

Fig. 18. Borrelyngen, august 1982. Hedelyng er stærkt tørreskadet (lyse partier), også Birk var visnen. Frisk Hedelyng og Eg i forgrunden til højre. I baggrunden skoven i Ravnedalen. VM fot.

TABEL 3	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	m 1980- 1986	m̄ 1931- 1960
Nedbør, året	543	657	538	542	556	609	578	574	562
Nedbør, juni-september	225	202	138	144	241	208	203	194	214
Nedbør, juni-juli	129	97	58	31	145	93	137	99	101
Dage med max. temp. >20°	13	19	39	43	15	20	-	25*	-
Middeltemp., juni-august	15.0	15.0	16.4	16.7	15.1	15.4	-	15.6*	16.1

Nedbør og temperaturforhold ved Hammerodde fyr 1980-1986 samt middelværdier for 1980-86 og 1931-1960. *) kun for 1980-85.

TABEL 4

	Jorddybde i cm				Antal prøver med arten
	≥20	19-10	9-4	3-0	
1. Blåtop	75	10	15	-	41
Kogleaks, Tue-	77	-	23	-	18
Kæruld, Alm.	82	18	-	-	12
2. Birk, Vorte-	40	26	21	12	39
Eg, Alm.	60	11	22	7	17
Fyr, Skov-	51	27	17	5	40
3. Cypresmos	40	27	24	10	138
Hedelyng	30	29	24	16	486
Tørvemos	47	24	22	7	15
4. Lav, Cladonia spp.	7	21	34	38	94
5. Blåbær	20	15	47	18	9
Bunke, Bølget	22	27	26	26	40
Antal analyser	236	96	98	168	

Procentvis fordeling af nogle arter i analyser fra Borrelangen 1979-81. Analyserne i rydningen i N-S profil er ikke medtaget. Tallene er beregnet som artens frekvens i en bestemt jordtykkelse som procent af summen af artens frekvens i de 4 jordtykkelser.

Jordlagets tykkelse som plante fordelende faktor

I det foregående er vist, at en række for planterne vigtige faktorer varierer parallelt med jordlagets tykkelse. Indhold af næringsstoffer som calcium og magnesium i morlaget synes at være størst på tykkere jordlag. Vigtigst er dog uden tvivl, at fugtighedsforholdene i tørre perioder er størst i de tykke jordlag, medens de tyndere jordlag kan tørre så meget ud i tørre somre, at visse arter visner og dør.

Hver vegetationsanalyse omfatter de arter, der forekom i en cirkel med et areal på

0,1 m². Alle disse analyser blev fordelt i fire grupper, efter hvor tykt jordlaget var i centrum af cirklen. Disse grupper er 1: jordlag på 20 cm eller mere, 2: 10-19 cm, 3: 9-4 cm og 4: 3-0 cm.

Nogle arter f.eks. Hedelyng forekom i hovedparten af prøverne (i 486 af de i alt 598 analyser), medens andre, f.eks. Sand-Hvene, Pille-Star og Tandbælg, der ligeledes er karakteristiske planter for området, kun forekom i så få analyser, at fordelingen efter jordtykkelse ville være statistisk usikker. For de sidste arters vedkommende blev der derfor foretaget en supplerende undersøgelse, hvor jordtykkelsen blev målt på et passende antal steder, hvor arten fandtes. Resultaterne af disse undersøgelser er vist i tabel 4 og 5.

Tabellerne viser, at Borrelangens arter fordeler sig forskelligt efter jordtykkelsen.

Arter som Blåtop, Tue-Kogleaks og Alm. Kæruld findes næsten kun, hvor jorddybden er ≥20 cm. For Blåtops vedkommende bekræftes det yderligere ved, at middeljorddybden i samfund, der er præget af Blåtop, er godt 40 cm.

TABEL 5

	Antal prøver	Jorddybde cm				m jord- dybde cm
		≥20	19-20	9-4	3-0	
Sand-Hvene	54	-	13	52	35	6.4
Pille-Star	66	15	17	55	14	9.8
Tandbælg	9	-	66	22	11	9.4

Procentvis fordeling efter tykkelse af jordlag. Målingerne er foretaget i nabolaget af N-S profilet i 1981.

Vorte-Birk, Alm. Eg og Skov-Fyr var også hyppigst forekommende på de tykkere jordlag, men de forekom også på meget tyndt jordlag - undertiden som dværgtræer. En Skov-Fyr af denne type var ca. 10 cm høj med ganske få nålebundter, men stammen var forneden ca. 2 cm i diameter, så den må have været ret gammel. Den blev fulgt gennem flere år, men forsvandt en af de tørre somre. I andre tilfælde klarer disse træer sig på et tyndt jordlag, ved at nogle rødder søger hen til dybere klipperevner.

Cypresmos, Hedelyng og Tørvemos forekommer ligeledes mere hyppigt på tykkere jordlag og er kun svagt repræsenteret på de tyndeste jordlag. Hedelyng er også kraftigere og står tættere på tykkere jordlag. Hedelyng, som dækker mere end 25% af arealet i analysefladen, viste følgende procentvise fordeling i 1979-analyserne: 45, 26, 16 og 13 i de fire typer jordtykkelser.

Sand-Hvene, Pille-Star og Rensdyrlaver fandtes derimod hyppigst på de tyndere jordlag.

Blåbær og Bølget Bunke fandtes på såvel tykkere som meget tynde jordlag.

Naturplejen og klimaets indflydelse på vegetationen

Naturplejeindgrebene siden 1979 har genskabt den åbne klippehede med bare rundklipper, omgivet af flader dækket af Hedelyng og med spredt opvækst af buske og træer, jfr. fig. 20 og 21. Landskabsmæssigt er det i orden, men spørgsmålet er om denne form for naturpleje er tilstrækkelig til også i fremtiden at bevare området som lynghede.

De bedre lysforhold har selvfølgelig begunstiget Hedelyng, og i mange af de mere eller mindre vegetationsløse partier, som rydningerne af tættere trævækst efterlod, er der sket fremspiring af ny Hedelyng. Der er imidlertid store flader af gammel lyng, og nogle af disse stammer muligvis fra den lyng, der spiredede på de flader, der er blotlagt ved lyngrivningen under sidste krig. Hvis de ikke allerede har overskredet den kritiske al-

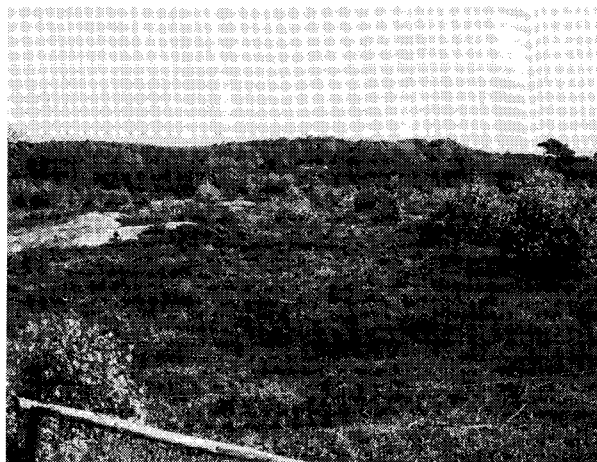

Fig. 20. Borrelyngen først i august 1984. Fotograferet fra centrale 0-parcels NV-hjørne mod N. I forgrunden lidt af en lavning med Blåtop og Tue-Kogleaks. I midten Hedelyng-hede med spredt opvækst af buske og træer, samt isskurede rundklipper, hvis nyligt blottede flader er lyse i modsætning til de ældre, lavbevoksede. I baggrunden fyrreskov i naboarealet. VM fot.

Fig. 21. Borrelyngen 25-10-1985. Fotograferet fra centrale 0-parcel mod NNV. Det viser området umiddelbart V for det, der er vist på fig. 20. Den isskurede klippe i forgrunden er vestsiden af den, der ses på fig. 20. I forgrunden Hedelyng-hede. I midten en lavning med Blåtop, Liden Siv og Tørvemos. Derefter hede med græssende får. I baggrunden naboarealets fyrreskov. VM fot.

der for lyng, nærmer de sig den stærkt - og så er spørgsmålet, hvad der kommer efter.

Et andet forhold af betydning for vegetationsudviklingen er, at jordlaget gennemgående er meget tyndt. Undersøgelserne har vist, at ca. halvdelen af Hedelyng-heden, der dækker hovedparten af området, har et jordlag ovenpå klippen, der er mindre end 10 cm tykt (jfr. tabel 2). Dette bevirker, at vegetationen på disse steder er meget følsom over for kraftig udtørring, som kan forekomme i ekstremt nedbørsfattige og varme somre. I undersøgelsesperioden var somrene 1982 og 1983 netop sådan, og de fik en væsentlig indflydelse på vegetationen.

Lyngheden i 1979/81 og i 1984

Tabel 6 viser gennemsnitlig dækningsprocent i Hedelyng-heden uden for 0-parcellerne. Tabellen omfatter enkelte vigtige arter, nogle artsgrupper samt vegetationsløs jord og klippe. Tallene er gennemsnitsværdier for alle jorddybder i området.

For området som helhed er dækningsprocenten for Hedelyng gået tilbage fra 48,9 i 1979/81 til 42,6 i 1984. Tilbagegangen gæl-

der imidlertid ikke alle jorddybder. Hedelyng har holdt sig nogenlunde konstant på jordlag ≥ 10 cm, medens den gik stærkt tilbage på de tyndere jordlag. Den samlede tilbagegang i området er således betinget af den stærke tilbagegang på de tyndere jordlag, hvor de tørre somre havde den største indflydelse. En anden mulighed for at forklare tilbagegangen kunne være forsuring som følge af sur nedbør i lighed med forklaringer på den skovdød, der tales så meget om. Målinger af pH i området dels i 1979, dels i 1984, jfr. ovenfor, giver imidlertid ingen holdepunkter for dette. Analyserne tyder snarere på, at hvis der er sket en ændring af surhedsgraden, er det mod mindre surt. Tilbagegangen må derfor uden tvivl være betinget af somrene 1982 og 1983, hvor stresset har været for stort for Hedelyng på tyndt jordlag.

Bølge Bunke dækkede i 1979/81 0,8% af området og havde en fremgang til 5,0% i 1984. Bølget Bunke gik frem på alle typer jordlag, men mest på jordlag mellem 4 og 19 cm. Da arten også havde fremgang på jordlag, hvor Hedelyng holdt konstant dækning, kan fremgangen ikke udelukkende skyldes, at Hedelyng blev tørskadet. Fremgangen kan også være begunstiget af manglende fåregræsning de sidste år af undersøgelsesperioden. Får synes ikke at være alt for glade for Bølget Bunke - i de fåregræssede afdelinger af Borrelyngen er Bølget Bunke noget af det sidste, fårene tager. Ved græsningsforsøg på Hammeren i midten af 1970'erne var der imidlertid en tydelig forskel på Bølget Bunkes forekomst i 0-parcellerne og i den græssede hede udenfor. I den sidste sås ingen strå af Bølget Bunke, medens sådanne prægede lyngheden i 0-parcellen. Selv om fårene dengang nok var mere sultne, end de får der nu græsser på Hammeren og i dele af Borrelyngen, tyder iagttagelsen dog på, at fåregræsning hæmmer Bølget Bunke.

Dækningsprocenten for summen af andre urter, for laver og for bar jord viser ikke væsentlige ændringer fra 1979/81 til 1984, medens mosser synes at have fået lidt større

TABEL 6

Hedelyng-hede	1979/81	1984
Træer og buske	0,9	0,9
Hedelyng	48,9	42,6
Bølget Bunke	0,8	5,0
Andre urter	0,7	0,5
Mosser	3,7	6,5
Laver	1,2	1,2
Med vegetation	56,2	56,7
Bar klippe	11,2	14,7
Bar jord	10,6	11,9
Uden vegetation	21,8	26,6
Antal prøveflader	330	331

Gennemsnitlig dækning i Hedelyng-heden uden for 0-parcellerne i 1979/81 og 1984. Alle analyser uanset jorddybde er medtaget.

Fig. 22. Borrelyngen, oktober 1983. Rundklippen har været dækket af et tyndt jordlag bevokset med Hedelyng op til grænsen mellem den mørke (lavbevoksede) og den lyse overflade. Lyngen er død på de tyndeste jordlag, og dette eroderes ned i de mellemliggende lavninger, hvor lyngen stadig trives. VM fot.

udbredelse. Der er derimod en mærkbar stigning i dækningsprocenten for bar klippe, hvad der i øvrigt er ret iøjnefaldende i landskabet. I løbet af perioden er betydelige dele af rundklipperne blevet blottet, og de lyser hvide i modsætning til de, der i længere tid har været blottede og er blevet grå af laver, jfr. fig. 22.

Fremgangen for bar klippe er først og fremmest betinget af de tørre somre, der har dræbt lyngen på de tynde jordlag, men også

af færdsel, f.eks. af får og mennesker, der tramper de udtørrede jordlag i stykker, således at de vaskes ned i de mellemliggende fordybninger. Her kan der evt. skabes bar jord, hvor kimplanter af Hedelyng kan udvikle sig. Fåregræsningen har imidlertid ikke været stor nok til, at denne erosion har fået samme omfang som f.eks. i et græsningsareal i afd. 660 i Slotslyngen (»Gedestykket«), eller som det efter gamle fotografier at dømme havde i slutningen af forrige århundrede.

Konklusion om naturpleje

Klippeheden i Borrelyngen er et følsomt område. De tykkere og fugtige jordlag i lavninger og dale er et godt udgangspunkt for tilgroning med buske og træer. Herved dannes naturlige læbælter, der derefter begunstiger opvækst af træer og buske på de mellemliggende arealer. Denne tilgroning kan begrænses ved mekanisk rydning, men da de almindelige løvtræer har en effektiv stødskuddannelse, og i alt fald både Eg og Skov-Fyr har en rig fremspiring af frøplanter, må denne rydning gentages med få års mellemrum, hvis landskabet skal holdes åbent. En endnu ikke afsluttet undersøgelse af stødskud-udviklingen i et fåregræsset afsnit af Borrelyngen viser, at unge stødskud af Eg og Birk er særdeles yndede af får. Derimod bider fårene i Borrelyngen ikke skud af Birk på ca. 1 m eller derover. Hvis stødskuddene bides hvert år, dør Birk efter få år. Eg holder noget længere, men de fleste Ege, der blev fældet i 1981, er nu døde, og ingen har skud over 0,5 m. En passende fåregræsning ville begrænse behovet for mekanisk rydning ganske væsentligt.

Endnu kan man ikke sikkert sige, hvordan det går med Hedelyng-heden, hvis der fortsat kun er mekanisk rydning. Undersøgelserne tyder på, at Bølget Bunke, som i mange andre ikke græssede heder, breder sig på bekostning af Hedelyng, når denne enten, som det er vist ved undersøgelsen, dør på grund af klimatiske forhold eller, som almindeligt kendt, dør af alder. Her kunne fåregræsning efter al sandsynlighed hjælpe. Det ville også pynte på landskabet, hvis flere af de isskurede rundklipper blev frilagt som følge af fåregræsning.

Siden efteråret 1985 har der periodevis været et mindre antal får i området sidst på året, men på det tidspunkt er i alt fald Birkeskuddene for lange (og gamle?) til at have interesse for fårene.

Sammenfattende kan siges, at skovdistriktets naturpleje har skabt et smukt og tiltalende landskab, hvor i alt fald foreløbig lyngheden er et dominerende element, men

hvis lyngheden skal bevares, må der nok suppleres med fåregræsning. Geder ville muligvis være endnu bedre, men de kræver højere og dyrere hegn - og i alt fald nu er der vist bedre økonomi i fåre- end i gedehold.

EFTERSKRIFT

Undersøgelserne er støttet af Statens Naturvidenskabelige Forskningsråd. Gerda Mikkelsen har assisteret ved feltundersøgelserne. Jeg har modtaget megen hjælp fra skovfoged Bent Hansen, afdøde skovrider B. Engberg og skovrider Tom Nielsen. De fleste figurer er tegnet af K. Svendsen, Botanisk Institut, D. kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. Ved undersøgelserne og bearbejdningen af materialet har jeg også fået anden støtte fra Botanisk Institut.

Litteratur

- Bornholms Stednavne udgivet af Stednavneudvalget. København 1951.
- Hansen, Helmer 1988: Husdyrbruget på Bornholm. - Bornholmske Samlinger III, 2. bd.
- Hansen, K. 1976: Ecological studies in Danish Heath Vegetation. - Dansk Botanisk Arkiv 31, nr. 2.
- Jørgensen, J.A. 1900 og 1902: Bornholms Historie I-II. Rønne. Genoptrykt 1980.
- Mikkelsen, Vald. M. 1954: Studies on the sub-atlantic history of Bornholms vegetation. - D.G.U. II. række, nr. 80.
- Mikkelsen, Vald. M. 1963: Beech as a natural forest tree in Bornholm. - Bot. Tidsskrift 58.
- Mikkelsen, Vald. M. 1966: Bornholms natur, beboere og naturfredning gennem tiderne. - Bornholmske Samlinger II, 2. bd.
- Mikkelsen, Vald. M. 1986: Borup. Man and Vegetation. - The National Museum of Denmark. København.
- Skovgaard, P.N. 1804: Beskrivelse over Bornholm. - Genudgivet 1975. København.
- Thura, Laurids de 1756: Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over .. Bornholm og ... Christiansø .. - København. Genoptrykt 1968.
- Zahrtmann, M.K. 1934: Borringholmerens Historiebog I-II. - Rønne.
- Zahrtmann, M.K. 1935: Borringholmerens Historiebog III-IV. - Rønne.

Kvindemordet i Listed 1688

Af Bent Bergsøe

Efterfølgende beretning om mordet på en gift kvinde, Engelke Hansdatter, i Listed i 1688 efter forsøg med trolddom, er uddraget af de bornholmske tingbøger 1688-89. Samtlige forhør i sagen mod de 2 for mordet sig-

tede er gengivet, som de foreligger i protokollerne, idet der dog er foretaget enkelte forkortelser eller udeladelser i mindre relevante vidneforklaringer. Retskrivningen er i det hele normaliseret.

Listed o. 1950 med de to gravhøje. Her i Listed var afstanden fra mennesket til de usynlige magter kun kort. Intet under, at forestillingen om magiske kræfter måtte blive levende i et sådant naboskab. (Nat. mus. og Bh. Mus.: Hist. huse i Listed fiskerleje 1981)

Engang i eftersommeren 1688 lå Nexø-skipperen Mads Jørgensen med sin skude i Københavns havn. En dag fik han besøg af et ungt menneske, som kaldte sig Peder Svan, og som spurgte om skibslejlighed til Bornholm. Han forklarede, at han var student, og at han havde en broder i Rønne, som var skolemester der. Skipperen tog ham

med, og på rejsen prædikede studenten for dem, som var inden borde - skibsfolkene og muligvis enkelte passagerer. Da skibet nærmede sig Bornholm, lod skipperen ham ro i land ved »Slottet« (Hammershus).

Vi finder dernæst Peder Svan indlogeret på gården »Skrubbe« (nu »Nordre Skrubbegård«, 1. sg. Klemensker) hos bonden

Hans Mogensen. Her fortalte Svan - som sandt var - at han var kommet til øen med Mads Jørgensen. Tillige fortalte han, at han var søn af salig landsdommer Peder Olsen, og at han hed Oluf Pedersen. (Som historisk interesserede bornholmere vil vide, var Peder Olsen i 1658 en af organisatorerne af bornholmernes befrielseskamp mod den svenske besættelse). Peder Olsens efterkommere på øen, sønnen Jens Pedersen og svigersønnerne Hans Rasmussen og Ole Stålle, fik nu nys om, hvad studenten i Skrubbe fortalte om sin afstamning. De forsøgte flere gange ved besøg hos Hans Mogensen at træffe Peder Svan (eller Oluf Pedersen), men hver gang skyede han dem og løb i skjul. Nogen tid efter rejste han fra gården.

Omkring 14 dage før Mikkelstdag - ca. 15. september - træffer vi Svan i gården Rosendales smedie (28.-29. sg. Rutsker) bl.a. sammen med en af gårdens folk, Gumme Nielsen. Her fortæller Svan, at han bor i Skrubbe, ligesom han nævner sit erhverv og sin bornholmske slægt. Ved opbruddet fra smedien foreslår Gumme Nielsen Svan, at de skal følges ad, for at Svan lettere kan komme til sin broder Jens Pedersen i Hasle. Svan afviser forslaget: »Han havde intet der at bestille, eftersom Jens Pedersen ikke havde en smule brød at give ham.«

Student Svan - eller hvad han nu kalder sig - forflytter sig nu nogen tid efter til Østermarie sogn. Han har her sit tilhold hos bonden Jens Laursen på gården »Krogen« (nu »Krogegård«, 6. vg. Østermarie). Han har igen skiftet navn, kalder sig student Olaf Svan, og det er her, han - skæbnsvangert - træffer den anden hovedperson i denne skildring, vandreskomageren og husmanden Oluf Pedersen. Om dette møde forklarer Oluf Pedersen på Østre Herreds Ting: Han var i gang med at istandsætte fodtøj for bonden og hans børn, og han reparerede også et par sko for studenten. Under samværet spørger studenten skomageren ud om hans ægteskabelige forhold. »Har I ikke til ægte et skånsk kvindfolk?« »Jo, jeg haver så,« svarer skomageren. »Fanden skal tage hen-

de,« siger studenten. »Ja, Gud bedre mig det, der kan ingen gøre noget derved,« sukker skomageren. Men studenten svarer: »Jeg skal vel skille Eder ved konen, jeg.« Oluf Pedersen mente dog ikke, at studenten kunne gøre det, det var bedst Vorherre gjorde det. Derpå udtalte Svan, at han ville følge med Oluf Pedersen hjem til Listed søndag morgen og der bese kvinden, »eftersom hun var noget sort og grumlagt i ansigtet«. På vejen udbryder Svan: »Det første jeg kommer hjem til Din kvinde, skal jeg tage hende udi hånd, og det skal blive et Fandens handtag.« Det gjorde han så. Noget efter gik mændene til Peder Skræders i Listed, og på vejen dertil siger Svan til Oluf Pedersen om hans hustru: »Det var en grum Djævel den!« (grum = grim, arrig, barsk). Og hellere ville han ligge på fire stejler end ligge en nat hos hende, hvilket Oluf Pedersen samtykkede i; hun var noget grum. Svan lovede Oluf Pedersen at ville skaffe ham af med kvinden inden jul. Herpå svarede Oluf Pedersen: »Det kan I vel ikke gøre.« Svan bandede nu voldsomt og bad så mange djævle besætte sig, som han havde hår på sit hoved. Kunne han blot få en ny 2 skillings pot, ville han i rindende vand koge og studere; så skulle hun få en ulykke; enten sig selv at omkomme, eller Djævlen skulle besætte hende. Herefter skaffede Oluf Pedersen Svan en ny pot. Et par dage efter beklagede Svan sig til Oluf Pedersen over, at han frøs så grueligen, når han arbejdede om natten på den nævnte studering. Han begærede en foret skjorte, som han også fik. Det aftaltes nu, at Svan skulle beholde skjorten, indtil Svan havde skilt Oluf Pedersen ved hans hustru. Derefter kunne en ny aftale træffes.

Vi er her ved det første af Svans forsøg på at tage livet af Oluf Pedersens kone. At forvolde skade ved at koge magiske ingredienser ved nattetid har i umindelige tider for folketroen været heksenes hovedbeskæftigelse. Svan indrømmer i retten, at han har udført kogning, men blot for at tilvejebringe et lægemiddel. Der opnåedes intet resultat, hvorefter Svan lovede Oluf Pedersen at ville

mane Fanden frem, at han skulle rive kvinden ihjel.

Flere gange gik Oluf Pedersen til Svan og sagde, at det var skarn, det han havde talt til ham, og at han ikke holdt sit ord at skille ham ved hans hustru. Svan svor nu Oluf Pedersen det til, at han aldrig skulle arve Guds Rige, om han ikke skulle kunne skille ham ved hende. Søndag aften træffer de to mænd nu endelig følgende aftale: Svan skulle med egen hånd tage livet af konen søndag nat. Oluf Pedersen skulle ikke ligge hjemme den nat, men låne hus andetsteds. Han lå da den nævnte nat hos smeden Peder Imedsen i Listed. Mandag morgen viste det sig, at Svan ikke havde holdt sit løfte. Om tirsdagen gik Oluf Pedersen da atter til Svan, som nu havde til huse i Østerlars sogn hos bonden Mogens Hansen (»Kjelsebygård«, 19.-23. sg. Østerlars). Da spurgte Oluf Pedersen Svan, om han som lovet havde været hos hans kone. Svan svarede: Ja, han havde været i forstuen ved stuedøren og hørt kvinden tale, hvorfor han ikke turde gå ind. Han forsikrede imidlertid Oluf Pedersen om, at han i dag 8 dage, mandag aften, ville komme og tage livet af hende. De aftalte herefter, at Oluf Pedersen skulle gå hjem, drage af sig sine klæder og lægge sig hos sin hustru. Når Svan da kom til døren, så ville han selv låse sig ind, og når han kom ind, så ville han rive ned alt det, som der var i huset, og slå vinduerne ud; og når det var gjort, skulle Oluf Pedersen gå ud og sige til konen, at det var Fanden, det som både Svan og Oluf gjorde. Og Svan sagde, at når Oluf løb ud af stuen, og kvinden ville følge efter, ville Svan gribe og myrde hende i døren. Herpå gik Oluf Pedersen til sin moder, som bor næst op til, og sagde, at Fanden var i hans hus.

Svan gjorde nu som aftalt og myrdede Oluf Pedersens hustru i hans hus, hvor hun blev fundet død den 11. dec. 1688.

Oluf Pedersen var straks blevet anholdt og sigtet for mordet. Hans tilståelse fremkom i Østre Herreds Ret den 12. dec. som ovenfor angivet. To mænd blandt Listedes beboere var af herredsfogden (tillige byfoged i

Svaneke) Chr. Hansen Kalle blevet udmeldt som ligsynsmænd. Engelke Hansdatter (o. 30 år gammel ifølge Ibsker sogns kirkebog) var blevet kvalt med en strikke. Rundt om halsen syntes en rød streg, og huden på hendes venstre kindbakke var rød så stor som en to-mark med sand på, ligesom det kunne være trådt med en fod. Blod var gået af næsen og venstre øre. Oven på den højre skulder var en stor og rødblå plet, så stor som 2 fingre. Ellers på kroppen var huden skiden af skarn og havde ingen klæder på, hverken på hoved eller krop uden en særk uden opled (halvsærk over særken).

Til sin bekendelse føjede Oluf Pedersen en erklæring om, at Svan havde indskærpet ham at tie om Svans gerning. Svan ville aldrig selv tilstå, selv om man måtte pine ham led for led. Om den nye pot, som Svan havde fået, oplyste han, at han havde købt den hos Tømme Imedsen, en Svaneke-borger.

Nu blev Svan, som i Retten kaldte sig Predbjørn Svan, afhørt som anholdt, sigtet for mordet. Han nægtede pure enhver skyld og forkastede hele Oluf Pedersens forklaring. Adspurgt om sine testimonia, pas og ankomst til Bornholm svarede han, at han havde lært hos en kvaksalver-doktor i Glückstadt, Jens Waltmann, såvel som hos Olle Vormann i København, hvor han havde lært medicinkunst. Han tilstod, at han havde fået uldenskjorten af Oluf Pedersen og derfor lovet ham 10 mark til nytårstid.

Ved et nyt retsmøde 14. jan. forklarede Svan, at bekendtskabet med Oluf Pedersen begyndte ved Mikkeldagstide, da Oluf Pedersen opholdt sig på Jens Laursens gård, beskæftiget med at istandsætte sko for bonden og hans børn. Om skjorten forklarede han, at han havde svaret 2 forespørgere, at han havde lånt skjorten, men ikke af hvem. Om sin første tid på Bornholm tilstod han, at han havde udgivet sig for at være i slægt med Jens Pedersen i Hasle (søn af Peder Olsen), men han kendte ham ikke. I øvrigt havde han udgivet sig for en badskærsvend og havde lært badskærkunsten hos mons. Christen i Lund i Skåne. Lærebrevet var

ham bortkommet i Skåne, da han gjorde skibsvrag. Siden arbejdede han forskellige steder i Ystad og anfører, at han ikke har gået i latinskele. Sognepræsten i Østermarie, den vellærde Søren Laursen, der var til stede i Retten, foreviste imidlertid et brev fra Predbjørn Svan af 7. nov. 1688, hvori han meddeler, at han er student og har taget sine testimonia fra Upsal Universitet, og at han siden har ligget ved Københavns Universitet. I samme brev angav han at være medicus og har åreladt folk i Østermarie sogn.

Ved retsmødet 21. jan. 1689 afhørtes forskellige vidner i mordsagen. Mogens Hansen, Østerlars, forklarede, at han gik til Jens Laursen i Østermarie, hvor Svan da opholdt sig, og spurgte denne, om han ville læse med hans børn. Hertil svarede Svan: »Ja, lad dem ikkun komme til mig.« Han underviste da 14 dage hos Jens Laursen og 14 dage hos Mogens Hansen. I denne tid kom Oluf Pedersen ofte til Svan. De talte sammen middag og aften og gik ud sammen. Hvad de talte om, vidste vidnet dog ikke. Hos Mogens Hansen nægtede Svan at have fået foer-skjorten fra Oluf Pedersen. På mordaftenen kom Oluf Pedersen til Svan hos Mogens Hansens, mens konen på gården fik kvældsmad med Svan og børnene. (Mogens Hansen var selv i Nexø den dag). Oluf Pedersen bad Svan gå ud med sig, han ville snakke med ham. Svan sagde - ifølge gårdkone - at Oluf Pedersen skulle gå og lægge sig i Svans seng, hvad Oluf Pedersen nægtede. Da sagde Svan til Mogens Hansens dreng (karl), at han skulle spo sig (skynde sig) og få mad, så ville de gå sammen udad marken. Oluf Pedersen sagde da til drengen: »Nej, så Gud skal Du ikke. Du skal ikke gå ud og blive Djævels-stødter.« (Stødt af Djævelen = mareridt). Så var Svan og Oluf Pedersen ude en halv times tid efter konens skøn. Hun spurgte Svan, hvorfor Oluf Pedersen snepedes (bed) ad ham, hvortil han svarede: »Den fitten (tåbe), han lod ilde på mig, for det han havde flyet (istandsat) et par sko for mig,« hvorfor han måtte give Oluf Pedersen halvanden mark. Om potten

udtalte Mogens Hansen, at hverken han eller hans kone havde givet Svan den, således som denne havde forklaret. Mens Svan havde været hos Mogens Hansen, havde han ladet sig kalde Svan Lennersen.

Vidnet Peder Imedsen, Listed, forklarede, at søndagen 8 dage før mordet blev begået, bad Oluf Pedersen ham om husly samme nat, hvad han og fik.

Ved retsmødet 4. febr. 1689 afgav de 2 sigtede supplerende forklaringer. Anklageren - amtsskriver, ridefoged Augustus Dechner, på dette tidspunkt Bornholms mægtigste mand - spurgte, hvad det brev skulle gøre godt for, som Oluf Pedersen havde fået af Svan, og som Oluf Pedersen senere havde afleveret til herredsfogden. Oluf Pedersen svarede, at Svan havde sagt, at så længe han havde dette brev på sig, skulle han ikke komme i fængsel eller noget menneske gøre ham noget ondt. Om dette »værnebrev« indhold ved vi intet; Svan har vel foretaget visse studier i værker af kabbalistisk indhold. Sådan »breve«, som skulle beskytte bæreren mod f.eks. at falde i krig, er således fundet hos soldater til helt op imod vor egen tid.

Oluf Pedersen forklarede yderligere om et nyt forsøg på ved magi at bevirke kvindens død: Svan havde ved Mikkelsdagstide leveret ham tvende små indbundne bylter, som skulle lægges i konens seng og under den. Bylterne blev nu lukket op, og Retten konstaterede, at der i den ene befandtes 3 stykker bly, en fjer 2 gange sammenlagt, et havrekorn, 2 stykker træ, noget lidet uld bemænet med hvidt, gråt og sort samt 2 små endertråd, alt indsvøbt i en linnedklud. I den anden bylt befandtes en rod og et stykke papir, hvorpå der var en del blod, noget som syntes at kunne være af et menneskes hoved. De 2 magiske bylters indhold svarer i flere henseender til, hvad man kender fra lignende sager i det 16. og 17. årh. Troels Lund anfører således (Dagligt Liv i Norden i 16. Årh., VI, s. 36) som magiske genstande vinduesbly, en klud med en uldtot, et bånd med knuder m.v. Magi med anvendelse af henrettede

Olaus Magnus 1555: Rettergang i fri luft (træet). Til højre herredsfogden og - måske - herredsskriveren samt 4 af tingmændene eller stokkemændene, siddende på svære træplanker, alle med hovedbeklædning, symbolet på øvrighedens myndighed. De 2 barhovedede mænd til venstre er sagsøger og sagsøgte. Den ene af disse mænd griber efter sin pengepung, som om han ville støtte sig til sine penge.

forbryderes lig er ligeledes kendt, f.eks. brug af tyvefingre (H.F. Feilberg: Ordbog over jyske almuesmål, IV, s. 917).

Om anvendelse af en del af et menneskes hoved som ingrediens i den anden bylt, forklarer Oluf Pedersen i Retten følgende:

Han havde en dag haft vagttjeneste for militsen ved Listed. Hans broder Didrik var da kommet til vagtboden og havde meddelt, at Svan, som var ridende og holdt ved byfogedlængen i Listed, ville tale med ham. Oluf Pedersen lånte nu på Svans opfordring en økse hos Jens Zachariassen. De fulgtes ad til stejlen, som stod uden for Svaneke (i dag Møllebakken nord for byen) med en henrettet forbryders hoved på. De hjalp hinanden med at trække stejlen op, hvorefter Svan med øksen slog hul på hovedet, stak fingrene ind og tog noget ud deraf. Svan red derefter bort, og Oluf Pedersen vendte tilbage til vagten.

Ungefær 5 uger før jul kom Svan til Oluf Pedersen i hans hus i Listed og bad ham gå med til Ibs Kirke. Ankommet hertil tog Svan et stykke voks, hvorefter han havde gjort et barn ved lignelse, og tog vand, han havde i

en liden flaske, og slog på dette voks og kaldte det Engelke. Svan forklarede, at han ville brænde dette voks barn, som han havde døbt; og ni nætter derefter skulle Oluf Pedersens hustru dø.

Disse forklaringer fra Oluf Pedersens side benægtedes ganske og aldeles af Svan. Vi står her ved Svans tredie og sidste forsøg på ad magisk vej at forårsage kvindens død. Midlet var kendt viden om, også fra danske retssager. Dog troede man, at voksbarnet skulle døbes af en præst og i kirken. I vor sag måtte Svan selv udføre »dåbshandlingen«, ligesom han måtte nøjes med at foretage den på Skt. Ibs kirkegård. (Om voksbørn, se Feilberg, IV, s. 1081).

Herefter afhørtes Svan. Anklageren spurgte, hvad de tegn skulle betyde, som fandtes på det brev, som Oluf Pedersen sagde at have fået af ham. Svan benægtede at have givet Oluf Pedersen brevet, men nægtede ikke, at han med egen hånd havde skrevet tegnene, som han havde gjort af tidsfordriv. Anklageren fastslog, at sigtede havde haft omgang med forskellige skrifter og karakterers (tegn) misbrug, hvorved han

havde kunnet føre Oluf Pedersen på vrangre veje.

Ved dette retsmøde 4. febr. 1689 dødsdømtes Oluf Pedersen efter Danske Lovs 6-9-12 som stimand (indbryder) til hjul og stejle samt som medvider og årrådsmand (den som giver onde råd) efter lovens 6-6-12.

Til at dømme i sagen mod Svan udmeldtes 8 sandemænd, da der ikke fandtes klare beviser imod ham. Oluf Pedersens vidnesbyrd som medsigtet var utilstrækkeligt.

Den 18. febr. holdtes igen retsmøde til opklaring af Svans forhold. Gårdmand Niels Pedersen af Østermarie blev af anklageren spurgt, om han havde modtaget en seddel fra Svan, mage til den, Oluf Pedersen havde fået. Vidnet benægtede dette, men forklarede, at Svan noget før jul havde besøgt ham og spurgt ham, om han havde nogen kniv, hvorpå stod Skt. Bendts navn. Niels Pedersen havde svaret nej, og Svan bad ham da, at han ville lade lave en kniv, som han også fik smedet hos Østermarie-smeden Jep Hansen. Svan havde forklaret vidnet, at når Skt. Bendts navn og Jesu navn og nogle andre navne stod på kniven, kunne han bruge den om natten, når han blev noget spøgelse var, som blussede ild på marken, hvor der efter Svans mening kunne være nogle penge nedsatte. Og når han så kom så nær til, at han kunne kaste sin kniv på stedet, skulle han få pengene. Svan havde en seddel med de navne, som skulle stå på kniven. (Thiele: Overtro, nr. 634; Feilberg, II, s. 220).

Denne historie om skattejagt, som Svan bringer til torvs, og som han rimeligvis selv tror på, har jo intet at gøre med hans og Oluf Pedersens mordprojekt. Men Svan har, som den forløbne student han er, et udtalt behov for at skaffe sig god vilje hos de bønder, han bor hos og lever af. Thiele nævner (Danmarks Folkesagn, 1843, I, s. 29), at der altid brænder lys om natten på steder, hvor en skat er nedgravet. Jern og stål brugt i magiens tjeneste kender Thiele ligeledes et eksempel på. Der fortælles således om smeden, der efter præstens råd befrier sig for et forfølgende spøgelse ved at kaste en ståløkse

over spøgelses tærskel (II, s. 142). At et sværd med magiske tegn - runer - kunne gøre dets ejer stærkere, kendes allerede i oldtiden (Johs. Brøndsted: Danm. Oldtid, III, s. 250). Skt. Bendts navn i magisk sammenhæng er derimod mindre sædvanligt. Han var jo Benediktinerordenens stifter, levede fra 480-543, og der er naturligvis overleveret diverse legender om ham. Thiele nævner dog, at Skt. Bendt også lejlighedsvis kunne træde i forbindelse med de onde magter, idet han citerer en katolsk legende, hvorefter Skt. Bendt tvang Djævelen til at tjene som fjerde hjul på helgenens køretøj. Denne legende er da senere indgået i et dansk folkesagn (I, s. 332). De mange skattesagn, som er efterladt os, bærer vidne om bondens stærke optagethed af skattejagten. De havde jo også daglig de mange gravhøje for øje. De bornholmske bønder, specielt dem i Østre Herred, har givetvis været lydhøre, når talen var om jordfundne skatte. Netop i Ibsker sogn var der langt tilbage i tiden gjort store fund af mønter, guldgubber m.v. ved lokaliteterne Dalshøj, Sorte Mulde og Sylten.

Den 25. febr. erklærede sandemændene i Retten, at de var rede til at afsige deres kendelse - »lyse deres tog«, som det kaldtes - men de gode bønder ville dog først gerne vide, hvem der skulle betale dem deres vederlag efter Lovens 1-16-18. Var de udmeldt af anklageren, af Retten ved herredsfogden eller af hvem. Anklageren påpegede, at denne omkostning var en procesomkostning, at betale af den domfældte; han beroligede dog sandemændene med, at en løsning »lod sig vel udfinde«; altså nærmest en sludder for en sladder.

De 8 sandemænds tog:

Sandemændene fastslog, at der ikke var fundet fuldt bevis for drabssigtelsen mod Svan. Sigtelsen hvilede stort set alene på en medanklagets - Oluf Pedersens - bekendelser. Imidlertid fandtes det godtgjort, at de 2 mænd havde forsøgt at tage livet af Engelke Hansdatter ved trolddom, bl.a. ved at koge hende døden til ved en ny potte og anden

Dansk juridisk værk 1665. Landstinget i det 17. årh. Ved bordet sidder landsdommeren med sin lovbog - med hat - med landstingsskriveren ved sin side, dog uden hat. Skriveren refererer retshandlingen i tingbogen. På de 4 bænke sidder i alt 12 tingmænd, alle med hat som domsmænd. Sagsøger og sagsøgte står med bart hoved foran rettens bord. Til højre en gruppe personer, tilhørere til retshandlingen, alle med blottet hoved.

ukristelig brug. Som vederlag havde Svan på hånden fået en rød uldenskjorte. Oluf Pedersen og Svan havde idelig haft hemmelig korrespondance med hinanden. Svan havde givet sig flere foranderlige navne, hvor han kom hen. Heraf kunne slutes, at han til »udædiske« bedrifter var »geneiget«. Hans »mundheld« (udtalelser) med hensyn til hans profession var ligeledes foranderligt. Han havde således udgivet sig for studiosus og badskær. Han havde nægtet at have gået i latinsk skole, men samtidig i brevet til Østermarie-præsten Søren Laursen oplyst at have taget sine testimonia og attestats fra Upsal Universitet samt besøgt Universitetet i København. Alt dette gjorde ham fordægtig. Det var endvidere bevist, at Svan havde bedt Oluf Pedersen om, at denne skulle overnatte andetsteds søndag nat, før mordet

blev begået. Også aftenen før mordet foreslog Svan Oluf Pedersen at overnatte i Svans seng i Mogens Hansens gård. Oluf Pedersen ville ikke lægge sig, og de to mænd gik bort sammen. Hvad Oluf Pedersens forklaringer angik, var disse ikke ustadige, men han havde ting efter ting fastholdt sine bekendelser. For så vidt angik Svans forhold, skønnedes Oluf Pedersen med god samvittighed at kunne gå den forsmædelige død imøde, som var ham tildømt. Svan var derimod geneiget til onde bedrifters øvelse og søgt at føre godtfolk ud i vantro vildfarelse, idet han har efterspurgt og ladet gøre en kniv med Skt. Bendts navn, Jesu navn og nogle andre navne på, hvor han da indbildte folk, at brugen af en sådan kniv kunne skaffe viden om nedgravede penge. Ligeledes fandtes det bevist, at Svan havde skrevet den trolddoms-

seddel, som skulle sikre Oluf Pedersen mod fængsel og andre ubehageligheder. Sandemændenes konklusion lød herefter som følger: »Efter sådan beskaffenhed og hvis viden- skab vi med største flid og vindskibelig- hed til sagens oplysning har kunnet udfor- ske, vi ej kan holde Predbjørn Svan som uskyldig, men så sandt Gud hjælpe os, vi ej rettere kan tro, vide eller udfinde, end Predbjørn Svan er med Oluf Pedersens min- de, råd og dåd ermeldte Oluf Pedersens hu- stru Engelke Hansdatters rette banemand.«

Begge domme påankedes nu til Born- holms Landsting, som holdtes i Åkirkeby. Ved første retsmøde 27. febr. 1689 afsagde landsdommeren Mathias Rasch dødsdom over Oluf Pedersen. Han fandtes først ved trolddom at have forsøgt at skille sin kone ved livet, men da dette ikke kunne »geline«, udført drabet enten alene eller ved hjælp af Svan. Han dømtes som tilsky- n- der eller medvider efter Danske Lov 6-6-12 og som stimand (indbryder) efter lovens 6-9-1. Straffen var henrettelse ved sværd og hovedet sat på en stage.

Svans forhold udforskes nu nærmere, bl.a. ved vidneudsagn om hans færden, si- den hans ankomst til Bornholm i eftersom- meren 1688, således som refereret ovenfor. Efter at Oluf Pedersens broder Didrik havde vidnet om Oluf Pedersens og Svans udflugt til galgebakken ved Svaneke, indtraf under retsmødet et sælsomt intermezzo. Landstin- ges justitsprotokol anfører nemlig, at en pi- ge, Karen Mortensdatter fra Vestermarie fremstod i Retten og bad og begærede, at Predbjørn Svan måtte blive benådet og for- blive løs, eftersom hun ville ægte ham. Svan indgik herpå, hvis hun kunne hjælpe ham.

Set med nutidige øjne synes det ejendom- meligt, at en for snigmord og troldkunster anklaget skurk kunne slippe løs mod at be- give sig i ægteseng. Retshistorikeren Stig Iuul har redegjort for fænomenet (Kampen mod Forbrydelsen, I, s. 280) således: I den ældre strafferet var straffene lovbestemte, således at Retten var afskåret fra en egentlig individuel strafudmåling. Til gengæld havde

der - ganske uden lovhjæmmel - dannet sig den praksis, at man undertiden så bort fra den strenge lovbestemte straf og lod forbry- deren slippe helt eller delvist. Dette kunne f.eks. ske, når den forurettede bad for for- bryderen, som blot ønskedes »revset med en nådig straf«. Ligeledes kunne det ske, at »godtfolk« af medlidenhed gik i forbøn for forbryderen. Dette hjalp dog ikke, hvis den forurettede bad om den strengeste - Lovens - straf eller ved forbrydelser mod konge eller religion. At landsdommeren i vor sag ikke reagerede på Karen Mortensdatters tilbud kan således skyldes, at Svan også var sigtet for troldkunster. Når »godtfolk« gik i for- bøn har vel adskillige argumenter været for- søgt, herunder måske også ægteskabstilbud. Herefter fortsattes forhøret over Predbjørn Svan.

Svan erkendte, hvad der var anført om kniven (som blev fremlagt i Retten). Om de 2 sedler erklærede han, at den ene var skrevet for plasér, hvorfor han hverken kunne eller ville udtyde dem. Den anden indholdt de navne, som han med skedevand ville have indristet i kniven. Han nægtede at kende no- get til de 2 bylter, som Oluf Pedersen havde modtaget og benyttet.

Anklagemyndigheden ved amts skriver Augustus Dechner afgav et udførligt indlæg af 13. marts 1689. Det erkendtes heri, at der ikke var skaffet fuldt bevis for drabssigtel- sen mod Svan, men henset til, at Svan ved si- ne forhold har gjort sig suspect, og at Oluf Pedersen vil gå til sin død på sin sigtelse mod Svan, bør han dømmes som fuld drabsmand efter Lovens 6-6-1 og 2, i skærpet form som stimand efter Lovens 6-9-12 med hjul og stejle.

I et udførligt indlæg fra Svans side af 27. marts fastholder han sin uskyld i drabet. In- tet bevis er ført. Som dødsdømt misdæder kan der ikke tillægges Oluf Pedersens be- kendelser nogen retslig betydning. Han er oprørt over sandemændenes kendelse og kalder dem ligefrem for »samfrænder«, en betegnelse som dækker medlemmer af en slægt, som har fået bemyndigelse til at fore-

Melod: Som en Hiort med Tørst besungen.

Skillsingsvise-illustration fra 1716. Billedet viser en halshugning og (senere) hovedets placering på stejlen med hjulet.

tage skifte efter et familiemedlems død. Sandemændene påstås altså at have bestræbt sig på at værgе en af deres egne og gøre ham til et offer for trolddom og ikke til deltager i trolddom.

I Mathias Rasches dom fastslås slutteligt, at Svan måske har været interesseret i mordet, men at fuldt bevis herfor mangler. Derimod bør han dømmes, fordi han har brugt karakteres og indbildte kunster, hvorved enfoldige folk, som omgikkes ham, snart måtte blive ført fra den sande tro ud i vantros vildfarelse og afgudsdyrkelse. Han bør derfor at lide efter Lovens 6-1-10 til Bremerholm i jern og arbejde hans livs tid og hans boslod at være til kgl. Majestæt hjemfalden. Anklagemyndigheden får ordre til at udbe-

tale de 8 sandemænd et lod sølv hver (ca. 15 g sølv) som vederlag i medfør af Lovens 1-16-18.

Den forløbne tiggerstudent har da rimeligvis endt sine dage som slave på Bremerholm. Henset til de frygtelige forhold, slaverne dengang levede under, må han være bukket under efter få års forløb. Men måske har han dog kunnet opleve sin ubarmhjertige anklager, amtsskriver Augustus Dechner som sin medfange i elendigheden. 2 år efter mordsagsdommen sluttedes Dechner i Københavns Nytorvs kag, blev pisket, brændtes med tyvemærke i panden og bragt som livsslave ind på Bremerholm, efter ved Højesteret at være dømt for sine udsugelser af de bornholmske bønder og omfattende be-

dragerier mod sin herre og konge. Herom nærmere i Zahrtmanns »Borringholmerens Historiebog«.

Oluf Pedersen må være blevet henrettet på Svaneke og Østre Herreds galgebakke - nu Møllebakken - lidt nord for købstaden. Hans hovede blev måske sat på samme stejle som det, der var blevet anvendt ved student Svans makabre trolddomsforsøg.

Noter og henvisninger

De væsentligste kilder til fremstillingen er følgende:

Bornh. retsbetjente, Østre Herreds Tingbog 1688-89; Bornh. Landstings justitsprotokol 1689. (Begge i Landsarkivet).

Endvidere Søetatens Arkiv, Holmens chef, domme vedr. fanger. (I Rigsarkivet).

De i teksten forekommende bornholmske dialektudtryk er forklaret efter Espersen: Bornholmsk Ordbog.

For velvillig vejledning særlig vedr. overtro og trolddom takkes på det bedste arkivar i Dansk Folkemindesamling, dr.phil. Gustav Henningsen.

Sorthat - et pionerteglværk fra 1850'erne

Af Ole Hyldtoft

Nord for Blykobbæen, hvor vejen fører over åen ved Rævebroen, anlagde P.F. Lunde i 1850'erne et af Danmarks største teglværker. En nærmere undersøgelse af dette værk tyder på, at anlægget i dansk og i nogen grad også i international sammenhæng var teknisk usædvanlig avanceret.¹

Baggrunden for Lundes projekt lå i de bedrede økonomiske forhold fra 1840'erne. Ikke blot landbruget oplevede et opsving. Den moderne danske industri fik fodfæste i 1840'erne og 1850'erne. Antallet af arbejdspladser voksede hastigt, virksomhederne blev større, de begyndte at anvende dampkraft, og nye store industrier som f.ex. maskinindustrien voksede frem.

Årene fra omkring 1840 til 1860 blev også den danske teglværksindustri etablerings-tid.² Støttet af en kraftig produktionsstigning skilte teglværksdriften sig ud som et selvstændigt erhverv, og teglindustrien blev en af landets største. Ved midten af 1850'erne fandtes der mindst 178 teglværker med over 5 arbejdere, der tilsammen beskæftigede 2.256 arbejdere i sæsonen. Og produktionen, der i 1838 skal have ligget på 32,5 mill. mur- og tegsten, var i 1885 vokset til over 130 mill. sten og drænrør.³ En del af grundlaget for denne vækst lå i en stærkt stigende efterspørgsel fra landdistrikterne, der nød godt af de gode tider under den store kornsalgsperiode og begyndte en omfattende dræning fra omkring 1850. Men også de hastigt voksende byer krævede byggematerialer med København som hovedaftager. Denne ekspanderende bygge- og anlægsaktivitet kulminerede i midten af 1850'erne i et veritabelt byggeboom, der først blev brudt under krisen i 1857.

Over hele landet voksede teglværkerne frem. For Bornholm er denne udvikling

skildret i Bodil Tornehaves artikel om Teglproduktion på Bornholm.⁴ I nogle egne var det de lokale godsejere, der tog initiativet til anlæg af nye værker. De største og mest avancerede teglværker blev dog opført nær de største byer og først og fremmest i Københavns omegn. Blandt de sidste er der især grund til at nævne fire. Det ene var Hakkemose Teglværk nær Tåstrup, der blev bygget af J.P. Langaard i 1847/48, og som hurtigt udviklede sig til landets største teglværk. Det andet var Strandmosegård Teglværk ved Sletten nord for København, opført i 1848 af cand.polyt. J.C. Thygesen for justitsråd Edv. Collin. Det tredje var Klostermosegård Teglværk ved Helsingør. Dette værk blev i 1846 overtaget af G.F. Dithmer, der var søn af den kendte teglværksmand H.H. Dithmer fra Rendbjerg ved Egersund. Under den nye ledelse blev virksomheden drevet frem til et af de ledende værker i Danmark. Det fjerde og sidste var Aldersro Dampteglværk i København, der blev bygget i 1857/58 af en engelsk ingeniør for handelshuset J. Owen & Sønner.⁵ Forud for det sidstnævnte teglværk var Bornholm imidlertid kommet i teten af den danske teglværksindustri, da den københavnske jernstøber P.F. Lunde i årene fra 1853 til 1855 anlagde et stort, nyt teglværk i Sorthat.

P.F. Lunde og Sorthat

P.F. Lunde var født i 1803. Tidligt forældreløs voksede han op i beskedne kår som plejebarn i Nyboder.⁶ Han blev uddannet som underofficer og virkede som sådan frem til 1829, hvor han begyndte et jernstøberi i København. Udover de militære erfaringer havde Lunde da gennem en årrække fulgt H.C. Ørstedes, W.C. Zeises og G.

Forchhammers forelæsninger i Selskabet til Naturlærens Udbredelse. Den praktiske oplæring i jernstøberi blev klaret på 4 måneder hos N. Mogensen på Christianshavn.⁷ Lunde var en dygtig konstruktør og en stor teknisk begavelse. Han skaffede sig hurtigt kendskab til de mange nyheder fra udlandet og arbejdede videre med dem. Det nye jernstøberi gik godt, og efter nogle år blev det udbygget med et større maskinværksted. Opgangen fortsatte, og i første halvdel af 1840'erne var Lundes etablering byens største jernstøberi og maskinfabrik med fra 50-94 arbejdere og en årlig uds melting på omkring 400 t jern.⁸

Fra 1837 søgte Lunde at tage konkurrencen op med Statens Værksteder i Frederiksværk om leveringen af granater til artilleriet. Han forbedrede kvaliteten af granaterne gennem en ny støbemåde med brandhullet nedad, men forsvaret støttede sig fortsat til det statslige Frederiksværk, der hurtigt efterlignede den nye støbemetode. Formentlig i forlængelse af arbejdet med granatstøbningen indførte Lunde i 1840'erne såkaldte modelbrædder for at rationalisere formningen. Disse apparater, der var en forløber for de egentlige formmaskiner, bredte sig for alvor blandt danske jernstøberier i 1870'erne og 1880'erne.⁹ Som jernstøber arbejdede Lunde tidligt med forbedringer af og fik patent på forskellige varmeanlæg. På maskinområdet gjorde han sig gældende ved nye pumpekonstruktioner og som en af datidens betydeligste fabrikanten af dampmaskiner. I 1842/43 installerede han selv en 8 hk dampmaskine på fabrikken ved Farimagssvejen som en af de første jernstøbere i København, og i årene frem til 1847 fremstillede han i alt 16 dampmaskiner.¹⁰

Derudover deltog Lunde med stor entusiasme i datidens offentlige liv. Han var medstifter af Industriforeningen i 1838, og fra 1840 til 1851 sad han i borgerrepræsentationen, hvor han bl.a. energisk arbejdede for en forbedring af hovedstadens vandforsynings- og kloakforhold. I slutningen af 1840'erne var han et fremtrædende medlem

af den demokratiske bevægelse, og i årene fra 1849-52 repræsenterede han Nyboderkredsen i Folketinget.

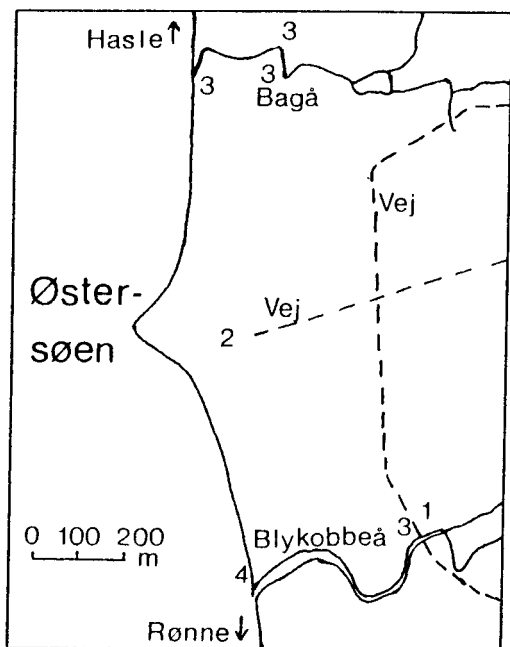
Måske til dels som følge af de mange offentlige erhverv og de begrænsede ordrer fra militæret mistede Lundes fabrik fra slutningen af 1840'erne sin tidligere dominerende stilling. Under de gode år i midten af 1840'erne var en række konkurrerende virksomheder desuden vokset frem. På maskinfabrikationens område var den nye komet Baumgarten & Burmeister fra 1846, af hvilke H.H. Baumgarten i begyndelsen af 1840'erne i et par år havde været leder af Lundes maskinværksted. Ved midten af 1850'erne hørte Lundes fabrik dog fortsat til byens mellemstore jernstøberier og maskinfabrikker med 52 arbejdere. Den årlige produktion lå på ca. 45.000 rdl., og den moderne udstyrede virksomhed blev i 1855 vurderet til i alt 37.300 rdl.¹¹

Som baggrund for Sorthat-projektet anførte Lunde senere, dels behovet for at holde sine arbejdere beskæftigede, indtil militæret gav ham de forventede ordrer på granater, dels at hans sagfører mod givne instrukser bød værket op til 1.000 rdl. over Lundes prioritet. Sorthat var uden tvivl et gammelt bekendtskab for Lunde. Hans tidligere lærere H.C. Ørsted og G. Forchhammer havde beskæftiget sig indgående med de bornholmske kulformationer, og Forchhammer havde i 1849 ydermere gjort opmærksom på de rige forekomster af udmærket ler i området.¹²

I 1849-50 blev Lunde direkte involveret i kulværket, da hans fabrik leverede pumpeudstyr og to dampmaskiner på 5 og 16 hk til en større udbygning. Som delvis betaling herfor fik han en 2. prioritets panteobligation på 2.000 rdl. og en andel i interessentskabet på 1.000 rdl. Trods de nye investeringer lykkedes det ikke at gøre kulværket rentabelt, og interessentskabet gik fallit i 1852. Ved den efterfølgende auktion d. 6. august 1852 blev Sorthat købt af et nyt interessentskab, der bestod af P.F. Lunde med $\frac{2}{3}$ og Bornholms tidligere amtmand L.W.H.

P.F. Lunde (1803-93). Fremtrædende københavnsk jernstøber og politiker i midten af 1800-tallet. Grundlægger af Sort-hat Teglværk 1853-55.

Kort over Sorthat-området. 1. Teglværket, 2. Kulværket, 3. Lerlag, og 4. Landingsbro.

Krabbe med $\frac{1}{3}$ for ca. 6.000 rdl.¹³ Da Lundes sagfører ydermere skal have bidraget med 3.000 rdl., kan selve købet af værket ikke have betydet nogen større økonomisk belastning.¹⁴

Kul- og teglværket i Sorthat

Under Lundes foretagsomme ledelse genopstod de gamle industrianlæg i årene frem til 1856 i en ny og anderledes imponerende skikkelse. Ved *kulværket* blev der hugget to nye skakter helt ned til 77 meters dybde. De blev forsynet med nye og kraftigere pumpeværker, og til at yde den nødvendige kraft installeredes endnu en dampmaskine på 16 hk, alt sammen fra Lundes fabrik.¹⁵ Alene i bygninger og maskiner skete der herved en fordobling til 20.700 rdl. af kulværkets ansatte værdi.

Langt de største midler blev imidlertid investeret i et imponerende *teglværksanlæg*,

der blev opført ved Rævebroen nord for Blykobbåen i nærheden af store forekomster af velegnet ler. Kernen i anlægget bestod af to store ovnkomplekser, det ene omfattede 2 hvælvede ovne, der hver kunne rumme ca. 80.000 sten, det andet 6 sammenbyggede såkaldte franske ovne, der tilsammen havde en kapacitet på 60.000 sten. Leret blev bearbejdet på en række moderne maskiner, der blev drevet af en dampmaskine på 8 hk. Tørringen foregik dels i 17 åbne tørrelader af den traditionelle type, dels i et stort, kunstigt opvarmet vintertørrehus. Dertil kom flere mindre bygninger til kontor og bolig for formanden samt en toetages bindingsværksbygning, der forneden rummede stald og avlsbrug og foroven boliger til værkets arbejdere. Det udstrakte bygningsanlæg blev inklusive maskiner vurderet til 50.260 rdl. i 1857.

Også *transporten* blev bygget op fra grunden med de nyeste forbedringer. To sporveje udgik fra teglværket. Den ene, der var over 1 km lang, førte til kulsakterne og lerlejrene ved Bagåens munding, den anden til udløbet af Blykobbåen, hvor der blev anlagt en lille landingsbro, mens selve udløbet blev oprenset og forsynet med bolværker.

Egnens toldinspektør beskrev ikke uden grund Lundes nye værk med vendinger som »et storartet fabrikanlæg« og »et i stor stil anlagt kulværk og teglbrænderi«. Selv den prøjsiske generalkonsul i Danmark R. Quehl lod sig begeistre og talte om »eine grosse Ziegelei«, der vidnede om »das Genie und eine Regsamkeit der Unternehmer, wie sie i Dänemark nicht eben häufig sind«, samt ønskede »der beste Erfolg den Unternehmungsgest belohnen möge, der die Ziegelei von Sorthat in das Leben gerufen«.¹⁶

Danmarks første dampteglværk

Det nye anlæg var Danmarks første egentlige dampteglværk. En dampmaskine på 8 hk trak lerbearbejdningmaskinerne, der bestod af et valseværk og en lerknusningsmaskine, samt en større og en mindre dræn

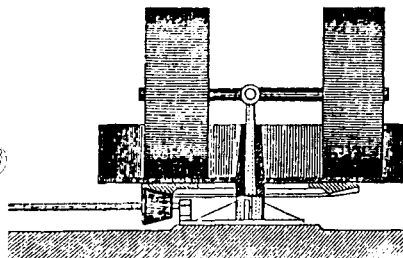
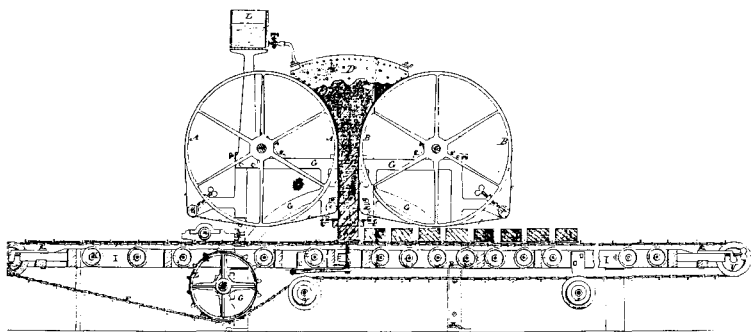
Sorthat Teglværk i vinteren 1855/56, tegnet af den daværende bestyrer M. Jespersen. Bygningen bagerst t.h. med den høje skorsten rummer de seks franske ovne. I midten den stråtagsbeklædte kontorbygning. T.v. først bygningen med de to hvælvede ovne, derefter det meget brede vintertørhus, og endelig maskinhuset med den tilhørende dampskorsten.

rørsmaskine.¹⁷ Alle maskiner stammede fra Lundes fabrik.

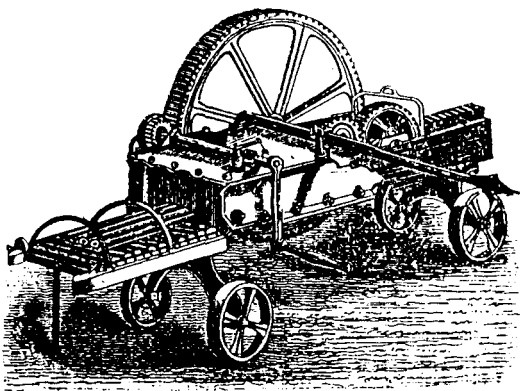
Ved den traditionelle teglværksdrift foregik bearbejdningen af leret i en såkaldt trosse, der var en cirkelformet fordybning beklædt med sten eller træ. I midten af trossen stod en svær pæl, og fra denne udgik en bom, der uden for trossen blev trukket af en eller to heste. Til denne bom var fastgjort en belastet æltevogn, der gradvist gik ud og ind langs bommen. Blandt ulemperne ved den fremgangsmåde var, at processen foregik diskontinuerlig og desuden var såvel plads- som transportkrævende. Fra slutningen af 1840'erne begyndte de største teglværker at erstatte trossen med en såkaldt lermølle. Denne bestod almindeligvis af et cylinder-

formet kar. I midten var der en lodret jernaksel besat med knive, der sammenæltede leret og pressede det færdige ler ud forneden. Ligesom forgængeren blev lermøllen almindeligvis trukket af en eller to heste, og fordelten ved den nye maskine lå navnlig i en mere kontinuerlig forarbejdning af leret.¹⁸

I Sorthat blev den indledende lerbearbejdning dog ikke foretaget ved hjælp af en lermølle, men på et valseværk og en lerknuds- maskine, der vurderedes til henholdsvis 700 og 350 rdl. Den tidligst kendte anvendelse af et valseværk på et dansk teglværk var en hestetrukken murstensmaskine fra 1850 på Hakkemose Teglværk. Denne maskine ser ud til at have lignet englænderen I. Hunts konstruktion fra 1843.¹⁹ Lerknus-

T.v. englænderen I. Hunts murstensmaskine med valser, patenteret i 1843. For at trække leret ned var valserne omgivet af et endeløst klæde. Forneden overskæres lerstrengen i passende stykker, og de enkelte sten transporteres bort fra maskinen på en kæde uden ende. T.h. en kollergang til lerbearbejdning. Den viste konstruktion er med roterende skål.

Whiteheads drænrørsmaskine. Betjeningen krævede to mænd og to drenge. Den ene arbejder fyldte kassen med ler, hvorefter den anden drejede håndsvinget, der drev stemplet frem. De to drenge fjernede de færdige rør og stablede dem op i tørrehuset.

ningsmaskinen i Sorthat var formentlig en såkaldt kollergang, der bestod af to støbejernshjul, som malede leret ved at køre rundt i en støbejernsskål, eller ved at lade støbejernsskålen rotere.

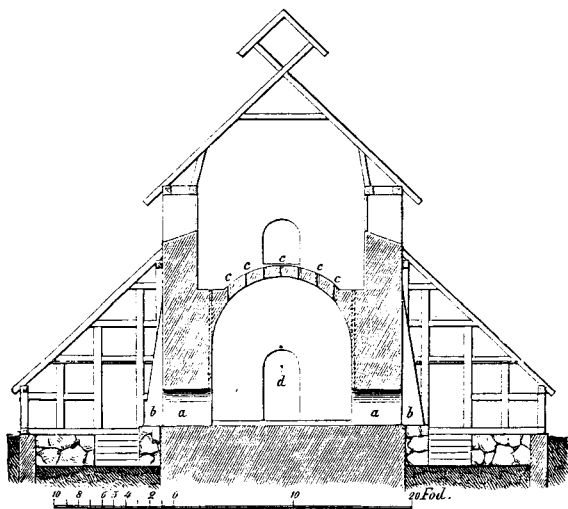
Drænrørene blev fremstillet på to maskiner, der vurderedes til henholdsvis 450 og 800 rdl. Derimod ser det ud til, at de almindelige mursten blev formet på den traditionelle måde ved håndstrykning.²⁰ Dræningen kom fra England, hvor denne jordforbedringsmetode bredte sig fra 1830'erne. Forudsætningen for en videre udbredelse var forholdsvis billige eller med andre ord maskinformede rør. Den første drænrørsmaskine blev konstrueret af englænderen Whitehead, og hans udformning dannede mønster for de fleste senere typer. En anden udbredt type af drænrørsmaskiner kom fra Claytons maskinfabrik i London.²¹ Fra omkring 1850 tog dræningen også fart i Danmark energisk bakket op af Landhusholdningsselskabet. I 1848 begyndte Strandmosegård som det første danske teglværk at fremstille drænrør, og i begyndelsen af 1850'erne bredte produktionen sig til stadig flere værker. Maskinfabrikant M.P. Allerup i Odense var hurtig til at kopiere den nye maskine. Allerede i 1853 leverede han de første dansk fremstillede eksemplarer. An-

dre værker fik deres drænrørsmaskine fra hertugdømmerne, hvor navnlig Schweffel & Howaldts jernstøberi i Kiel opdyrkede denne produktionsgren.²²

På denne baggrund må maskinparken på Sorthat Teglværk siges at have været moderne omend ikke revolutionerende. At Lunde selv havde produceret maskinerne vidnede om, at hans værksted var fuldt på højde med tiden. Det angørende nye i Sorthat var, at maskinerne ikke blev drevet med hånd- eller hestekraft, men i stedet med en dampmaskine. Denne måde at producere på sparede arbejdskraft, samtidig med at produktionen kunne forøges. Sorthat Teglværk kom så småt i gang med produktionen i 1854.²³

Den nærmeste konkurrent til æren som landets første dampteglværk var overraskende nok Bornholms andet store kulbrud, Hasle Kulværk, der lå nord for Bagåen. Ved dette kulværk startedes i 1851 et tilknyttet teglværk, Frederiksminde, som fra 1853 delte dampmaskine med kulværket. I 1853 fremstillede værket 137.000 mursten, og det optræder sidste gang i kilderne i 1856 med en produktion på 347.000 sten.²⁴ Den nævnte dampmaskine, en 24 hk lavtryks balance-maskine, var Bornholms ældste, anskaffet i 1843 fra Dittmann & Jensen i Flensborg. Fra 1853 trak denne maskine foruden kulværkets pumper m.v. en opretstående leræltømølle med hjul og knive, der vurderedes til 160 rdl.²⁵ Selv om Hasle Kulværk således kom et års tid før Sorthat, er det tvivlsomt, om man kan kalde den meget begrænsede sideproduktion ved hjælp af en damptrukken leræltømølle på dette kulværk for et damp-teglværk.

Et par år efter Sorthat Teglværk begyndte mekaniseringen så småt at komme i gang på de øvrige danske teglværker. I 1857 anskaffede både Aldersro i København og Nivågårds Teglværk nord for København en dampmaskine. I begge tilfælde er der tegn på, at P.F. Lunde medvirkede. I 1859 fulgte Klostermosegård ved Helsingør og i 1862 Hakkemose Teglværk.²⁶

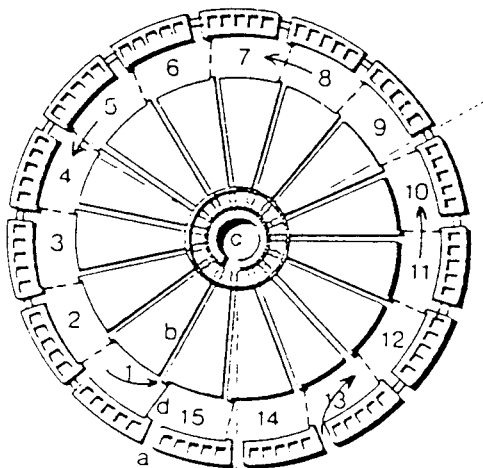

Snit og grundplan af en hvælvet kammerovn med plads til ca. 50.000 sten. Dimensionerne er $7,5 \times 3,8 \times 3,8$ m. a. Indfyringshuller, b. Afstivere, c. Røghuller, og d. Indtrilningsdør.

Opfandt P.F. Lunde ringovnen?

Sorthat bød på flere andre tekniske nyheder. De to store hvælvede ovne fra 1854, der hver rummede ca. 80.000 sten og var forsynet med jernrister over fyrkanalerne, var nok moderne, men lignende ovne kunne ses på flere af de øvrige store danske teglværker. Som hovedtype svarede de hvælvede ovne til de traditionelle kammerovne og havde samme ulemper som disse. Brændingen foregik periodisk med en serie ad gangen, hvorefter man begyndte forfra. Man kunne derfor højst nå 10 brændinger i løbet af en sæson. Desuden udnyttede ovnene kun en lille del af den tilførte energi. Størsteparten forsvandt bort med røgen og under ovnens afkøling.

Større interesse har de seks sammenbyggede »franske ovne«, hver med plads til ca. 10.000 mursten. Lunde selv hævder, at han med dette anlæg, der blev bygget i 1855, opfandt ringovnen tre år før, den i 1858 blev patenteret i Tyskland af F. Hoffmann og A. Licht. Gennem værkets tyske arbejdere skulle opfindelsen være overført til Tyskland.²⁷ Den stærkt brændselsbesparende og kontinuerligt arbejdende ringovn var den mest revolutionerende nyskabelse i tegl-

Ringovn med 15 kamre. 1-15. Kamre, a. Indgangsport, b. Røgkanal, c. Skorsten, og d. Jernplade. Kamrene 1 og 15 er adskilt ved en flyttelig jernplade. I 15 foregår indsætningen af rå sten, mens de færdigbrændte og afkølede sten udtages i 14 og 13. De øvrige indgangsporte er tilmurede. Fyringen foregår i 6 og 7. I 8-12 står de færdigbrændte sten til afkøling. Luften bliver trukket ind over disse sten og kommer derfor stærkt opvarmet til brændingskamrene 6 og 7. Derfra ledes forbrændingsluften gennem kamrene 5-1, hvor de forvarmer de rå sten, og videre gennem en åben røgkanal i 1 ind til røgsmaleren og op i skorstenen. Efter et døgn's tid flyttes jernskottet hen mellem 15 og 14, og processen gentages med et kammers forskydning.

værksindustrien i det 19. århundrede. Blandt danske historikere støtter C. Nyrop og P. Læssøe Müller Lundes opfattelse, mens Axel Nielsen mener, at påstanden skyldes en forveksling mellem begreberne kontinuerlig brænding og helårsdrift, d.v.s. at man brændte hele året. Axel Nielsen bygger overvejende på en sagkyndig vurdering af inspektør Friedling fra Gisselfeld efter et besøg på Sorthat Teglværk. Efter beskrivelsen omtaler Friedling imidlertid alene de to hvælvede ovne og går ikke ind på anlægget med de seks sammenbyggede ovne.²⁸

Hoffmanns ringovn består af en ringformet eller oval formet kanal, der er inddelt i 12-24 kamre.²⁹ Til hvert kammer hører en indgangsport og en røgkanal, der fører ind til den fælles røgkanal og derfra videre til en høj skorsten. Fyringen sker gennem fyrhuller fra oven. Brændingen foregår kontinuerligt ved, at fyringen efter et døgn's tid flyttes videre til det næste kammer. De store brændselsbesparelser ligger dels i, at man benytter varmen fra de færdigbrændte sten til at ophede den tilførte luft, dels ved at forbrændingsluften på vejen til skorsten afgiver størstedelen af sin varme til de ubrændte sten. Almindeligvis betød den nye ovn en besparelse i brændselet på omkring $\frac{2}{3}$ i forhold til de gamle periodiske ovne. Den kontinuerlige drift gav desuden mulighed for at øge produktionen og samle den på et mindre areal.

Efter Lundes beskrivelse fra 1888 og brandtaksationen fra 1857 kan ovnen i Sorthat beskrives i hovedtrækkene.³⁰ Den bestod af seks mindre ovne, der var sammenbygget i to rækker. Ovnene var forbundet med hinanden med et spjæld, og fra hver ovn førte desuden et andet spjæld til en fælles røgkanal i midten og videre til en 19 m høj skorsten, der lå på bakken nordøst for bygningen. Når der fyredes i ovn nr. 1, var spjældet mellem nr. 1 og 6 lukket, mens de øvrige var åbne, så at varmen i de øvrige 5 ovne blev ren gevinst. Desværre omtaler Lunde ikke, hvorfra han er blevet inspireret til denne konstruktion. Måske bygger den alene på

hans praktiske erfaringer med udførelsen af varmeanlæg.³¹

Dette anlæg havde tydeligvis flere træk tilfælles med den hoffmannske ringovn. Det gælder de sammenbyggede og forbundne kamre samt aftrækket gennem en fælles røgkanal og videre til en høj skorsten. Begge søgte at udnytte overskudsvarmen fra den opfyrede ovn til at forvarme stenene i de øvrige kamre. På den anden side ser der også ud til at have været iøjnefaldende forskelle. Med kun seks kamre ville Lundes ovn ikke kunne gennemføre en kontinuerlig drift, og i forlængelse heraf har varmen fra de allerede brændte sten næppe kunnet udnyttes til en ophedning af forbrændingsluften. I ringovnen var de enkelte kamre desuden ikke forbundet med spjæld, men dannede til sammen en stor muret brændkanal. Endelig havde Lundes anlæg næppe heller den for ringovnen karakteristiske fyring fra oven. Det nævnes blot, at hver ovn havde sit fyrsted. Ovnene i Sorthat var således ikke en fuldt udviklet ringovn, og i brændselsbesparelse har den ikke kunnet måle sig med de senere hoffmannske ovne. Den må snarere opfattes som en forløber for ringovnen, ligesom beslægtede konstruktioner fra samme tid i England, Frankrig og Tyskland. Men selv dette var en betydelig teknisk bedrift. De forskellige forløbere medførte i øvrigt, at Hoffmann omkring 1870 fik sit patent omstødt i Tyskland.³²

Forsøg på helårsdrift

Den tredje større tekniske nyhed i Sorthat var et forsøg på helårsdrift. Den traditionelle teglværksdrift begyndte almindeligvis efter påske og fortsatte til Mikkelsdag d. 29. september. En udstrækning af driftsæsonen indebar flere fordele. For det første ville en længere sæson give en bedre udnyttelse af de store faste investeringer, og for det andet ville en sådan ændring i produktionsorganisationen give mulighed for at opbygge en fast stab af erfarne arbejdere, der boede i nærheden af virksomheden. Teglværkets store

ovnanlæg, de mange maskiner og den udbyggede infrastruktur talte altsammen for en overgang til helårsdrift. At værket selv producerede det nødvendige brændsel trak i samme retning.

For at sikre helårsdrift blev de almindelige friluftstørrelader suppleret med et vintertørrehus, der lå mellem de to hvælvede ovne og maskinhuset. Det målte $8,8 \times 16,3$ m og var bygget i grundmur med tegltag. Indvendigt havde det fire opmurede hvælvinger, hvoraf de to var forsynede med støbte damptrør, mens de to andre havde murede kanaler med jernfyllager. Gennem hele bygningen var der nedlagt jernskinner, som stenreolerne kunne løbe på.³³ Af beskrivelsen fremgår ikke entydigt, hvorledes tørrehuset har fungeret. Øjensynlig har man benyttet to varmekilder, den ene i form af direkte fyring i selve huset, den anden ved hjælp af spild damp fra dampmaskinen eventuelt suppleret med damp direkte fra dampkedlen. Fire blæsemaskiner i maskinhuset sendte dampen over i tørrehuset, hvor den fordeltes videre af yderligere to blæsere. I det hele synes konstruktionen at have ligget tæt op af datidens centralvarmeanlæg, som Lunde i forvejen var fortrolig med.

Vintertørrehuset i Sorthat repræsenterede selv i international sammenhæng et meget tidligt forsøg på vinterdrift ved hjælp af kunstig tørring. I en historisk oversigt fra 1901 fremhæver O. Bock, at det ældste af ham kendte vintertørningsanlæg blev opført i Tyskland i 1858, og flere håndbøger nævner en konstruktion af Mensing fra 1867 som det første. Disse tyske anlæg byggede på et andet princip end Lundes, nemlig på en udnyttelse af overskudsvarmen fra tegl-ovnene.³⁴ Det næste danske teglværk, der anvendte spild dampen fra dampmaskinen til kunstig tørring, var Gl. Antvorskov Teglværk ved Slagelse, hvor brødrene Vih. og Ru. Schou i 1892 gik over til helårsdrift på grundlag af en kombination af spild damp og overskudsvarme fra ringovnen.³⁵ På Aldersro Teglværk i København forsøgte man i 1857/58 med overgang til helårsdrift ved

Sorthats Kulværk.

Sorthats Teglværk vil i indevarende Efteraar være forsynet med en Beholdning af 4 til 500000 Muursteen, som afsendes til følgende Priser pr. 1000 Stykker, heelbrændte: No. 1, 10 Rdlr., No. 2, 8 Rdlr. og Løstbrændte, forsaavidt de høves: 7 Rdlr. Der er draget Omsorg for at Stenene omhyggelig forteres, skulde der imidlertid i de Stabler, der paavises findes Steen, som ikke svare til den opgivne Beskaffenhed, er Kjøberen berettiget til at kassere disse, naar det skeer under Ubleveringen. Stenene kunne afhentes til enhver Tid, enten strax eller i Løbet af Vinteren, naar man henvender sig til Værkstyrer F. Lunde i hans Bopæl paa Værket.

Fra Sorthats Kulværk sælges Kul til følgende Priser:

Store Kul pr. Td.,	små Kul pr. Td.
fra Smederanden . . .	5 Mk. 4 Mk.,
fra de øvrige østlige Mønder .	4 Mk. 8 S. 3 Mk. 8 S.,
fra de nordlige Mønder .	3 Mk. 2 Mk.

Til Betryggelse for at Ingen, som henter Kul skal tjøre forgjæves, skulde disse forud bestilles i Rønne hos Hr. Kjøbmand J. Hay, til hvem de ved Bestillingen imod Øvittering betales og som tillige meddeler en Ubleverings = Seddel paa Kullene, som igien afleveres til Kulværkets Formand Frederik Ruure, eller til den, som i hans Forfald har Tilfynet med Paalæsningen, dog kunne, forsaavidt det forhaandenstående Kulforraad tillader det, men uden Forpligtelse for Værket, ogsaa Kul erholdes, uden at være bestilte, naar man henvender sig til Værkstyrer F. Lunde, som modtager Betalingen og udsteder Ubleverings = Seddelen. Kul sælges ikke til Andre, end dem, der ere forsynede med Ubleverings = Seddel.

Enhver som maatte have Anledning til Klage, eller til at gjøre Udsættelser paa Maalet og Kulenes Beskaffenhed, vilde behøve at henvende sig til Værkstyreren. Lunde & C.

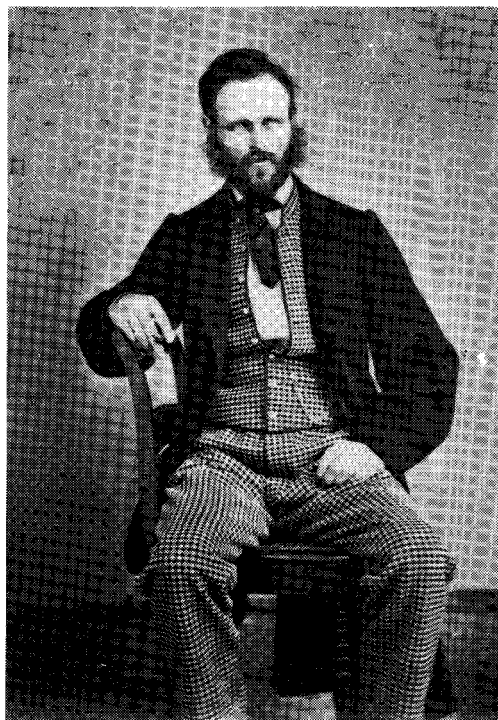
Annonce i Bornholms Avis 6.10. 1854.

alene at benytte overskudsvarmen fra tegl-ovnene.

Driften af Sorthat Kul- og Teglværk 1853-58

Året 1853 og meget af det følgende år gik med en omorganisering af driften og opførelsen af nye bygninger med tilhørende

skakter og skinneveje. I 1853 blev der arbejdet ihærdigt på en modernisering af kulværket, og bl.a. i september var Lunde selv på Bornholm.³⁶ Fra 1854 gik Lunde for alvor ind i projektet, og efter eget udsagn rejste han dette år hele 17 gange til Bornholm, hvor han tilsammen opholdt sig i henved fire måneder.³⁷ Kulværket nåede nu op på en pæn produktion, og i løbet af året lykkedes det også at få teglværket i gang. I begyndelsen af oktober annoncerede Sorthat med 4-500.000 mursten samt kul af forskellige kvaliteter. I annoncen omtales Lunde som værkbestyrer med bopæl på værket. Toldinspektøren skønnede dog kun produktionen af mursten i 1854 til i alt 180.000 stk., mens kulproduktionen blev anslået til 15.000 tdr.³⁸

Magnus Jespersen (1833-1917). Født på Bornholm og cand.polyt. i 1854. Fra 1.2. 1855 til 30.8.1856 bestyrer af Sorthat Kul- og Teglværk. I 1858 blev han ansat som adjunkt i Rønne og fra 1881 ved katedralskolen i Nykøbing F. Han ydede en vigtig videnskabelig indsats ved den tidlige kortlægning af Bornholms geologiske forekomster.

Det følgende år kom teglværket for alvor i gang med en samlet produktion, der beløb sig til 1.019.000 mursten samt 26.000 tegl og 1.800 ildfaste sten. Værket var dermed nået op i den eksklusive gruppe af danske teglværker med en årlig produktion på over 1 mill. sten. Omkring halvdelen af det brudte kul blev anvendt til fyring i teglværkets ovne og dampmaskiner. Arbejdsstyrken var på omkring 50 mand både ved teglværket og på kulværket.³⁹

Opgangslinjen blev dog allerede brudt i 1856, hvor teglværkets produktion faldt til ca. 700.000 mursten. Omkring 490.000 af disse sten blev afskibet til København. Kulværket leverede ca. 18.000 tdr., hvoraf ca. 8.000 tdr. blev brugt af virksomheden selv. Den samlede værdi af den afsatte produktion lå på omkring 21.000 rdl.⁴⁰ En stor del af arbejderne i Sorthat bestod af lokale husmænd. Kulværket benyttede desuden ligesom Hasle Kulværk et stort antal svenske arbejdere især i vintertiden.⁴¹ Derimod kom de fleste vandrearbejdere på teglværket fra Tyskland. R. Quehl fortæller i 1856, at 34 af teglværkets i alt 80 arbejdere var gode tyskere fra Lippe, der sammen med de tilgrænsende områder Hessen og Westphalen leverede en stor del af arbejderne på de danske teglværker. De kom i begyndelsen af april

og tog hjem i oktober eller begyndelsen af november. Det var en billig arbejdskraft, der her som andetsteds også blev værdsat på grund af deres dygtighed, ædruelighed og utrolig spartanske livsførelse.⁴²

Fra 1. december 1855 syntes værkets bestyrerproblemer også at komme under ordnede forhold, da den unge cand.polyt. Magnus Jespersen blev ansat på denne post. Efter eksamen havde Jespersen i sommeren 1854 lært praktisk teglværksdrift hos teglværksejer Mathiesen i Egersund og i begyndelsen af 1855 udbygget sine erfaringer hos stentøjsfabrikant C.P. West i Rønne.⁴³ Jespersen og J.C. Thygesen, der byggede Strandmosegårds Teglværk, var de første polyteknikere, der forsøgte at skabe sig en

levevej i teglværksindustrien. For begge blev teglværkskarrieren dog af kort varighed. Da Strandmosegård i 1856 indstillede produktionen, gik J.C. Thygesen over i telegrafvæsenet. Jespersens tid i Sorthat kom til at vare under 1 år. Allerede den 30. august 1856 måtte han forlade det fallitruede værk. I 1857 var han på en længere udenlandsrejse, der bl.a. førte ham til Paul Borries teglværk i Paris, porcelænsfabrikken i Sèvres og til Claytons kendte fabrik for teglværksmaskiner i London. Ved hjemkomsten forsøgte han sig uden held som tekstilmøllejer i Jylland og valgte da i stedet i 1858 en ansættelse som adjunkt ved Rønne højere Realskole.⁴⁴

Den 30. oktober 1856 måtte Lunde opgive sit bo. Sorthat blev dog foreløbigt ført videre, øjensynligt med P.F. Lunde som bestyrer, og i 1857 ser det ud til, at produktionen kulminerede. Toldinspektørerne fortæller, at der dette år var beskæftiget mellem 30 og 140 mand på værkerne. Der blev produceret kul til salg for mindst 7.000 rdl. Dertil kom en produktion af mursten på henimod 2 mill. stk., hvoraf ca. 600.000 blev udført til København. For første gang fortælles desuden om en fremstilling af drænrør, hvoraf udførslen fra Bornholm anslås til mindst 7.000 rdl. Alt i alt vurderedes værkets afsætning dette år til 39.000 rdl. mod 21.000 rdl. året før.⁴⁵

I 1858 gik det til gengæld stærkt tilbage. Værket beskæftigede kun omkring 36 mand, mest ved brydningen af kul. Produktionen af mursten oversteg næppe 500.000, og en betydelig del af værkets inventar blev demonteret og sendt til København. Den samlede produktionsværdi blev for 1858 anslået til kun ca. 15.000 rdl. I august 1859 blev Sorthat derefter solgt til et bornholmsk interessantskab for så lav en pris som 7.300 rdl. Teglværket blev derefter nedlagt, mens kulværket fortsatte i mindre skala.⁴⁶

Lundes fallit og værkets nedlæggelse

Det er vanskeligt entydigt at fastlægge årsagerne til Lundes fallit og Sorthat-værkets

nedlæggelse.⁴⁷ Lunde selv mente, at det var de udeblevne ordrer til artilleriet sammen med vedvarende større uheld, der gjorde, at han blev væltet omkuld under krisen i 1857.⁴⁸ Det er et spørgsmål, om hans forskellige uheld var større end de problemer, de fleste virksomheder tid efter anden er udsatte for. Desuden indtraf fallitten allerede den 30.10.1856 eller før krisen i 1857 var brudt ud. Endnu fra 1856 til 1857 steg murstenspriserne fra 30 til 34 kr. pr. 1.000 sten, og først i 1858 slog et fald igennem til 24 kr.⁴⁹ Faldet fra 1857 til 1858 kan imidlertid have lagt en alvorlig dæmper på eventuelle bestræbelser for at videreføre virksomheden. Værkets tidligere bestyrer M. Jespersen mener, at årsagerne til, at driften ikke ville betale sig, dels lå i en uheldig driftsmåde, dels i en utilstrækkelig kapital med deraf følgende vanskelige pengeforhold.⁵⁰

Trods de store investeringer lykkedes det ikke at gøre kulbrydningen rentabel. Det samme gjaldt for naboen Hasle Kulværk, og senere forsøg på kuludvinding med mere moderne metoder på Bornholm har lidt samme skæbne.⁵¹ Problemerne forværredes af mangel på arbejdskraft og et deraf følgende lønpres og behov for vandrearbejdere. Også på teglværket tilkæmpede arbejderne sig en klækkelig lønforhøjelse i 1855/56.⁵² Forsåvidt så Lunde rigtigt ved i stedet at lægge hovedvægten på en omfattende teglværksdrift baseret på områdets udmærkede lerforekomster. Da det endelig fra 1878 lykkedes at etablere en levedygtig storindustri i området, den senere Hasle Klinker- og Chamottestensfabrik, skete det også med leret som hovedgrundlag, men for størstedelen i form af en specialproduktion af ildfaste sten.⁵³

Teglværket var som nævnt teknisk meget avanceret. Anvendelsen af dampkraft og maskiner kan næppe have været en svaghed ved anlægget, selv om det falder i øjnene, at en afsætning af drænrør først omtales i 1857.⁵⁴ De benyttede teglovne var dyrere i anlæg end ovnene på lignende værker, men har formentlig givet en bedre brændselsøko-

nomi. Derimod har den kunstige tørring næppe været økonomisk rentabel, i hvert fald ikke hvis man har benyttet almindelig centralvarme til tørring af de meget vandholdige håndstrøgne sten. De lange sporveje kan også have været en økonomisk byrde, og planerne om en udskibning ved Blykobbeåens munding mislykkedes på grund af tilsanding.⁵⁵ En grov sammenligning med Hakkemose Teglværk på samme tid antyder de økonomiske problemer ved anlægget. Med ca. 80 arbejdere og en investering i bygninger og maskiner på ca. 37.000 rdl. producerede Hakkemose omkring 4 mill. sten, mens Sorthat Teglværk med et tilsvarende antal arbejdere og med bygninger og maskiner til over 50.000 rdl. på højdepunktet kun nåede en årlig produktion på ca. 2,5 mill. sten.⁵⁶ Dertil skal føjes omkostningerne ved de store infrastrukturanlæg i Sorthat.

De mange tekniske nyheder måtte nødvendigvis give store indkøringsproblemer, og det tog flere år at få værket op på en blot nogenlunde høj produktion. Lunde, der ik-

ke var nogen holden mand, savnede tydeligvis kapitalstyrke til et så dristigt projekt, hvortil kom, at det i længere perioder kneb med styringen af byggeriet og driften.⁵⁷ Ydermere havde han samtidig andre store planer i gang. Ved konkursen stod der således en jernbåd i spanter i hans gård. To af hans alvorligste konkurrenter Baumgarten & Burmeister og D. Løwener & Co. forsøgte sig ligeledes i disse år med en produktion af dampdrevne jernskibe eller med andre ord et jernskibsværft.⁵⁸

Det lykkedes ikke Lunde at rejse sig økonomisk efter fallitten. Da konkursbehandlingen var afsluttet i 1861, prøvede han uden held et par år at arbejde sig op på et teglværk, der lå på Frederiksberg. I 1864-70 tog han til England, hvor han fortsatte med sine industrielle eksperimenter, men igen uden succes. Efter hjemkomsten fik han fra 1870 en årlig understøttelse på 1.000 kr. på finansloven for sine tidligere fortjenester for artilleriet.⁵⁹

Noter

1. Steen Ove Christensen, Jørgen Butzbak og J.A. Laursen takkes for nyttig hjælp og kommentarer. Sorthat Teglværk er behandlet sammen med det næsten samtidige Aldersro Teglværk i København i Ole Hyltdoft: *Moderne teglværksteknik i 1850'erne*, Danmarks Tekniske Museums Årbog, 1987, s. 5-54.
2. Axel Nielsen: *Industriens historie i Danmark*, III. 2, 1944, s. 162-91, og Niels Brøndum Josephsen: *Med ler og tegl, Årbog for Den gamle By*, Århus 1984, s. 117-73.
3. Rlgsarkivet (i det flg. RA), Statistisk Bureau, Industritællingen i 1855, og A. Nielsen: *Op.cit.* s. 190.
4. Bodil Tornehave: *Teglproduktion på Bornholm*, i R. Egevang og J. Thoms (red.): *Rønne - købstad i 650 år*, Rønne 1977, s. 107-24.
5. Ole Hyltdoft: *Moderne teglværksteknik i 1850'erne*, Årbog for Danmarks Tekniske Museum 1988, s. 12-17 og 32-40.
6. Om P.F. Lunde se bl.a. O.J. Rawert: *Kongeriget Danmarks industrielle forhold, 1850*, s. 166-67, P.F. Lunde: *Hovedtræk af et levnedsløb, 1888*, *Håndværkerbladet*, nr. 76 1893, *Dansk Biografisk Leksikon*, X, 1896, s. 461-63 (C. Nyrop), og XIV, 1938, s. 574-76 (P. Læssøe Müller), H. Bruun: *Den faglige arbejderbevægelse i Danmark, 1938*, s. 48 70, og P. Engelstoft og II. Jensen (red.): *Didrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie, 1931*, s. 109-24.
7. RA Generaltoldkammer og kommercekollegiet, Industrifaget, J.nr. 1018 1829.
8. Samme, Fabrik- og industritabeller 1839-47.
9. RA Indenrigsministeriet, Patentsager 1864-94, kl. 31, 5.5. 1881, jfr. desuden patent af 8.12.1841.
10. Patenter af 24.10.1838, 10.12.1845, 24.10.1850 og 19.1.1851. Desuden Kvartalsberetninger fra Industriforeningen, 1851-52, s. 56, O.J. Rawert: *Maskeinfabrikationens og jernstøberiets tilstand i København med nærmeste omegn, 1847*, og Landsarkivet for Sjælland m.v. (i det flg. LA), Brandtaksationer, København, Udb. Klædebo, 25.1.1843.
11. RA Industritællingen i 1855, og LA Brandtaksationer, København, Udb. Klædebo, 1.11.1855.
12. P.F. Lunde: *Op.cit.* s. 20-22, Axel Garboe: *Bornholmer-geologen Magnus Jespersen, 1931*, s. 57-59, og G. Forchhammer: *Danmarks teknisk vigtige mineralprodukter, Kvartalsberetninger fra Industriforeningen, 1848*, s. 90-102 og 153-61, 1849, sp. s. 77-78.
13. P.F. Lunde: *Op.cit.* s. 21-22, LA Brandtaksationer, Bornholm, Vester herred, 30.12.1843, 22.10.1849 og 1.7.1850, Bodil Tornehave: *Op.cit.* s. 112, og M. Jespersen: *En skitse af Sorthat Kulværk på Bornholm, i Indbydelsesskrift til de offentlige examina i Rønne Højere Realskole, 1866*, s. 3-38, sp. s. 32.
14. P.F. Lunde: *Op.cit.* s. 21-23.
15. M. Jespersen: *Op.cit.* s. 32-34, og LA Brandtaksationer, Bornholm, Vester herred, 10.12.1853 og 5.3.1857.
16. RA Toldinspektørernes årsberetninger 1856 og 1857, og R. Quehl: *Aus Dänemark, Berlin 1856*, s. 263-65 (»et storslået teglværk, som vidner om en genialitet og dynamik, som ikke ligefrem er hyppig i Danmark« ... »samt ønsker, at den foretagerånd, som har givet liv til teglværket i Sorthat, må belønnes med det bedste resultat«).
17. LA Brandtaksationer, Bornholm, Vester herred, 5.3.1857.
18. L. Vincent: *Vejledning i rørlægning*, 3. udg., 1871, s. 132-35.
19. LA Brandtaksationer, Kbhs. amt, Smørum herred, 24.6.1850, og RA Generaltoldkammer- og kommercekollegiet, Industrifaget, J.nr. 154 1843.
20. M. Jespersen: *Op.cit.* s. 33 omtaler en lermølle, og P.F. Lunde: *Op.cit.* s. 26 mustensmaskiner, men disse oplysninger har ikke kunnet verificeres.
21. C.I. Hansen: *Praktisk anvisning i dræning samt drænrørs fabrikation, 1852*, og L. Vincent: *Op.cit.* s. 137-45.
22. Som note 5.
23. RA Toldinspektørernes årsberetninger 1854.
24. B. Tornehave: *Op.cit.* s. 114 og Bornholms Avis 1.3.1853.
25. Arne Ipsen og E.L. Lind: *Kulbryderne ved Hasle, Rønne 1985*, s. 21 24, og LA Brandtaksationer, Bornholm, Nørre herred, 5.1.1854.
26. P.F. Lunde: *Op.cit.* s. 35, RA Direktoratet for Arbejds- og Fabriktilsynet, Faststående dampkedler til år 1870, 1. insp., s. 310, RA Statistisk Bureau, Tællinger af fabrikker 1871-72, og LA Brandtaksationer, Kbhs. amt, Smørum herred, 6.11.1862.
27. P.F. Lunde: *Op.cit.* s. 26-29.
28. A. Nielsen: *Op.cit.* s. 187-88.
29. F. Borup: *Teglværksindustri, 1886*, s. 30-42, Otto Bock: *Die Ziegelei, Berlin, 1898*, s. 81-129, og B. Kerl: *Handbuch der gesammten Thonwaarenindustrie, 3. udg., Braunschweig 1907*, s. 686-750.
30. Som note 17 og 27.
31. Det er ikke lykkedes at finde baggrunden for, at disse ovne i en enkelt kilde kaldes »franske ovne«, M. Jespersen: *Op.cit.* s. 33. Der kan i udtrykket ligge en skjult polemik mod Lunde opfattelse.
32. Som note 27 og P. Loeff: *Ueber die Entstehung ringförmiger Ziegelöfen, Zeitschrift für Praktische Baukunst, Berlin 1871*, s. 119-34.
33. Som note 17.
34. O. Bock: *Om den kunstige tørring og dens udvikling, Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Sten-Industri, 1901-02*, s. 23-32, O. Bock: *Op.cit.* s. 44-67, og B. Kerl: *Op.cit.* s. 597-631, sp. s. 612-13.
35. A. Olsen: *Helårsdrift på skandinaviske teglværker, Lerindustrien, 1922*, s. 44-48.

36. LA Brandtaksationer, Bornholm, Vester herred, 10.12.1853, og Bornholms Tidende 23.9.1853.
37. P.F. Lunde: Op.cit. s. 22-26.
38. RA Toldinspektørernes årsberetninger 1854, samt Bornholms Avis 6.10., 10.10., 13.10. og 31.10.1854.
39. M. Jespersen: Op.cit. c. 33, og annonce i Bornholms Avis 9.2.1855.
40. RA Toldinspektørernes årsberetninger 1856.
41. Bornholms Avis 21.10., 25.10. og 29.10.1853. To tredjedele af arbejderne på Hasle Kulværk kom da fra Sverige. Jfr. også A. Garboe: Op.cit. s. 58.
42. J. P. Trap: Danmark, 1. udg., bd. I, 1858, s. 534, og R. Quehl: Op.cit. s. 264-65.
43. Bornholms Avis 4.12. og 11.12.1855, og A. Garboe: Op.cit. s. 43-63.
44. Samme s. 60-77, og R. Jespersen: Den polytekniske Læreanstalts kandidater 1829-1929, 1930, s. 18.
45. RA Toldinspektørernes årsberetninger 1857, LA Brandtaksationer, Bornholm, Nørre herred, 10.12.1857, og Bornholms Avis 3.7. og 7.7.1857.
46. RA Toldinspektørernes årsberetninger 1858 og 1859, J.P. Trap: Danmark, 1. udg., Suppl., 1859, s. 97, og B. Tornehave: Op.cit. s. 113.
47. Bilagene til P.F. Lundes fallitbo, LA Københavns Skiftekommision 6/27 1856, er desværre bortkommet.
48. P.F. Lunde: Op.cit. s. 4 og 29.
49. J. Pedersen og O. Strange Petersen: An Analysis of Price Behaviour 1855-1913, 1938, s. 248.
50. M. Jespersen: Op.cit. s. 33-36, og A. Garboe: Op.cit. s. 60.
51. B. Tornehave: Op.cit. s. 116, A. Ipsen og E.L. Lind: Op.cit., og Jens V. Anker: Hasle Kul- og Teglværk år 1871-76, Jul på Bornholm, 1983, s. 24-26.
52. Bornholms Avis 25.10., 21.10. og 29.10.1853, M. Jespersen: Op.cit. s. 33, og R. Qehl: Op.cit. s. 265.
53. B. Tornehave: Op.cit. s. 116, og J.T. Bayer: Dansk provinsindustri, 1885, s. 70-71. Lunde skal have haft planer om en lignende produktion bl.a. med henblik på eksport til Rusland, men det lykkedes ikke at realisere planerne. De sammenbyggede ovne og vintertørrehuset skal muligvis ses i denne sammenhæng, d.v.s. behandling af finere lervarer. C. Fog: Noget om kulværkerne på Bornholm, 1855, s. 7-8.
54. Jfr. også Friedlings vurdering i A. Nielsen: Op.cit. s. 188.
55. M. Jespersen: Op.cit. s. 32.
56. RA Industritællingen i 1855 og note 19.
57. P.F. Lunde: Op.cit.
58. LA Københavns Skiftekommision, Forseglsingsprotokol 6/27 1856, og O. Hyldtoft: Københavns Industrialisering 1840-1914, Herning 1984, s. 84.
59. Jfr. note 6 og P.F. Lunde: Op.cit.

Illustrationer

- S. 115. Det kgl. Biblioteks billedsamling.
- S. 116. Overvejende efter M. Jespersen: En skitse af Sorthats Kulværk, Rønne 1866.
- S. 117. Samme.
- S. 117. RA Generaltoldkammer og kommercekollegiet, Industrifaget, Jnr. 154 1843, og C.I. Hansen: Praktisk anvisning til dræning samt drænrørs fabrikation, 1852, s. 23.
- S. 118. Samme s. 24.
- S. 119. L. Vincent: Vejledning i rørlægning, 3. udg., 1871, s. 153-54.
- S. 119. Efter P. Strømstad: Ringovnen ved Nive å, Karlebo 1985, og F. Borup: Teglværksindustri, 1886, s. 32-35.
- S. 121. Bornholms Avis 6.10.1854.
- S. 122. Lokalhistorisk Samling, Rønne Bibliotek.

»Trættekrogen« ved Sct. Nicolaus Kirke i Nexø

Af Olaf Hansen

»Trættekrogen« i dag.

»Trættekrogen« er et i folkemunde opstået navn, men et navn, der i vor generation er fuldstændig glemt. Men det hentyder til de gravsteder, der er beliggende syd for tårnet og vest for våbenhuset, altså ved kirkens hovedindgang. Alle gravsteder er så godt som alle benyttede af medlemmer fra en gren af slægten Sonne, der kommer fra Nexø.

Navnet skal være opstået derved, at når der på gravpladsen blev en ledig plads, så opstod der i familien strid om, hvem der skulle nyde den gunst at blive begravet på

den ledige plads. Og på grund af disse interne stridigheder i familien opstod så navnet »Trættekrogen«.

Slægtens stamfar var Oluf Nielsen Sonne, født 1626, gift med Maren Hansdatter Ancher, søster til præsten Povl Hansen Ancher i Rutsker-Hasle, kendt fra opstanden mod svenskerne i 1658. Han var præst i Østerlars-Gudhjem fra 1658-1672, hvilket år han døde. I ægteskabet var 7 børn, der trods faderens tidlige død alle kom godt i vej.

Niels Olufsen Sonne, postmester i Jeveren.

Oluf Olufsen Sonne, sognepræst i Peder-sker, siden i Rutsker-Hasle.

Jørgen Olufsen Sonne, herredskaptajn og sandemand i Østerlars, boende på Lens-gaard.

Edvard Olufsen Sonne, løjtnant ved ka-valleriet, boende på St. Loftsgaard i Aaker.

Christoffer Olufsen Sonne, kapt.løjtnant ved Infanteriet, boende på St. Myregaard i Aaker.

Magdalene Sonne, gift med major Ras-mus Nielsen på St. Kannikegaard i Bodil-sker.

Hans Olufsen Sonne, der var født 1661 og fra 1689-1709 sognepræst til Bodilsker-Nexø. Han var gift med Ellen Knudsdatter Gottorp, og i dette ægteskab var tre børn:

Ole Hansen Sonne, født 1693,

Knud Hansen Sonne, født 1696,

Mette Margrethe Sonne, født 1700, der alle bliver gift i Nexø og fik et indbyrdes noget ejendommeligt familieforhold.

Ole Hansen Sonne gifter sig i 1719, 26 år gammel, med enken Kirsten Mathias Carls-datter, der er 42 år. I dette ægteskab er in-gen børn, men hun havde 4 børn fra sit tidli-gere ægteskab med Jeppe Jørgensen.

En af disse, datteren Kirstine Jeppe Jør-gensdatter f. 1713, bliver 16 år gammel gift med pastor Sonnes anden søn den 33-årige Knud Hansen Sonne. I dette ægteskab var 5 børn, og det er fra disse Nexø-slægten Son-ne kommer. Det blev en slægt af købmænd og skippere, der bl.a. blev gift med præster og andre embedsmænd på Bornholm. Og som købstadsfolk har de følt sig hævet over den øvrige Sonne-slægt. Om denne gren af slægten sagde en efterkommer med efter-tryk: »Jeg hører til de rigtige Sonne'r.«

En søn Mogens Ipsen bliver 1725 gift med Mette Margrethe Sonne i dennes andet ægte-skab. Men efter to års samliv dør Ipsen 1727. I sit første ægteskab var hun gift med Herman Madsen Bohn, købmand i Nexø. I sit tredje ægteskab var hun gift med Niels Madsen Westh, kommandant og amtmand på Bornholm.

Kirstine Sonne er således ikke blot mor til

sine børn, men hun bliver også både sviger-mor og svigerinde til dem. Og Ole Hansen Sonne bliver stedfader til sine to søskende!

Kirkebogen fra 1727 fortæller: »Til Capt. Ole Sonne og hands Søsken Leutn. Knud Sonne og Mette Margrete Sonne Sl.: Mons Ibsens efterleverske er solgt en Begravelse Sted til fuldkommen Eiendom for dem og deres Arvinger sydvest op til Kierke Tornet og Vaabenhuset strækkende sig en Ligkistes Længde i Vester end den nu med Stakit værk haver indhegnet hvorfor bemeldte Sødskende haver betalt til Kierken 36 Rd.« og videre »Hvor om Kjøbsbrevet Dato 1727 d. 8. April giver tilkende der udi er Mogens Ibsen begravet, derfor givet af hands Enke 1 par Voxlys og 4 Rd.«

Mogens Ibsen bliver altså ikke begravet inde i Kirken, som det ellers havde været skik gennem årene for de førende familier. Også Ole Hansen Sonne, der dør 5. februar 1744 bliver begravet i familiegravstedet. Be-gravelser inde i kirkerne var en uskik, som blev forbudt ved kgl. Forordning af 22de Februar 1805, hvori det hedder: »Da Kon-gen ikke finder det sømmeligt, at Bygninger, indviede til det høieste Væsens Dyrkelse, til-lige afbenyttes som Gjemmested for Lege-mer, der overgives til Forraadnelse; og da den fra mindre oplyste Tider nedarvede Skik, at begrave de Døde i Kirkerne, ofte har havt farlige Tilfælde, ja endog Helbreds Tab for de Efterlevende, til Følge; saa op-fordres o.s.v...« I Nexø kirke er i alle tilfæl-de to eksempler på, at manden er begravet inde i kirken, men hustruen, som er død se-nere, er begravet udenfor på selve kirkegår-den. Og mon der ikke også har vist sig en fa-re for kirkernes mure ved den stadige graven inde i kirkerne.

Den 12. september 1753 skriver Knud Sonne med den højtidelige skrivemåde:

Højædle og velbaarne Herre
Her Etatz-Raad og Amtmand
samt Velærværdige og højædle
Kl Lands Provst!

Den gamle Sonne-gård i Købmagergade. I baggrunden indgangen til kirkegården.

Jeg tager mig den Frihed indlagt af fremsende en Extrast af Nexø Kierkes Regnskabsbog, betrefende et Begravelssted sydvest op til Kirke-Taarnet og Vaabenhuset som mine Søsken-
de og ieg for os og vore Arvinger til Ejendom
kiøbt haver, og derfor til Kirken betalt 36
Rdlr, men som ermelte Begravelsessted /: saa-
vidt deraf med Stakitt er indhegnet /: nesten
er opfyldt af Familiens Liig og de høje Respec-
tive Herr behagelig erfarer af Extracten, at
mine Søsken-
de og ieg haver kjøbt Plads for
een Liig-Kiestes Længde længere i vester, med
Stakitt-verket strax blev sat, saa er ieg paa
egne og samtlige vedkommendes Vegne yd-
mygt begjærende om de Respective Herr vil-
le tillade, at den vestre Side af Stakitt-verket
maatte udflyttes og settes een Liig-kistes

Længde bedre i Vester, end det nu staar, saa-
som samme Plads er kjøbt og betalt for Man-
ge Aar siden. Herom jeg vil da erbødigst for-
vente de høje Herrers Favorable Resolution.
Hvorvist stedse henleve med ald Respect.

Højædle og Velbaarne Kl Etatz Raad og
Amtmand samt

Velærværdige og højædle Kl Lands=Provst
Deres

Underdanigste og skyldigste tjener

Nexø d. 12te Sept. 1753

Knud Sonne.

Svaret lader ikke vente på sig. Tilladelsen
gives, men dog med en enkelt klasul:

Paa forrstaande Andragende og efter anførte Omstændigheder tillades det begiærte Stakkit=Værks Fløttelse saavidtommeldte købte Pladser og Viide og Grændser strække sig; hvorved dog vil observeres, det ingen andres Leir=Stæder nogen Fornærmelse forvoldte.

Rønne, dend 18de Septemb 1753.

Urne I. Tranck

Ole Hansen Sonnes gravsten findes ikke mere, men derimod stenen over hans hustru Kirstine Sonne, der dør 30. april 1753. Den er kirkegårdens ældste gravsten og har været en kostbar sten udhugget i basrelief. Stenen er sandsynligvis en kalksten fra Gotland. I stenens hjørner er de fire evangelister indhugget. Foroven på stenen er udhugget Kristi opstandelse, og forneden et dødningehoved samt et timeglas og i midten et stort våbenskjold, der holdes af to engle. Længs siderne står følgende: »Herunder hviler højædle og velbyrdige Fru Kirstine Major Ole Sonnes, som døde 30. April 1753 i sit Alders 60 Aar. Gud give hendes Sjæl og Legeme paa den yderste Dag en glædelig Forening.«

Og under våbenskjoldet står følgende vers:

»Gudsfrygt, Forstand, Godgjørenhed af Hjerte
Mod alle Fattige, som daglig Hjælp begjærte,
Ja alle Dyder fleer hos hende havde Sted,
Hvis Legems Aske er i denne Grav sat ned.«

Desværre er stenen nu noget forvitret, og det er svært at tyde skriften. Men under gunstige lysforhold kan det lade sig gøre.

Men det gik i Nexø som andre steder, når tiden var gået, og gravpladsen igen skulle bruges, så blev gravstenen fjernet. Og sådan gik det også med den fornemme sten for Kirstine Sonne.

Den 14. december 1893 skriver strandskommissær Ole Sonne i Nexø til Nexø Kirkes Inspektion: »I første Halvdel af forrige Aarhundrede boede i Nexø 2 Brødre ved Navn »Ole Sonne« og »Knud Sonne«, der begge døde som majorer ved Kavaleriet. De

opofrede betydeligt for Nexø Kirke og betalte største Delen af hvad det kostede at istandsætte den, hvilket er anført i Thuras Bornholms Beskrivelse. Disse Brødre, hvoraf Knud Sonne var min Oldefar, købte i Forening med deres Søster i Aaret 1727 en Begravelsesplads på Nexø Kirkegaard, begrændset mod nord af Klokketaarnet, mod øst af søndre Vaabenhus, i 3 Gravers Længde i vester og ud i Brede til Gangstien, hvilken Plads var til afbenyttelse for dem og deres Arvinger efterdags som vedfølgende Kjøbsbrev eller Skjøde udviser, og hvoraf Kirkeværgen har en Afskrift.

Ole Sonne blev gift med en Enke, hvis Navn var Kirstine, og hun havde flere Børn, hvoraf en Datter blev gift med Knud Sonne og saaledes var min Oldemor, ligesom nævnte Kirstine blev min Tip-Oldemor.

Ole Sonne døde 1744 og efter hans Udtalte Villie forærede hans Enke 1745, 250 Sldr. til Kirken, og lod samme Aar paa sin egen Bekostning bygge det nordre Vaabenhus og forærede det til Kirken, hvortil der igjennem var Indgang til Aaret 1832, da Indgangen blev tilmuret, og Bygningen siden er benyttet til Materialhus, over hvis Indgangsdør, der i Dørkarmen staar indhugget »Kirstine sal. Ole Sonnes 1745« - 1753 gav hun til Kirken 2 Tøndeland Bygjord paa Betingelse »at de ej maa fra Kirken afhændes, men den skal nyde er aarlige Revenuer deraf«. Samme Aar døde hun og blev begravet i Familie Gravstedet, hvor der efterhaanden blev saa opfyldt af Familiens Lig, at der manglede Plads og omsider blev benævnte Kirstine sal. Ole Sonnes Gravsten aftagen og opbevaret af hendes Datters Svigersøn, daværende Inspektør Birch paa Frederiks Stenbrud, hvor den har henligget til den nuværende Ejer Otto Hansen havde købt Stenbrudet, og afhændet den til afbenyttelse som dæksten til en Bro over en lille Bæk nord for Nexø, hvor Lærer Jørgensen i Ibsker opdagede den.

Denne Gravsten ønskes igjen placeret paa Gravstedet hvor den Kones jordiske Støv er nedlagt, som i sit Liv gjorde saa meget i Kir-

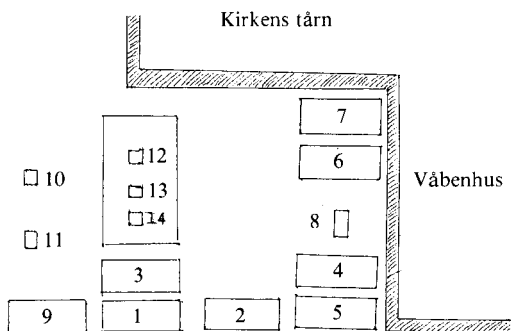
Gravsten for Kierstine Sonne død 1753. Foto: Jørn Klindt.

kens Interesse. Jeg har ladet den bringe til Byen og faaet Brodækket i Orden ved anbringelse af andre Stene. Nu tillader jeg mig at andrage den ærede Kirkeinspektion om Tilladelse til, at lade bemeldte Gravsten henstille paa Gravstedet op mod Muren paa Klokketaarnet.«

Sognepræsten, provst Anders Jensen, Boddilsker, sender brevet d. 2. februar 1894 til byfoged J.Fr. Petersen i Nexø. Og denne sender brevet d. 10. februar til »Kirkeinspektions Medlemmer til Overvejelse«. Kierstine Sonnes gravsten (sten nr. 1) blev ikke sat opad muren til klokketaarnet, »da det vil-

le mispryde Muren«, så stenen blev anbragt på gravpladsen, men ligger nok ikke på primært leje.

Sten nr. 2 er ganske givet over Kirstine Sonnes svigersøn og svoger Knud Hansen Sonne. Han var ligesom broderen købmand i Nexø samt major ved kavalleriet. Det er næsten ikke længere muligt at se nogen inskription på gravstenen. Men i Nationalmuseets værk om Danmarks Kirker, Bornholms Amt, er indskriften tydet som »...ud Sonne, død 26. februar 176.«, og dette er udlagt som Gertrud. I stamtavlen kendes ingen Gertrud, hvorfor stenen må være lagt

»Trættekrogens« gravsten.

- Nr. 1 Kierstine Sonne 1677-1753
 Nr. 2 Knud Sonne 1696-1763
 Nr. 3 Hans Sonne 1734-1811
 Nr. 4 Mette Marie Sonne 1756-1831
 Nr. 5 Michael J.O. Sonne 1776-1824
 Nr. 6 Knud Diderik Sonne 1768-1839
 Nr. 7 Anne Margrethe Boss 1774-1821
 Bertha Cecilie Boss 1808-1821
 Peder Dam Boss 1801-1870
 Nr. 8 Ellen Kirstine Hansen 1778-1817
 Jeppe Jørgen Hansen 1769-1823
 Nr. 9 Sophus Jacob Winsløw 1793-1843
 Nr. 10 Herman H. Bohn 1793-1876
 Caroline M. Bohn 1807-1875
 Nr. 11 ukendt/delvis ødelagt
 Nr. 12 Karen Marie Birch 1813-1885
 Andreas Birch 1815-1900
 Nr. 13 Herman Sonne Birch 1845-1873
 Nr. 14 Johannes Birch 1847-1926

over Knud Sonne, død 26. marts 1763. Stenen er en grå kalksten, sikkert også fra Gotland.

De to nævnte gravsten er begge kalksten, men i 1751 kommer den unge stenhugger Peder Mogensen hjem til Nexø, hvor han gifter sig og ernærer sig med bl.a. at hugge gravsten til Sonne-slægten i Nexø Sandsten. Det lykkes Mogensen at finde bedre og tykkere sandstenslag nord for Nexø. Prøver af disse blev ved Sonne-slægtens hjælp sendt til hofbygmester Nicolai Eigtved i København. Og i 1754 kommer hofstenhugger Jacob Fortlinger til Nexø for at konstatere »ob die zu dem neuen Kirchenbau erforderlichen Sandsteine auf Bornholm zu erhalten sind«. Det var bygningen af Marmorkirken (Frede-

rikskirken), man tænkte på. Sandstenen blev godkendt, og den 16. september 1754 kom »Det kongelige Frederiks Brud« i drift.

Og de følgende gravsten er alle med en enkelt undtagelse nær hugget i Nexø Sandsten.

Sten nr. 3. Efter Kirstine Sonnes død i 1753 arver hendes nevø og dattersøn købmandsgården. Denne blev ødelagt ved bombardementet af Nexø i maj 1945, men lå, hvor nu Kirkepladsen er. Men i 1778 bygger Hans Sonne det nuværende Købmagergade 18-20, også kaldet Bryggergården. Et efter tiden meget aneligt hus, der har hævet sig over den eksisterende bebyggelse i Nexø. Huset er bygget i bindingsværk af svært egetømmer, der stadig er bevaret til gårdsiden. Hans Sonne dør i 1811, og på gravstenen står: »Trætte Olding! Slumrer rolig i din trygge sorgfri Bolig.«

Sten nr. 4 er lagt over Mette Marie Tamdrup. Hun var datter af pastor Mikkel Jacobsen Tamdrup i Pedersker og blev gift med Hans Sonne i 1771, i hvilken anledning Søren Aagaard Paludan skrev et smukt, men langt, hyldestdigt på 208 linier til brudeparret. I folketællingslisten fra 1787 står, at Hans Sonne er »Byformand, Skibseier, Handelsmand og Avlsbruger«.

Sten nr. 5 er lagt over Michael Johan Olaus Sonne, født 1776 og død 1824. Han var et af Mette og Hans Sonnes 8 børn. Omkring 1808 var han fører af galeasen »Kirstine«, der var bygget i Nexø 1778 og havde en besætning på 5 mand. Skibets reder var hans far.

Under krigen med England var 1807 det sørgelige år, hvor vi i oktober mistede den danske flåde. Men allerede i september havde regeringen udsendt »Reglement for Kaperfarten og Prisernes lovlige Paadømmelse«. Kaperne var armerede handelsskibe, der i krigstid fik autorisation til at opbringe fjendtlige handelsskibe. Det var en god forretning for Danmark, og i juni 1810 udgik en båd fra Nexø, som lidt spottende blev kaldt »Kavalerkaperen«. Det menes, at denne var kanonjollen »Nexø« bygget i 1809-10, dog med station på Christiansø. Blandt

Købmagergade ca. 1870. Fra venstre Sonne-gården, derefter Hans Sonnes bolig fra 1778 (kaldet »Bryggergården«) og Birche gården.

besætningen var Michael Sonne og hans broder Herman Jacob Sonne, desuden Herman Dam, Sophus Windsløw og Mads Birch. Under kamp med et engelsk armeret skib blev kaperen erobret. En matros faldt, og den øvrige besætning taget til fange og sat i engelsk prison (fængsel). De blev dog frigivet mod betaling, idet Nexø-borgerne samlede en større pengesum sammen.

Efter Herman Magnus Sonne, der er søn af Knud Hansen Sonne, er ingen gravsten bevaret. Men derimod over to af hans børn og én svigersøn. Han var gift to gange. Første gang med Anne Margrethe Busch fra St. Kannikegaard i Bodilsker. I dette ægteskab var en søn Knud Didrik Sonne. Hans andet ægteskab var med Bertha Dam, datter af borgerkaptajn Peder Dam i Aakirkeby. I dette ægteskab var 8 børn.

Sten nr. 6 er lagt over Knud Didrik Sonne, født 1768. Da han er 8 år, dør hans moder, og han arver St. Kannikegaard. Han

dør ugift i 1839, og på gravstenen blev sat følgende indskrift »Taknemlighed satte dig dette fortjente Minde«.

Sten nr. 7 er over datteren Anna Margrethe, der i 1800 blev gift med sognepræsten i Pedersker Herman Boss, der dør i 1816 af »langsom tærende sygdom«. Hun dør i 1821 og sammen med en datter Bertha Cecilie, 13 år, bliver begge begravet i slægtens gravsted. På stenen er indhugget »Den Sandrue bør vidne, at hun var en trofast Hustrue, vindskibelig Huusmoder og omhyggelig Moder for sex Børn, blandt hvilke den haabefulde Berthe Cecilie, 13 Aar gl. døde og jordedes med Moderen i samme Grav«. På samme gravsten er også indhugget: Peder Dam Boss, død 24. Decbr. 1870. Efter stamtavlen var han snedker i Nexø og var præsteparrets ældste barn.

Sten nr. 8 er sat over Herman Magnus Sonnes datter Ellen Kristine, der var gift med Jeppe Jørgen Hansen i Nexø. Han var

Gravsten over møller Herman Hermansen Bohn og hustru Caroline Mathilde f. Sonne.

købmand og strandingskommissær og boede på havnen i det nuværende H.V. Munchs ejendom. Som lejer havde han boende byens læge D.F. Eschricht, der i sine erindringer fra Nexø »Erindringer fra et Ophold paa Bornholm i 1822-23« fortæller om Jeppe Jørgen Hansen. Han var en initiativrig og meget virksom mand i Nexø. Da Frederiks Stenbrud i 1804 ikke gik særlig godt, og der blandt arbejderne var strejke for at bedre lønforholdene, købte han omkring 5000 ku-

bikfod sandsten, som han lod overføre til havnebyggeri i Danzig. Og det samme gentog han i 1816 ved at udføre sandsten til Rostock. Under krigen med England lå arbejdet med havnens forbedring stille. Men i 1814 blev arbejdet genoptaget, og der blev opført tre nye bolværker ud langs indløbet, som så kunne uddybes bedre. Jeppe Jørgen Hansen dør i 1823, men hans kone allerede seks år før. På gravmindets bagside står »Mand og Börn ofre Dig Længsels fulde Tå-

rer og velsigne dit ædle Minde. Venskabs stille hiertelige Sorg bevidner dit sieldne Værd.»

Sten nr. 9 er over Sophus Jacob Winsløw, søn af sognepræsten i Povlsker. Winsløw var købmand og skipper. Gift med Martha Marie Sonne datter af Herman Magnus Sonne. Ægteparret overtager svigerfaderens købmandsgård i Strandgade. Men Winsløw dør i 1843 kun 50 år gammel. Som tidligere nævnt var han deltager blandt kaperne i »Kavelerkaperen«.

Knud Hansen Sonnes datter Ellen Kirstine var i sit første ægteskab gift med købmand Lars Hjorth Bohn i Rønne. En søn var Herman Larsen Bohn (1756-1815) gift i 1785 med Mette Kirstine Birch, datter af Niels Birch, økonomiinspektør ved Frederiks Stenbrud. Bohn var forligskommissær, købmand og møller i Nexø. Han byggede således Bohnemøllen, den første hollandske mølle på Bornholm.

Sten nr. 10. Hans søn var Herman Her-

mansen Bohn, møller i Nexø på Bohnemøllen. Gift i 1825 med Caroline Mathilde Sonne født på Risegaard i Aaker, men stammer fra Sonne-slægten på St. Loftsgaard i Aaker.

Sten nr. 11 er ved siden af ovennævnte. Det er en høj slank Nexø Sandsten. Men en marmortavle, der hørte til dette gravminde blev for mange år siden ødelagt ved hærværk.

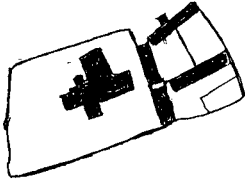
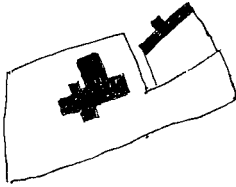
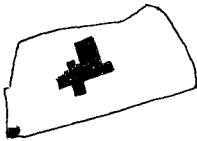
Sten nr. 12-13-14 er et indhegnet gravsted. Herman Magnus Sonne havde endnu en datter Mette Margrethe, der var gift med en slægting Herman Philip Sonne, købmand og skipper i Rønne. Denne stammede fra slægten på St. Loftsgaard i Aaker. Men deres datter Karen Marie var gift med konsul Andreas Birch i Nexø. I ægteskabet var fire sønner, hvoraf to ligger begravet sammen med forældrene i dette gravsted. Herman Sonne Birch 1845-1873 og broderen Johannes August Birch 1847-1926.

Sidstnævnte var direktør for firmaet I.

Slægten Birchs gravsted.

NEXØ KIRKE OG KIRKEGAARD

*Efter kort 1818**Efter kort 1858**Efter kort 1945*

Moresco i København. Han døde meget velhavende og blev kun dette »fordi han aldrig brugte, hvad han tjente«. Han var ugift, og derfor kom hans store formue mange til gode. Han skænkede således kr. 15.000 til istandsættelse af Nexø Kirke. Han bekostede restaureringen af det Pax'ske pulpitur i Rønne Kirke, gav kr. 20.000 til bygningen af det nye museum i Rønne o.m.a. Men ikke at forglemme et legat på kr. 520.000 til »under-

støttelse for unge bornholmeres videre uddannelse«, og mange er det, som har nydt godt af dette legat. Som den store mæcen han var, blev han efter en speciel tilladelse begravet i forældrenes gravsted i 1926. På gravstenen, der er af granit, står »Sin fødeø en trofast søn, der mange hjalp, ej søgte Løn«.

I november 1891 fandt den første begravelse sted på den nye kirkegård ved Lystskoven, og det var nu slut med at benytte den gamle kirkegård ved kirken. Dog var der den undtagelse, at hvis en ægtefælle var begravet her, så kunne den efterlevende også blive begravet i familiegravstedet. Og det samme gjaldt for børn »der ikke have stiftet egen Familie og dø før den længstlevende af Forældrene er afgaaet ved Døden«. Sådant bestemte »Regulativ for Afbenyttelse af Nexø Kirkegaarde m.m.« underskrevet af Nexø Kirkeinspektion i Marts 1891 og approberet af Kirke- og Undervisningsministeriet ved skrivelse af 3. juni 1891 og meddelt ved Bornholms Kirkeinspektions skrivelse af 17. juni s.å.

Strandingskommissær Ole Sonne søger i brev af 14. december 1893 om »da der endnu er nogle som ønsker at blive begravet i dette Familie Gravsted, tillader jeg mig ærbødigst at forespørge, om der vil blive lagt Hindringer i Vejen for, at Descendenter af Gravstedets Kjøbere blive begravet der, saalænge de øvrige fornyede Gravsteder paa den gamle Kirkegaard kan benyttes«.

Ole Sonne sender flere breve herom. Men i svar fra Nexø Kirkeinspektion den 15. marts 1896 henvises til regulativet af 3. juni 1891. Svaret var altså nej!

Bornholms lokalhistoriske arkiv 1987-89

Af Niels Foght Hansen

Da Bornholmske Samlinger 1988 som bekendt udelukkende omhandler øens landbrug og litteraturen derom, tager nærværende meddelelse om tilstanden i Lokalhistorisk Arkiv tråden op, hvor den blev sluppet i 1987.

Her er et udvalg af nyheder i arkivet:

Mikrofilm

1. Bornholms Avis 1828-1937 (Endnu ukomplet). (Bornholms Tidende 1866 -, og Bornholms Socialdemokrat/Bornholmeren 1902 -, findes nu komplet på mikrofilm.)
2. Tingbøger/justitsprotokoller fra 1800-tallet.
3. Pas- og tyendeprotokoller 1805-1922.
4. Fæsteprotokoller over kongens vorne-degårde på Bornholm 1689-1782.
5. Borgerlige vielser 1851-1922.
6. Mandskabslister for Bornholms Milice 1663 - 1670 - 1678.

Film 16 mm

1. »Med Dansk Vandrelaug ud i Naturen« 1934-35.
2. »Østermariefilmen« 1953.
3. »Rønne og Nexø's genopbygning«.

Arkivalier - i form af fotografier, korrespondance, protokoller m.v.

1. Svalhøj Andelsmejeri. Forhandlingsprotokol 1939-56.
2. »Arkitekthjælpen«. Typetegninger.
3. Rønne Theater. Arkivalier vedr. skuespillet »Sevablødda«. Tegninger fra Holberg festforestillingen 1984. En bog med optegnelser af Søren Kabell om forestillinger 1818-88.
4. Stenseby Brugsforening. Kassebog 1922-24.
5. Pedersker Lokalhistoriske Arbejdsgruppe. Gårdregistre og kort.

6. Tejn Havn. Papirer og regnskaber 1942-61.
7. »Østbornholmske Dampskibsselskab«. Diverse papirer.
8. Dansk Arbejdsmand- og Specialarbejder Forbund. Protokoller fra mange afdelinger.
9. Rønne Sommerrevy. Sange fra stykket »Mellem pumperne«.
10. Bodilsker Sogn. Protokol fra ligning af korn 1917-18. Protokol for vagtværn 1944-45.
11. Rutsker Socialdemokratiske Forening. Arkivalier 1902-71.
12. Bornholms Andels Svineslagteri. Forhandlingsprotokoller.
13. Kvindernes Internationale Liga for Fred og Frihed. Diverse arkivalier.
14. Rønne Tekniske Skole. Diverse arkivalier.
15. Dansk Sejlskibsrederiforening. Protokoller 1898-1942.
16. Svaneke Sogn's Menighedsråd. Diverse arkivalier.
17. Pedersker Telefoncentral's historie. 1909-72.
18. Bornholms Biavlerforening. Protokoller 1892-1930.
19. Hasle Klinker- og Chamottesten's Fabrik. Diverse arkivalier.
20. »Bornholms Motorsport«. Bog med foreningens reglement, aktiviteter m.m.
21. J.P. Kuhre (Intendant, forfatter). Optegnelser.
22. Svaneke Vandrehjem »Hullehavn«. Diverse arkivalier.
23. Knudsker Idrætsforening. Plakater fra »Bornholmerfesten«.
24. Bølshavn Fiskerleje. Diverse arkivalier.
25. Dansk Typograf Forbund. Rønne Afd. Diverse protokoller.
26. Mejeriet »Central«. Diverse protokoller.

27. B.A.S.G.&I. programmer og sange fra stævner og opvisninger 1908-44.
28. Mejeriet »Nykjær«. Diverse protokoller.
29. Svaneke. Tegninger, beskrivelser m.m. om bygninger i Svaneke 1909-69.
30. Skoleprotokoller fra mange købstæder og landsogne.

Fra arkivberetningerne 1987/88 og 1988/89 kan i øvrigt nævnes om virksomheden:

Lokalhistorisk Arkivs kontaktudvalg, der er sammensat af interesserede mennesker fra hele øen har suppleret sig med Arne Madsen, Svaneke - Leif Henriksen, Rønne - Poul Munch, Pedersker - Lill-May Didriksen, Rønne - Jørn Kjøller, Rønne, og Louis Guldborg, Rønne.

Nye medlemmer, der hver på deres felt lægger en brik til lokalhistorien.

Kontaktudvalget har desværre også mistet et mangeårigt medlem ved overlærer Frede Kjølbers død d. 23. marts 1989.

Registreringen af de bornholmske skolars elevprotokoller har taget fin form. Louis

Guldborg udfører det store arbejde, der i øjeblikket rummes i 200 arkivæsker med tilhørende registratur.

Lokalhistorisk Arkiv besvarer en strøm af spørgsmål i Bornholms historie og tager også imod en del udenlandske gæster. I 1989 f.eks. grupper fra Estland og Frankrig, der besøgte Bornholm i forbindelse med udvekslingsarrangementer.

Lokalhistorisk Arkivs leder, H.C. Larsen, oplyste på det sidste møde for styrelsen og kontaktudvalget, at langt den største post på arkivets budget går til indkøb af mikrofilm - i 1988 ca. 61.000 kr. På ønskesedlen for de kommende år står endnu 27 årgange af »Bornholms Avis« på mikrofilm samt en lang række arkivalier fra de statslige arkiver, så øens befolkning i stadig højere grad kan lettes i adgangen til at studere deres egen historie.

De gamle 16 mm film om Bornholm er stærkt eftertragtede af foreninger og institutioner, og det er også et stort ønske for Lokalhistorisk Arkiv at få fremstillet udlånskopier af disse spændende film.

Litteratur om Bornholm 1987-1989

Indgået i Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling pr. 1. juli 1989

Af Niels Foght Hansen

00 - 07 SKRIFTER AF BLANDET INDHOLD

BIBLIOGRAFIER OG KATALOGER

1. *Fortegnelse* over litteratur om landbrug og mejeribrug i Bornholms Centralbiblioteks lokalsamling. Af Niels Foght Hansen. -i: BS 3. rk. bd. 2 s. 263-268. 1988. (08.01663)
2. *Bornholms Centralbibliotek: Litteratur om Bornholm 1986-87*. -i: BS 3. rk. bd. 1 s. 169-173. 1987. (08.017)

BIBLIOTEKS- OG ARKIVVÆSEN

3. *Foght Hansen, Niels: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 1986-87*. -i: BS 3. rk. bd. 1 s. 167-168. 1987. (08.029)

PERIODICA

4. *Bornholmske Samlinger*. Udgivet af Bornholms historiske Samfund. Redigeret af Per Thule Hansen. 3. rk. bd. 1. 1987. 179 sider, ill. (08.05)

Indhold: P. Fischer Jørgensen: Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger. Holger Andersen: Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang. Bente Jakobsen: Stednavne i havet omkring Bornholm. C.A. Arnoldus: A/S Bornholmsfærgen af 1962. Lars Kjærulf Møller: Bornholmske rundkirker og Armenien. Erik Westergaard: To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851. Arne Madsen: Poesi og prosa af forfatteren til »En Septemberdrøm«. Niels Foght Hansen: Bornholms Lokalhistoriske Arkiv 1986-87. Bornholms Centralbibliotek: Litteratur om Bornholm 1986-87. Olaf Hansen: Bornholms historiske Samfund.

5. *Bornholmske Samlinger*. Udgivet af Bornholms historiske Samfund. Redigeret af Henrik Vensild og Per Thule Hansen. 3. rk. bd. 2. 1988. 271 sider, ill. (08.05)

Indhold: Anders Holm Rasmussen: Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet. Lars Jørgensen: Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr. - 1000

e.Kr. Hanne Valsø Vensild: Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen. Ebbe Gert Rasmussen: Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede. En upåagtet jordebog fra 1658. H.E. Skaarup: Landbruget og forsvaret på Bornholm. Trine Dam Kofoed og Mette Skougaard: Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm. Keld Søgaard Christensen: De lykkelige husmænd. Ann Vibeke Knudsen: Den kloge kone fra Ibster - om Andrea Margrethe Jensen og hendes folkelivsskildringer. Henrik Yde: Bornholms Folkehøjskole i Østermarie og dens sidste forstander. Poul Nørgaard: Markafgrøder og ukrudt. Helmer Hansen: Husdyrbruget på Bornholm. Henrik Vensild: Fra hjulplov til traktorplow. Træk af mekaniseringen i det bornholmske landbrug gennem 200 år. Thor Lund Kure: Bornholmske vogne. Niels Foght Hansen: Fortegnelse over litteratur om landbrug og mejeribrug i Bornholms Centralbiblioteks Lokalsamling.

6. *Jul* på Bornholm 1987. Udgivet af Colbergs Boghandel, Rønne. Redigeret af Frede Kjøller. 55. årgang, ill. 1987. (08.05)

Indhold: Hansaage Bøggild: Et godt liv. Emil Andersen: Gode gamle håndværkere og andet godtfolk. Arne Madsen: Livet på landet for 100 år siden. Ole Edvard Kofoeds barndoms- og ungdomserindringer. Thor Lund Kure: Bornholms vognmuseum. Eva Runefelt: Omkring et digt. H.V. Jørgensen: 2. verdenskrig og dens minder og mindesmærker på Bornholm.

7. *Jul* på Bornholm 1988. Udgivet af Colbergs Boghandel, Rønne. Redigeret af Frede Kjøller. 56. årgang, ill. 1988. (08.05)

Indhold: Anne Jespersen: Kvinderne - de usynlige kunstmaler. H.A. Kofoed: Pelle-filmens gyldne palmer. Frede Kjøller: Uden brødegrov intet larrit. Hans Reusch: Tak, Gustav, du var lidt af et chok. Petra Larsen: Historien om en mor. Paul Jørgensen: Vestermarker klint. H.V. Jørgensen: Anden verdenskrig og dens minder og mindesmærker. Johannes Thoms: Barndommens sommerparadis og Bredsdorffs skitsebøger.

8. *Klippeøen*. Udgivet af De Bornholmske Hjemstavnsforeninger. Redigeret af Eyvind Lind. (08.05)
46. årgang, ill. 1987.
47. årgang, ill. 1988.

MUSEUMSVÆSEN

9. *fra Bornholms Museum 1987-1988*. Redigeret af Ann Vibeke Knudsen. 1988. 136 sider, ill. (08.06)
Indhold: Henrik Vensild: Nyt fra Bornholms Museum. Lars Kærulf Møller: Nyt fra Bornholms Kunstmuseum. Margrethe Watt: Det antikvariske arbejde 1987 og 1988. Niels-Holger Larsen: Bebyggelse i yngre stenalder. Bodil Tornehave: Guldsmede på Bornholm. Ann Vibeke Knudsen: Bornholmske klædedragter.
10. *Naturama* : skitseprojekt : preliminary draft. Udgiver Anders Nyborg. 1988. 32 sider, ill. (08.06)
11. *Vensild, Henrik*: Nyt fra Bornholms Museum. -i: fra Bornholms Museum, 1987-1988. S. 3-30, 1988. (08.06)

20 - 29 RELIGION

12. *Sct. Nicolai*. Kirkeblad for Rønne Sogn. (09.205)
1987, ill.
1988, ill.
13. *Sct. Nicolai Kirke*: Dåbshilsen fra Sct. Nicolai Kirke, Rønne. 1988. 16 sider, ill. (08.265)
14. *Søgaard Christensen, Keld*: De lykkelige husmænd. -i: BS 3. rk. bd. 2, s. 125-147, ill. 1988. (08.2763)

30 - 39 SAMFUNDSVIDENSKAB. PÆDAGOGIK. FOLKELIV

POLITIK. ØKONOMI

15. *Juel-Jensen, Birthe*: De støtter, når vi ikke er en trussel. -i: Det kan jeg da sagtens klare : om kvinder i ledelse og politik / redigeret af Birthe Bernt Henriksen, Lone Hindø og Brita Foged. S. 52-59. 1987. (08.325)

16. *Didriksen, Lill-May*: De hollandsk-ostindiske Børn på Bornholm 1947. 1989. 176 sider, ill. (08.3273)
17. *Hansen, Werner*: De holdt fanen højt : Arbejdernes Fællesorganisation på Bornholm gennem 90 år. 1988. 75 sider, ill. (08.3312)
18. *Nielsen, Henning*: Bornholms Auto-Mekaniker Laug: 50 års jubilæum 1937-1987. 1987. 19 sider, ill. (08.33129)

MILITÆRVÆSEN

19. *Skaarup, H.E.*: Landbruget og forsvaret på Bornholm. -i: BS 3 rk. bd. 2, s. 87-107, ill. 1988. (08.355)
20. *Griffen*. Udgivet af Bornholms Værn. (08.3552)
24. årgang, ill. 1987.
25. årgang, ill. 1988.
21. *Schrøder, Hans A.*: Luftforsvarets grå eminence. 1988. 299 sider, ill. (08.3555)

LOKALFORVALTNING

22. *Rønne Kommune*: Fortegnelse over medlemmer af byrådet, de kommunale udvalg og kommissioner samt repræsentanter i bestyrelser m.v. 1/1 1986 - 31/12 1989. 19 blade. (09.361)

OPDRAGELSE OG UNDERVISNING

23. *Bornholms Amtskommune*: Folkeskolen på Bornholm : statistiske oversigter 1986/87 (08.37)
24. *Bornholms Folkehøjskole*. Årsskrift. (08.37)
1987
1988
25. *Hansen, Karin*: Samordnet skolestart 1986/87. 1987. 57 blade, ill. (08.37)
26. *Hansen, Maurits V.*: Kommunesammenlægning og skolevæsen på Bornholm. 1966. 32 sider. (08.37)
27. *Årsskrift*. Bornholms Amtsgymnasium. (09.37)
1987
1988

28. *Yde, Henrik*: Bornholms Folkehøj-skole i Østermarie og dens sidste forstander. -i: BS 3. rk. bd. 2 s. 157-178, ill. 1988. (08.3741)
29. *Rønne Privatskole*: 1888-1988. 1988. 12 sider, ill. (09.375)

OFFENTLIG FORSØRG OG OMSØRG

30. *Rønne Kommune*: Social- og sundhedsplaner 1988-91. 1988. 116 sider. (09.384)

FOLKETRADITION OG FOLKELIV

31. *Kofoed, Trine Dam*: Fra bonde til landmand - andelsbønder på Bornholm. -i: BS 3. rk. bd. 2 s. 109-123, ill. 1988. (08.3943)
32. *Søens folk* : beretninger fra århundredskiftet. 1988. -i: Bd. 7 side 129-183 (08.3945). (Om Bornholm).
33. *Knudsen, Ann Vibeke*: Bornholmske klædedragter ca. 1680-1870. -i: fra Bornholms Museum, 1987-1988. S. 105-136. 1988. (08.397)

40 TOPOGRAFI

34. *Neslein, Peer*: Bornholm: et turfor-slag. 1988. 26 sider, ill. (08.4)
(Danmark rundt langs kysterne).
35. *Skaarup, H.E.*: Kastellet in Rønne : vom Festungsturm zum Wehrmu-seum. 1987. 32 sider, ill. (09.4)
36. *Steensgaard, S.*: Bornholm før og nu. 72 sider, ill. (08.4)
37. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Cykelveje på Bornholm. 53 sider, ill., kort. (08.401). (Cykel-veje på Bornholm, 1988).
38. *Bornholms Amtskommune*: Radwege auf Bornholm. 1988. 56 sider, ill., kort. (08.401)
39. *Scherping, Jan*: Radwandern auf Bornholm. 1988. 107 sider, 8 tavler, ill. (08.401)
40. *Hansen, Svend Aage*: Bornholms tu-

risme : hvad betyder turismen for be-skæftigelsen på Bornholm? / Svend Aage Hansen og Thor Lund Kure. 1976. 4 blade, ill. (08.408)

41. *Samvirkende Bornholmske Turistfor-eninger*: Beretning 1986. 11 sider. (08.408)

ENKELTE LOKALITETER

42. *Døndalen* / udgivet af Bornholms Amtskommune. 1987. Folder, ill., kort. (08.45 Døndalen)
43. *Sørensen, Kurt*: Gudhjem / skitser af Oluf Høst. 1988. 16 sider, ill. (08.45 Gudhjem)
44. *Hammershus* : en borg og dens omgi-velser. 1987. 30 sider, ill. (08.45 Ham-mershus)
45. *Ipsen, Arne*: Sogn og seværdighed : Nyker-Sorthat-Muleby i fortid og fremtid / af Arne Ipsen og Eyvind Lind. 1987. 135 sider, ill. (08.45 Ny-ker)
46. *Svaneke guide 1987* / udgivet af Sva-neke Hestesporvogn og Omegns Tu-ristforening. 1987. 31 sider, ill. (08.45 Svaneke)
47. *Svaneke guide 1988* / udgivet af Sva-neke Hestesporvogn og Svaneke Re-klame Service. 1988. 47 sider, ill. (08.45 Svaneke)
48. *Vang* / udgivet af Vang Havn, Vang Vandværk og Vang Fiskerlejes Grundejerforening. 1. årgang, ill. 1988. (08.45 Vang)
49. *Jørgensen, Paul*: Vestermarker Klint. -i: JpB. 1988. S. 22-27. (08.45 Vester-marker Klint)
50. *Bagergården-Aakirkeby* : udført som led i byggeteknikeruddannelsen / op-målt og udarbejdet af Bornholms Er-hvervsskole, Byggeteknisk afdeling. 1988. 29 sider, ill. (08.45 Aakirkeby)
51. *Hansen, Werner*: De byggede Aakir-keby / udgivet af Aakirkeby Borger-forening i anledning af 100 års jubilæ-et den 3. september 1987. 127 sider, ill. (08.45 Aakirkeby)

50 - 59 NATURVIDENSKAB

52. *Miljøundervisning* : Bornholm / Bornholms Amtskommune, Teknisk forvaltning, Bornholms Lærerforening og Naturskolen Grynebækken. 1987. (08.501)
53. *Hansen, Finn*: Bornholm : Radwandern und Wandern durch Natur und Kultur. 1988. 128 sider, ill., kort. (08.5026)
54. *Hansen, Finn*: På tur i Bornholms natur. 1988. 128 sider, ill., kort. (08.5026)
55. *Fjælstaunin*. Tidsskrift for naturen på Bornholm. (08.505)
10. årgang, ill. 1986
11. årgang, ill. 1987

GEOLOGI

56. *Berg-Madsen, Vivianne*: Yochelcionella (Mollusca) from the late Middle Cambrian of Bornholm, Denmark / by Vivianne Berg-Madsen og John S. Peel. -i: Bulletin of the Geological Society of Denmark, Vol. 36, s. 259-261, ill. 1987. (08.55)
55. *Stentryk*. Udgivet af Bornholms Stenklub. (08.55205)
3. årgang 1986/87
4. årgang 1987/88
58. *Andresen, C.*: Efterretning om 3de mærkværdige Uveir i Rønne paa Bornholm indtrufne d.11. August 1798, den 31. Jan. og 3. Novbr. 1801. 19 blade. -i: Iris og Hebe Bd. 2 1802: s. 227-246. (08.553)
59. *Bornholm*: geological map of mesozoic formations 1:100.000. 1987. 1 kort. (08.554)

BOTANIK

60. *Hansen, Finn*: Bornholms strandenge. 1987. 108 sider + 1 bilag, ill. (08.5713)
61. *Kantarellen* / udgivet af Svampevennerne, Bornholm. (08.57405)

5. årgang, ill. 1986
6. årgang, ill. 1987
7. årgang, ill. 1988

ZOOLOGI

62. *Fog, Kåre*: Løvfrøer - og andre padder på Bornholm. 1988. 80 sider, ill. (08.587)
63. *Christiansø* : årsrapport over observationer og ringmærkning 1986. 1987. 91 sider, ill. (08.588)
64. *Christiansø* : årsrapport over observationer og ringmærkning 1987. 1988. 80 sider, ill. (08.588)
65. *Gaddisin* : DOF-Nyt for Bornholms Amt. 1986-88, ill. (08.588605)

60 - 60 PRAKTISKE FAG

OFFENTLIG HYGIEJNE

66. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Badevandsundersøgelser 1987. 7 + 4 sider (08.6146)
67. *Bornholms Amtskommune*. Teknisk forvaltning: Badevandsundersøgelser 1988. 6 + 4 sider (08.6146)

VARMETEKNIK. MASKINTEKNIK

68. *Ejnar Jensen & Søn A/S*. 1937-1987. 1987. 27 sider, ill. (08.62)
69. *Bornholms Amtskommune*. Varmeplan Bornholm. 1988. 61 sider + 1 løst bilag, ill. (08.6211)
70. *Larsen, Niels-Holger*: Vand- og vindmøller på Bornholm : deres tilstand og bevaring. 1987. 66 sider, ill. (08.62261)

TRANSPORTMIDLER

71. *Kure, Thor Lund*: Bornholms Vognmuseum. -i: JpB, 1987. S. 22-27, ill. (08.6271)
72. *Kure, Thor Lund*: Bornholmske vogne. -i: BS 3. rk. bd. 2 s. 253-262, ill. 1988. (08.6271)

73. *Andersen, Emil*: En beretning om Skonnert »Cathrine« af Svaneke 1922-1945. 53 sider, ill. 1988. (08.628)
74. *Fischer Jørgensen, P.*: Fra britisk orlogsbrig til bornholmsk robbefanger. - i: BS 3. rk. bd. 1, s. 9-42, ill. 1987. (08.628)

LANDBRUG

75. *Jespersen, Jørgen*: Jordbrugsplan. 1988. 61 sider, ill. (08.63)
76. *Rasmussen, Ebbe Gert*: Jordbrug og landgilde på Bornholm ved midten af det 17. århundrede : en upågtet svensk jordebog fra 1658. - i: BS 3. rk. bd. 2 s. 55-85, ill. 1988. (08.63012)
77. *Knudsen, Ann Vibeke*: Landbrugs-museet Melstedgård. 1988. 48 sider, ill. (08.6306)
78. *Søgaard Christensen, Keld*: De lykkelige husmænd. - i: BS 3. rk. bd. 2, s. 125-147, ill. 1988. (08.6306)
79. *Bornholms landbrug gennem tiderne* / udgivet af Bornholms historiske Samfund; redigeret af Henrik Vensild og Per Thule Hansen. 1988. 271 sider, ill. (08.6309). (Bornholmske Samlinger 3. rk. bd. 2).
80. *Holm Rasmussen, Anders*: Det bornholmske landbosamfund i 1700-tallet. - i: BS 3. rk. bd. 2 s. 9-20, ill. 1988. (08.6309)
81. *Jørgensen, Lars*: Oldtidens landbrug, 4000 f.Kr. - 1000 e.Kr. - i: BS 3. rk. bd. 2 s. 21-27, ill. 1988. (08.6309)
82. *Vensild, Hanne Valsø*: Træk af de bornholmske bønders vilkår i senmiddelalderen. - i: BS 3. rk. bd. 2, s. 29-53, ill. 1988. (08.6309)
83. *Vensild, Henrik*: Fra hjulplov til traktorplov : træk af mekaniseringen i det bornholmske landbrug gennem 200 år. - i: BS 3. rk. bd. 2, s. 233-252, ill. 1988. (08.6318)
84. *Nørgaard, Poul*: Markafgrøder og ukrudt. - i: BS 3. rk. bd. 2 s. 179-198, ill. 1988. (08.633)

SKOVBRUG

85. *Ranfelt, Lars W.*: Region Bornholm. 1979. 16 sider. (08.634)
86. *Kjølby, Vilhelm Wulffsen*: Bornholmske skove og plantager : lidt om skovenes, plantagernes og jagtens historie. 1987. 157 sider, ill. (08.63409)

HUSDYRBRUG

87. *Hansen, Helmer*: Husdyrbruget på Bornholm. - i: BS 3. rk. bd. 2, s. 199-231, ill. 1988. (08.636)
88. *Kredsnyt*. Kreds 22 / udgivet af Schæferhundeklubben, Kreds Bornholm. (08.6367405)
10. årgang, ill. 1987
11. årgang, ill. 1988

ERHVERVSFISKERI

89. *Andersen, Holger*: Det bornholmske fiskeri i opgang og nedgang. - i: BS 3. rk. bd. 1, s. 43-70, ill. 1987. (08.639)
90. *Kure, Aage*: Udvikling og fremtid for det bornholmske fiskerierhverv - hvad har denne udvikling betydet for andre virksomheder og iværksættere. 1984. - i: Iværksætteren og hans rådgivere : temadag / arrangeret af Teknologisk Informationscenter for Bornholms Amt, s. 69-76, ill. (08.639)
91. *Kutter-indeks for Bornholm og Christiansø* 1988. 1988. 104 sider, ill. (08.639)
92. *Kutter-indeks for Bornholm og Christiansø* 1989. 1989. 112 sider, ill. (08.639)
93. *Portrætter af dansk fiskeri* : Dansk Fiskeriforening 1887-1987. 1987. 166 sider, ill. (08.639)
94. *Sonne, Svend Aage*: En laksefisker. - i: Portrætter af dansk fiskeri, s. 151-158, ill. 1987. (08.639)
95. *Svarth, Konrad*: En østersøfisker. - i: Portrætter af dansk fiskeri, s. 142-150, ill. 1987. (08.639)

STUEDYR

96. *Stuekultur Bornholm*. Medlemsblad /

udgivet af Stuekultur Bornholm.
(08.64405)

19. årgang, ill. 1987

20. årgang, ill. 1988

VEJVISERE

97. *Adresse-* og telefonbog med gård- og ejendomsregister : Allinge-Gudhjem Kommune, Byregister. 1989/90. 312 sider, ill. (08.6501) Allinge-Gudhjem)
98. *Adresse-* og telefonbog med gård- og ejendomsregister : Hasle Kommune, Byregister. 1989/90. 256 sider, ill. (08.6501 Hasle)
99. *Adresse-* og telefonbog med gård- og ejendomsregister : Nexø Kommune, Byregister. 1989/90. 344 sider, ill. (08.6501 Nexø)
100. *Adresse-* og telefonbog med gård- og ejendomsregister : Rønne Kommune, Byregister. 1989/90. 408 sider, ill. (09.6501)
101. *Adresse-* og telefonbog med gård- og ejendomsregister : Aakirkeby Kommune, Byregister. 1989/90. 256 sider, ill. (08.6501 Aakirkeby)

VEJTRAFIK

102. *Bornholms* Amts Trafikselskab. (08.6582)
Budget 1989. 10 blade
Budget 1990. 10 blade
103. *Bornholms* Amts Trafikselskab. (08.6582)
Passagertælling. Juli 1987. 25 blade.
Passagertælling. August 1987. 42 blade.
Passagertælling. November 1987. 42 blade.
Passagertælling. Juli 1988. 28 blade.
Passagertælling. September 1988. 41 blade.
Passagertælling. November 1988. 42 blade.
104. *Bornholms* Amts Trafikselskab. (08.6582)
Årsberetning 1987. 32 blade.
Årsberetning 1988. 37 blade.

JERNBANETRAFIK

105. *DBJ* / Ved Jesper Reinfeldt. 1988. 2 bind, ill. (08.6584)
106. *Lund* Petersen, Svend: På sporet af

DBJ : Rønne H - Nexø. 1988. 78 sider, ill. (08.6584)

SØFART

107. *Arnoldus*, C.A.: A/S Bornholmsfærgen af 1962 : en redegørelse. 1987. 395 sider. (08.659)
108. *Arnoldus*, C.A.: A/S Bornholmsfærgen af 1962. -i: BS 3. rk. bd. 1, s. 107-135, ill. 1987. (08.659)

FISKEINDUSTRI

109. *Espersen*, 50 år / years 1937-1987. 12 sider, ill. (08.6685)

TEKSTILINDUSTRI

110. *Kjøller*, Frede: Uden brøddegrav intet larrit. -i: JpB, 1988, s. 13-15. (08.677)

HÅNDVÆRK. URMAGERHÅNDVÆRK

111. *Andersen*, Emil: Gode gamle håndværkere og andet godtfolk. -i: JpB, 1987, s. 9-15. (08.68)
112. *Tornehave*, Bodil: Bornholmeruret. 1988. 175 sider, ill. (08.6813)

VANDFORSYNING

113. *Bornholms* Amtskommune: Afstrømningsmålinger 1986. 1987. 38 sider, ill. (08.6984)
114. *Bornholms* Amtskommune. Teknisk forvaltning: Vandforsyningsanlæg : tilsyn 1986. 1987. 7 sider + 56 tabeller + 3 bilag. (08.6984)

70 - 79 KUNST. TEATER. FILM. MUSIK. SPIL IDRÆT

KUNSTMUSEER

115. *Kærulf* Møller, Lars: Nyt fra Bornholms Kunstmuseum. -i: fra Bornholms Museum, 1987-1988, s. 31-40. (08.708)
116. *Nyt kunstmuseum* : en rapport udarbejdet af Bornholms Kunstmuseums ideudvalg. 1988. 44 sider, ill. (08.708)

ARKITEKTURHISTORIE

117. *Larsen, Niels-Holger*: Bygningsbevaring. -i: fra Bornholms Museum, 1987-1988, s. 53-62. (08.7101)
118. *Pedersen, Elsebeth*: Boliger i Rønne : byggeskik, vedligeholdelse og forbedringsforslag. 1988. 126 sider, ill. (08.7164)
119. *Byggeskik i Aakirkeby omkring 1910* : udført som led i byggeteknikeruddannelsen / opmålt og udarbejdet af Bornholms Erhvervsskole, Byggeteknisk afdeling. 1988. 17 sider, ill. (08.7164 Aakirkeby)

KIRKERS ARKITEKTUR OG KUNST

120. *Kærulf Møller, Lars*: Bornholmske rundkirker og Armenien. -i: BS 3. rk. bd. 1, s. 137-144, ill. 1987. (08.718)
121. *Wienberg, Jes*: Bornholmske kirker i den ældre middelalder. -i: Hikuin nr. 12, s. 45-66. 1986. (08.718)
122. *Nepper-Christensen, Carl*: St. Laurentius Kirche 1986. 20 sider, ill. (08.718 Østerlars)

PLANLÆGNING

123. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 03-10 : boligområde ved Kajbjergvej i Allinge. 1988. 5 sider + 2 kort. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
124. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 07-09 : offentligt område og boligområde ved Gudhjemvej, Gudhjem. 1989. 24 sider + 2 kort, ill. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
125. *Allinge-Gudhjem Kommune*: Lokalplan nr. 09-06 : Vindmøllepark ved Tuevej, Østermarie. 1988. 6 sider, ill. (08.7195 Allinge-Gudhjem)
126. *Forslag til tillæg 3 til regionplan 1985*. 1988. 10 blade, ill. (08.7195)
127. *Forslag til Regionplan 1989-2000*. 1989. 128 sider + 1 løst kort. (08.7195). (Rapport nr. 21).
128. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 25 for det samlede havneområde i Snogebæk. 1987. 12 blade, ill. + 3 kortbilag. (08.7195 Nexø)

129. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 26 for boligområdet Hjemly i Snogebæk. 1987. 8 sider, ill. (08.7195 Nexø)
130. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 27 : lokalplan for ny ferieboligbebyggelse, »Strandbo«. 1988. 15 sider, ill. (08.7195 Nexø)
131. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 28 for erhvervsområdet Svanevang i Svaneke. 1987. 11 sider, ill. (08.7195 Nexø)
132. *Nexø Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 29 for området ved de gamle tennisbaner i Nexø. 1988. 12 sider, ill. (08.7195 Nexø)
133. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 29 : lokalplan for området ved de gamle tennisbaner i Nexø. 1989. 12 sider + 1 kort, ill. (08.7195 Nexø)
134. *Nexø Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 30 : bevarende lokalplan for særlige bevaringsværdige byområder i Listed, Svaneke, Årdsdale, Nexø og Snogebæk. 1988. 22 sider + 5 kort, ill. (08.7195 Nexø)
135. *Nexø Kommune*: Lokalplan nr. 30 : bevarende lokalplan for særlige bevaringsværdige byområder i Listed, Svaneke, Årdsdale, Nexø og Snogebæk. 1989. 24 sider + 5 kort, ill. (08.7195 Nexø)
136. *Nexø Kommune*. Lokalplan-orientering : bevarende lokalplan for særlige bevaringsværdige byområder i Listed, Svaneke, Årdsdale, Nexø og Snogebæk. 1988. 12 sider, ill. (08.7195 Nexø)
137. *Regional udvikling i udkantsområdet* : arbejdsrapport fra en regionplante-madag på Bornholm. 1987. 127 sider, ill. (08.7195)
138. *Regionplantillæg nr. 1 om Rø Flyveplads* / udgivet af Bornholms Amtskommune. 1988. 22 sider, ill. (Rapport nr. 17). (08.7195)
139. *Regionplantillæg nr. 2 om TV-2 senestation* / udgivet af Bornholms

- Amtskommune. 1988. 20 sider, ill. (Rapport nr. 18). (08.7195)
140. *Rønne Kommune*: Forslag til kommunepantillæg nr. 9 og forslag til ændring af Rønne kommunes skoleplan. 1989. 16 sider, ill. (09.7195)
 141. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 44 : for slagteriet. 1988. 13 sider, ill. (09.7195)
 142. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 45 : for et kvartercenter ved Gartnervangen. 1988. 11 sider, ill. (09.7195)
 143. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 46 : for et bydelscenter på Louisenhøj. 1987. 9 blade, ill. + 2 kortbilag. (09.7195)
 144. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 47 : for St. Torvegade 105 og 109. 1988. 15 sider, ill. (09.7195)
 145. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 48 : for et boligområde ved Nordre Ringvej. 1988. 12 sider, ill. (09.7195)
 146. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 48 for et boligområde ved Nordre Ringvej. 1988. 12 sider, ill. (09.7195)
 147. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 49 : for et område ved Sveasvej. 1988. 15 blade, ill. (09.7195)
 148. *Rønne Kommune*: Lokalplan nr. 49 : for et område ved Sveasvej. 1988. 15 sider, ill. (09.7195)
 149. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 50 : for Kvikly og Bornholmerbanken. 1988. 15 blade, ill. (09.7195)
 150. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 51 : for et område ved Kulkaen. 1988. 11 sider, ill. (09.7195)
 151. *Rønne Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 52 : for et affaldsbehandlingscenter ved Torneværksvej. 1988. 16 sider, ill., + 1 kort. (09.7195)
 152. *Aakirkeby Kommune*: Lokalplan nr. 22. Område til køreteknisk anlæg, off. formål og erhverv Aakirkeby. 1987. 14 blade, ill. + 2 kortbilag. (08.7195 Aakirkeby)
 153. *Aakirkeby Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 23 : nyt boligområde vest for Nylars. 1988. 16 sider, ill., + 3 kortbilag. (08.7195 Aakirkeby)
 154. *Aakirkeby Kommune*: Forslag. Lokalplan nr. 24 : området til energianlæg og vindmøllepark (landzonelokalplan). 1987. 20 blade, ill., + 3 kort. (08.7195 Aakirkeby)
 155. *Aakirkeby Kommune*: Lokalplan nr. 24 : område til energianlæg (landzone-lokalplan) ved Aakirkeby. 1987. 18 sider, ill. (08.7195 Aakirkeby)
 156. *Aakirkeby Kommune*: Lokalplan nr. 25. Område i den sydlige del af Aakirkeby. 1987. 12 sider, ill., + 3 kortbilag. (08.7195 Aakirkeby)
 157. *Aakirkeby Kommune*: Forslag til lokalplan nr. 26 : Aakirkeby Bykerne. 1988. 35 sider, ill., + 4 kortbilag. (08.7195 Aakirkeby)
 158. *Aakirkeby Kommune*: Tillæg nr. 1 til lokalplan nr. 5 : erhvervsområde samt område til offentlige formål vest for Almindingsvej : forslag. 1987. 2 blade. (08.7195 Aakirkeby)
- ENKELTE KUNSTNERE OG DERES VÆRKER
159. *Thoms, Johannes*: Barndommens sommerparadis og Bredsdorffs skitsebøger. -i: JpB., 1988, s. 34-36 (08.72 Bredsdorff, Johan Ulrik)
 160. *Westergaard, Erik*: To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851. -i: BS 3. rk. bd. 1, s. 145-151, ill. (08.72 Lund, A.C.)
- SKULPTUR
161. *Jørgensen, H.V.*: 2. verdenskrig og dens minder og mindesmærker på Bornholm. -i: JpB, 1987, s. 36-40. (08.73)
- MALERKUNSTENS HISTORIE
162. *Jespersen, Anne*: Kvinderne - de usynlige kunstmaler. -i: JpB, 1988, s. 2-7, ill. (08.746)

KERAMISK KUNST. GLASKUNST
GULDSMEDEKUNST

163. *Bodén*, Bertil: Dansk keramik klan. - i: Sveriges Design-tidsskrift 1987: 2 (1 side) (om familien Hjorth). (08.7623)
164. *Priis-Courant* over en Deel Fajance af Brødrene H.F. & C. Spietz's Fabrik paa Bornholm. 1856. 4 sider. (09.7623)
165. *Gløden* fra Bornholm : Studioglas i 10 år. 1987. 47 sider, ill. (08.7625)
166. *Tornerhave*, Bodil: Guldsmede på Bornholm. -i: fra Bornholms Museum, 1987-1988. S. 73-104. (08.7633)

FILM

167. *Koefoed*, H.A.: Pelle-filmens gyldne palmer. -i: JpB, 1988, s. 8-12. (08.776)

MUSIK

168. *Spillemandsmusik* fra Bornholm : 15 danske folkedansemelodier / i arrangement for 2 violiner, klarinet, fløjte og bas af Hans Askov Jensen. 5 bind. 1989. (08.78)
169. *Musikforeningen Østermarie* / Bornholms amt. 1983-88. (08.7805)
170. *Bornholms musikhus* : styregruppens betænkning. 1988. - 42 + 144 sider, ill. (09.7806)

IDRÆT

171. *H.I.F.-nyt*. Medlemsblad for Hasle Idræts-Forening. (08.79605)
15. årgang, ill. 1987
16. årgang, ill. 1988
172. *Knudsker-Idræt*. Medlemsblad for Knudsker Idrætsforening. (09.79605)
14. årgang, ill. 1987
15. årgang, ill. 1988
173. *N.I.F.-nyt*. Medlemsblad for Nyker Idrætsforening. (08.79605)
17. årgang, ill. 1987
18. årgang, ill. 1988
174. *Ny-Vest Nyt*. 6. Kreds Nyvest. (08.79605)
16. årgang, ill. 1987
17. årgang, ill. 1988

175. *R.I.K.* Medlemsblad for Rønne Idræts-Klub. (09.79605)
30. årgang, ill. 1987
31. årgang, ill. 1988
176. *Svaneke Klubblad*. Medlemsblad for Svaneke Boldklub, Svaneke Tennis-klub, Svaneke Sejlklub, SIGI, Svaneke Skytteforening, Svaneke Bridgeklub, Svaneke Skakklub. (08.79605)
4. årgang, ill. 1986/87
5. årgang, ill. 1987/88
177. *Wulffsen-Kjølby*, Vilh.: Svaneke-Ibsker Gymnastik- og Idrætsforening 1937-1987. 1987. 40 sider, ill. (08.79605)
178. *AA.I.F.* Nyt. Medlemsblad for Aakirkeby Idræts forening. (08.79605)
14. årgang, ill. 1987
15. årgang, ill. 1988
179. *Mellem os i Viking Atletik* / udgivet af Viking's atletik- og motionsafdeling. (09.796105)
9. årgang, ill. 1987
10. årgang, ill. 1988
180. *Distrikt 6*. Dansk Rideforbunds distrikt 6. Bornholm. (08.796505)
10. årgang, ill. 1987
11. årgang, ill. 1988
181. *O-nyt* / Steen Paldan. (08.79685)
9. årgang, ill. 1987
10. årgang, ill. 1988
182. *Fodbold-Sprøjtan*. Medlemsblad I.K. »Viking« fodboldafd. (09.79705)
8. årgang, ill. 1987
9. årgang, ill. 1988
183. *Sportsnyt*. AA.B. Aarsballe. (08.79705)
14. årgang, ill. 1987
15. årgang, ill. 1988
184. *Bornholms Boldspil Union* af 1907: Fodboldturneringen 1988. 127 sider. (08.7971)
185. *Klub-Nyt* / udgivet af Bornholms Golfklub. (08.797605)
14. årgang, ill. 1987
15. årgang, ill. 1988

LITTERATUR. SPROG

SKØNLITTERATUR

186. *Nexø*, Martin Andersen: Kender du Martin Andersen Nexø. 1987. 64 sider, ill. (Kender du...?) (08.8)
187. *Nordberg*, Terje: Jens går i båden. 1988. 40 sider, ill. (08.8)
188. *Rotvit*, Stig: I venners vold. 1988. 182 sider. (08.8)

STEDNAVNEFORSKNING

189. *Jakobsen*, Bente: Stednavne i havet omkring Bornholm. -i: BS 3. rk. bd. 1, 1987.

90 - 99 HISTORIE

HISTORISKE KORT

190. *Klindt-Jensen*, Karsten: Fortegnelse over historiske kort - Bornholm. 1987. 189 sider, ill. (08.902)

ARKÆOLOGISK UDDANNELSE OG FORSKNING

191. *Watt*, Margrethe: Det antikvariske arbejde i 1987 og 1988. -i: fra Bornholms Museum 1987-1988. S. 41-52. (08.9072)

STENALDEREN

192. *Nielsen*, Finn Ole: Bornholms bebyggelse i yngre stenalder. -i: fra Bornholms Museum, 1987-1988. S. 63-72. 1988. (08.91151)

INDTIL 1536

193. *Dam*, Sigvard Mahler: Landsdommer-patriciatet på Bornholm I. -i: Saxo : kulturhistorisk årsbok för Skåne-land 1987. S. 80.95. (08.961)

1940-1945

194. *Andersen*, Emil: Sådan kom freden til Østbornholm i 1945. 25 sider. 1988. (08.9671)

195. *Jørgensen*, H.V.: Anden verdenskrig og dens minder og mindesmærker. -i: JpB, 1988, s. 28-33. (08.9671)

BIOGRAFIER AF ENKELTE PERSONER

196. *Bjørn*, Claus: Markus Peter Blem's liv og virke 1848-1915. 1987. 137 sider, ill. (08.99 Blem, Markus Peter)
197. *Madsen*, Arne: Doktor Boesen : et tidsbillede fra Nexø. 1987. 50 sider, ill. (08.99 Boesen, Carl Ulrich)
198. *Westergaard*, Erik: To malerier fra Frederik den Syvendes besøg på Bornholm 1851. -i: BS 3. rk. bd. 1, s. 145-152, ill. 1987. (08.994) Frederik VII, Konge af Danmark)
200. *Kærulf Møller*, Lars: Peder Gilkær : udstilling på Bornholms Kunstmuseum 12. marts - 17. april 1988. 1988. 24 sider, ill. (08.99 Gilkær, Peder)
201. *Hansen*, Asta: Vi var mere tilfredse dengang. -i: Husmandskonerne fortæller : 15 erindringer fra det 20. århundrede. 1987. (7 sider) (08.99 Hansen, Asta)
202. *Bøggild*, Hansaage: Et godt liv. -i: JpB, 1987, s. 4-8. (08.994 Harild, William)
203. *Holm*, Emil: Minder fra min by. U.å. 12 sider. (08.99 Holm, Emil)
204. *Tiemroth*, Peter: Paul Høm og de bornholmske kirker. -i: Årbog for Københavns Stift 1987. S. 41-47, ill. (08.99 Høm, Paul)
205. *Knudsen*, Ann Vibeke: Den kloge kone fra Ibsker - om Andrea Margrethe Jensen og hendes folkelivsskildringer. -i: BS 3. rk. bd. 2, s. 149-156, ill. 1988. (08.994 Jensen, Andrea Margrethe)
206. *Madsen*, Arne: Livet på landet for 100 år siden : Ole Edvard Koefoeds barndoms- og ungdomsskildringer. -i: JpB, 1987, s. 16-21. (08.994 Koefoed, Ole Edvard)
207. *Larsen*, Petra: Historien om en mor. -i: JpB, 1988, s. 18-21. (08.994 Larsen, Petra Elisabeth)

208. *Reusch*, Hans: Tak, Gustav, du var lidt af et chok. -i: JpB, 1988, s. 16-17. (08.994 Munch-Petersen, Gustav)
209. *Madsen*, Arne: Poesi og prosa af forfatteren til »En Septemberdrøm«. -i: BS 3. rk. bs. 1, s. 153-166, ill. 1987. (08.994 Petersen, Ingeborg)
210. *Reusch*, Hans: Bibliografi. 1987. 7 blade. (08.99 Reusch)
211. *Runefelt*, Eva: Omkring et digt. -i: JpB, 1987, s. 28-30. (08.994 Runefelt, Eva)
212. *Samuelsen*, W.C.: En Fodvandring i fire Verdensdele. 1861. 216 sider. (08.99 Samuelsen, W.C.)
213. *Edv. Weie*: Statens Museum for Kunst 28. marts - 24. maj 1987, Aarhus Kunstmuseum 5. juni - 16. august 1987. 1987. 219 sider, ill. (08.99 Weie, Edvard)
215. *Harbo*, Anny: En gren af slægten Kure. 12 sider. (08.999 Kure)
216. *Larsen*, Børge: Slægten Larsen ... fra Vestermarie. 1989. 104 sider. (08.999 Larsen)
217. *Jørgensen*, Flemming: Pihl (Piil) - slægten på Bornholm. 2 sider. (08.999 Pihl)
218. *Jørgensen*, Flemming: Ravnslægten på Bornholm. 4 sider. (08.999 Ravn)
219. *Jørgensen*, Flemming: Ravnslægten på Bornholm. 5 sider. (08.999 Ravn)

SLÆGTSHISTORIE

220. *Munch-Petersen*, Johannes: Min bornholmske slægt. 1986. 54 sider, ill. (08.9994 Munch-Petersen)
221. *Stender*, Anker V.: Stender-Slægten. 1984-87. 3 bind, ill. (08.9994 Stender)

STAMTAVLER OVER ENKELTE
SLÆGTER SAMT ANETAVLER

214. *Bech*, Andreas: Slægtsbog over slægten Bech. 1989. 133 sider. (08.999 Bech)

Forkortelser: JpB: Jul på Bornholm
BS: Bornholmske Samlinger

Bornholms historiske Samfund

Ved Olaf Hansen

Siden generalforsamlingen i Åkirkeby den 5. september 1987 er der foregået følgende i foreningen:

27. oktober 1987. Foredragsaften på Amtsgymnasiet, hvor Margrethe Watt fortalte om »Årets udgravninger«. Foredraget var ledsaget af lysbilleder, der viste udgravningerne på Nørre Sandegård i Østerlars samt af »Guldgubberne« fra Sorte Muld i Ibsker. Foredraget var så godt besøgt, at det lånte klasselokale i hast måtte ombyttes med skolens festsal!

21. april 1988. Advokat Knud Petri fortalte om »Christian d. IV's datter Leonora Christina indtil Blåtårn«. Foredraget blev overværet af 50-60 mennesker, der hørte om en handlekraftig kvinde, der var snarrådig og viste storhed og styrke og ikke gjorde andet, end det, der sømmer sig for en trofast hustru, at stå ved sin mands side i ulykkens og medgangens dage og tale hans sag med mod og stor dygtighed. - Foredraget var foreningens bidrag til at fejre Christian d. IV's 400 års jubilæum.

5. juli 1988 blev 2. bind af BORNHOLMSKE SAMLINGER i III. række ekspederet fra Centralbiblioteket. I 14 artikler af forskellig art skildres »Bornholms landbrug gennem tiderne«. Bindet blev udsendt på så tidligt et tidspunkt for at give vort bidrag til markering af jubilæet for stavnsbåndets ophævelse, selvom Bornholm var »Øen uden stavnsbånd«.

30. juli 1988. Den årlige sommerekскурsion var henlagt til Rønne. I Sct. Nikolaj kirke samledes ca. 60 personer, hvor lektor Kibsgaard fortalte om de bornholmske sogne- og købstadskirkers alder. Han foretog sammenligninger mellem den gamle middelalderlige Rønne kirke og så den nye fra 1915-17. - Herfra til Præstegårdsladen, hvor Leif Henriksen fortalte ladens historie og restaurering. - Og så til Erichsens Gård i

Laksegade, hvor arkitekt Ann Vibeke Knudsen fortalte gårdens historie og om de folk, der har beboet denne. Og turen sluttede i gårdens gamle have.

3. september 1988. Den årlige generalforsamling var henlagt til Centralbiblioteket i Rønne. I sin beretning oplyste formanden, at medlemstallet var 730, en fremgang på 3. Nævnte de ting, der var foregået i foreningen siden sidste generalforsamling, og som er nævnt ovenfor. - Kassereren Leif Henriksen gennemgik regnskabet for 1987 (se omstående). Beretning og regnskab blev godkendt. - Formanden foreslog uændret kontingent kr. 75,00 for 1989. Også dette blev vedtaget. - Til bestyrelsen genvalg af Jørn Uffe Hansen, C.H. Kibsgaard, Frede Kjølner og Ebbe Gert Rasmussen. Foreningens to revisorer Mogens Lau og Harald Lind samt revisorsuppleanten Johs. Thoms blev også genvalgt. - BORNHOLMERPRISEN blev tildelt tidl. ledende skoleinspektør Povl Harild i Nexø for dennes omfattende virke som foredragsholder, hans studier af Martin Andersen-Nexø og hans arbejde med Nexø bys historie i en lang række artikler samt bøger. - Herefter holdt fru Bodil Tornehave et foredrag med titlen »Mine bornholmske arkivalier«. Et både interessant og inspirerende foredrag, men som var svært at referere.

7. november 1988. Kommuneingeniør Johs. Anker, Svaneke, fortalte i ord, lysbillede og toner om »Vilh. Herold i ord og toner«. Vi hørte ikke blot et foredrag, men også den kgl. kammersangers røst på lydbånd afspillet fra de gamle fonografvalse og lakplader. En god aften, men vi kunne have været flere.

27. februar 1989. Foredragsaften om emnet »Affæren ved Nexø 1645« og med undertitlen »var kaptajnerne landsforrædere?« Det var oberstløjtnant H.E. Skaarup, der som militærmand fortalte om emnet, og

som nok vendte op og ned på de gamle opfattelser jfr. Zahrtmann. Det var et spændende foredrag med knap 50 deltagere.

13. april 1989. Denne gang var emnet for aftenens foredrag »Da Bornholm var Danmarks Hollywood«. Det var redaktør Sv. Lund Pedersen fra Nexø, der fortalte om en svunden tid, da Bornholm var det ideelle sted for danske filmoptagelser, da man her har alle landskabsformer. Steder som Hammershus, Blanch Hotel, Randkløveskår, Jons Kapel, Gudhjem o.m.a. indgik som naturlige steder i eksotiske film, men uden at navnet Bornholm var nævnt på filmens plakater. Enkelte af tilhørerne stillede spørgsmål, og enkelte fortalte om filmoptagelser dengang. Man opfordrede Lund Petersen til at skrive om dette spændende emne og gerne i BORNHOLMSKE SAMLINGER.

26. juli 1989. Sommerekskursion med emnet »Hasle Kul«, hvortil var mødt 85-90 mennesker. Vi samledes ved »Hvide Hus« og gik derfra til Rubinsøen, hvor der blev brudt kul fra 1944-47. Efter kaffen kørtes til Leuka, hvor lederen Jørn Ole Jensen viste indgangen til en skakt fra 1. verdenskrig, da Bdr. Anker i Hasle brød kul her. Turen sluttede i Bagågraven, hvor der i nordsiden har vist sig rester af murede skakter efter sigende fra 1820.

9. september 1989. Generalforsamling på Rønne Vandrehjem med 34 deltagere. Pastor Gunnar Strand-Holm blev valgt til dirigent. Formanden indledte sin beretning med at udtale mindeord om forfatteren, statsbibliotekar Chr. Stub-Jørgensen, Aarhus, og fhv. overlærer Frede Kjøller, Østermarie.

Begge havde fået BORNHOLMERPRISEN, og Stub-Jørgensen var æresmedlem af foreningen. Nævnte de arrangementer, foreningen har haft siden sidste generalforsamling. Foreningen har nu 782 medlemmer, en fremgang på 52. Foreningens kasserer Leif Henriksen træder tilbage med årets udgang og erstattes af frk. Lill-May Didriksen. Tak til pressen og til Bornholms Amtskommune, Sparekassen Bornholm og Hasle Bank for tilskud. - Redaktøren Per Thule Hansen fortalte om det kommende bind tre af BORNHOLMSKE SAMLINGER. - I kassererens fravær oplæste Mogens Lau regnskabet for 1988 (se omstående). - Kontingentet for 1990 er uændret kr. 75,00. - Så var der vedtægtsændring af § 5 og ny paragraf 8 (se disse). - Til bestyrelsen var genvalg af Olaf Hansen, Per Thule Hansen, H.V. Jørgensen, H.C. Larsen og Henrik Vensild. I stedet for Frede Kjøller valgtes kæmner Robert Hansen, Østermarie. Ligeledes genvalg af revisorerne Mogens Lau og Harald Lind samt af suppleanten Johs. Thoms. - BORNHOLMERPRISEN blev tildelt civilingeniør Jørn Klindt, der har været i bestyrelsen fra 1950 til 1988 og formand fra 1959-78. I denne periode er indført fast årligt kontingent. BORNHOLMSKE SAMLINGER er blevet en årbog. Der afholdes sommerekskursioner og foredragsaftner i vinterhalvåret. Jørn Klindt har skrevet i årbogen samt skrevet andet om Bornholm og øens historie.

Efter generalforsamlingen fortalte H.V. Jørgensen om gravsten og deres fredning samt om Rønnes kirkegårde. Og herefter ekskursion til »Historiske gravminder på Rønne Kirkegård«.

*Regnskabsoversigt for året 1/11 - 31/12 1987**Indtægter:*

Tilskud: Tipsmidlerne	kr. 5.100,00	
Bornholms Amtskommune	kr. 20.000,00	
Sparekassen Bornholm	kr. 5.000,00	
Hasle Bank A/S	kr. 1.250,00	
Andre tilskud	kr. 3.000,00	
Arv, J. Christiansen	kr. 5.000,00	kr. 39.350,00
Medlemskontingent		kr. 53.104,64
Bogsalg		kr. 13.997,35
Moms		kr. 17.555,68
Indvundne renter		kr. 14.805,13
Refunderet porto		kr. 126,00
		kr. 138.938,80
Beholdning pr. 1/1 1987		kr. 90.885,77
		<u>kr. 229.824,57</u>

Udgifter:

Trykning m.v.	kr. 69.880,25	
Udsendelse	kr. 4.753,69	kr. 74.633,94
Annoncer		kr. 3.191,05
Porto og telefon		kr. 3.931,95
Moms		kr. 26.942,60
Multidata		kr. 2.018,09
Foredrag og generalforsamling		kr. 2.050,34
Kontorartikler		kr. 213,35
Gaver		kr. 59,65
Kontingenter		kr. 1.874,58
Arveafgift		kr. 600,00
		kr. 115.515,55

Beholdning pr. 31/12 1987:

Disponibel konto, Sparekassen	kr. 12.388,09
Postgirokonto	kr. 597,23
Tilgodehavende moms	kr. 14.664,00

Hensat til:

Registerbind	kr. 39.578,24	
Stibolts Fraseologi	kr. 42.533,68	
Udg. om telefonvæsen	kr. 4.547,78	kr. 114.309,02
		<u>kr. 229.824,57</u>

Rønne, den 17. januar 1988

Leif Henriksen

Ovenstående regnskab for perioden 1/1-1987 til 31/12-1987 har vi revideret og fundet i overensstemmelse med de os foreviste bøger og bilag. Beholdningernes tilstedeværelse er konstaterede.

Rønne, den 6. februar 1988

*Harald Lind**Mogens Lau*

*Regnskabsoversigt for året 1/11 - 31/12 1988**Indtægter:*

Tilskud: Bornholms Amtskommune.....	kr. 15.000,00	
Sparekassen Bornholm	kr. 5.000,00	
Hasle Bank A/S	kr. 1.250,00	
Shell Center Bornholm	kr. 1.000,00	
Andre tilskud	<u>kr. 3.000,00</u>	kr. 25.250,00
Medlemskontingent		kr. 59.025,00
Bogsalg.....		kr. 57.158,55
Moms og AMBI		kr. 23.794,10
Indvundne renter		kr. 9.564,76
Refunderede annonceudgifter		<u>kr. 152,88</u>
		kr. 174.945,29
Beholdning pr. 1/1 1988		<u>kr. 114.309,02</u>
		<u>kr. 289.254,31</u>

Udgifter:

Trykning m.v.....	kr. 98.330,96	
Udsendelse	<u>kr. 13.835,44</u>	kr. 112.166,40
Annoncer		kr. 2.300,00
Porto		kr. 1.640,00
Moms og AMBI		kr. 33.746,20
Multidata		kr. 2.327,50
Arrangementer		kr. 6.480,25
Kontorartikler		kr. 1.128,52
Kontingenter		<u>kr. 1.985,25</u>
		kr. 161.774,12

Beholdning pr. 31/12 1988:

Sparekassen Bornholm	kr. 32.558,16	
Postgirokonto	kr. 1.693,00	
<i>Hensat til:</i>		
Registerbind 2. række.....	kr. 65.207,43	
Stibolts Fraseologi	kr. 23.213,06	
Udg. om telefonvæsen	<u>kr. 4.808,54</u>	kr. 127.480,19
		<u>kr. 289.254,31</u>

Rønne, den 18. januar 1989

Leif Henriksen

Ovenstående regnskab for perioden 1/1 til 31/12 1988 har vi revideret og fundet i overensstemmelse med de os foreviste bøger og bilag. Beholdningernes tilstedeværelse er konstaterede.

Rønne, den 4. marts 1989

*Harald Lind**Mogens Lau*

Love for Bornholms historiske Samfund

- § 1. Foreningens navn er »Bornholms historiske Samfund«.
- § 2. Foreningen har til formål at vække og bevare interessen for Bornholm og dens fortid. Foreningen udsender et årsskrift »Bornholmske Samlinger« med afhandlinger om bornholmske forhold, eller undtagelsesvis selvstændige værker om Bornholm.
- § 3. Enhver interesseret kan blive medlem ved henvendelse til et af bestyrelsens medlemmer.
- § 4. Foreningen holder generalforsamling hvert år i august eller september måned efter bekendtgørelse i øens dagblade en uge i forvejen.
Generalforsamlingen er foreningens øverste myndighed, og dens beslutninger træffes ved almindelig stemmeflertal.
- § 5. Generalforsamlingen vælger en bestyrelse på 9 medlemmer for 2 år, således at der hvert år afdøer skiftevis 4 og 5 medlemmer, første år ved lodtrækning. I denne bestyrelse skal hvert af øens herreder være repræsenteret med mindst 1 medlem. - Samtidig vælges 2 revisorer samt 1 revisorsuppleant.
- § 6. Bestyrelsen konstituerer sig med en formand og en næstformand, der også er sekretær. Bestyrelsen vælger desuden kasserer og redaktør, der ikke behøver at være medlemmer af bestyrelsen. - Bestyrelsen vælger et forretningsudvalg på 5 medlemmer, hvori kasserer og redaktør skal være medlemmer.
- § 7. Det årlige kontingent fastsættes af generalforsamlingen. Kontingentet opkræves i maj måned ved girokort.
- § 8. Modtageren af Bornholms historiske Samfunds ærespris (BORNHOLMERPRISEN) skal være indstillet af en enstemmig bestyrelse.
- § 9. I tilfælde af foreningens opløsning overgår evt. aktiver til Bornholms Museum.

Foreningens love er sidst trykt i Bornholmske Samlinger II. række bind 13 i 1979.

På foreningens generalforsamling d. 9. september 1989 blev foretaget ændring af § 5 samt ny § 8.

På foreningens generalforsamling d. 3. september 1983 blev kontingentet sat til kr. 75,00.

Forfatternes adresser

Middelalderarkæolog *Jes Wienberg*
Lunds Universitet, Historiska Museet
Kraftstorg 1, S-223 50 Lund - Sverige

Middelalderarkæolog *Marit Anglert*
Lunds Universitet, Historiska Museet
Kraftstorg 1, S-223 50 Lund - Sverige

Kunsthistoriker mag. art. *Mette Wivel*
Vilvordevej 8, 2920 Charlottenlund

Oberstløjtnant *H. E. Skaarup*
Rosengade 19, 3700 Rønne

Prof. dr. phil. *Vald. M. Mikkelsen*
Backersvej 120, st. th., 2300 København S

Flv. kontorchef cand. jur. *Bent Bergsøe*
Tværmarksvej 33, 2860 Søborg

Lektor dr. phil. *Ole Hyldtoft*
Christianevej 192, 2860 Søborg

Bogholder *Olaf Hansen*
Stenbrudsvej 5 A, 3730 Nexø

Bibliotekar *Niels Foght Hansen*
Provstegade 10, 3700 Rønne

Indmeldelser i BORNHOLMS HISTORISKE SAMFUND

modtages af
foreningens bestyrelse, der for tiden består af:
bogholder Olaf Hansen, Nexø, formand,
studielektor C.H. Kibsgaard,
major H.V. Jørgensen,
museumsinspektør Henrik Vensild,
overbibliotekar H.C. Larsen,
lektor Ebbe Gert Rasmussen,
lektor Per Thule Hansen, redaktør,
alle Rønne,
kæmner Robert Hansen, Østermarie,
pedel Jørn Uffe Hansen, Krakdal, Rutsker, Hasle.

